

**MİLLÎ MÜCADELEDE VE CUMHURİYETİN
İLK YILLARINDA DENİZLİ SAĞLIK
HİZMETLERİ (1919-1938)**

(Yüksek Lisans Tezi)

Ali TOMALI

Kütahya - 2018

T.C.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**MİLLÎ MÜCADELEDE VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DENİZLİ
SAĞLIK HİZMETLERİ (1919-1938)**

Danışman:
Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU

Hazırlayan:
Ali TOMALI

KÜTAHYA - 2018

Kabul ve Onay

Ali TOMALI'nın hazırladığı “Millî Mücadelede ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli Sağlık Hizmetleri (1919-1938)” başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması, jüri tarafından lisansüstü yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

...../...../2018

Tez Jürisi	İmza	
	Kabul	Red
Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Danışman)		
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU		
Dr. Öğr. Üyesi Kevser DEĞİRMENCİ		

Doç. Dr. Ayhan KAHRAMAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Millî Mücadelede ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli Sağlık Hizmetleri (1919-1938)” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2018

Ali TOMALI

Özgeçmiş

16.06.1983 tarihinde Denizli ili Sarayköy ilçesine bağlı Sığma kasabasında dünyaya geldi. İlköğrenimini Sığma ilkokulunda, orta ve lise öğrenimini Sarayköy’de tamamladı. 2014 yılında Anadolu Üniversitesi İşletme Fakóltesi’nden onur öğrencisi derecesiyle mezun oldu. 2016 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2011 yılında Pamukkale Üniversitesi’nde idari personel olarak göreve başladı ve aynı üniversitede görevine devam etmektedir.

ÖZET

MİLLÎ MÜCADELEDE VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DENİZLİ SAĞLIK HİZMETLERİ (1919-1938)

TOMALI, Ali

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU

Kasım, 2018, 221 sayfa.

Tarihi süreç içerisinde pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan Denizli, Osmanlı Devleti teşkilat yapısı içerisinde Aydın Vilayeti'ne bağlı bir sancak durumunda varlığını sürdürürken, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il statüsünü kazanmıştır. Yaşanan bu sürecin çeşitli yönleri ve kent tarihine olan etkisi yerel ve ulusal araştırmacılar tarafından birçok kez irdelenmiştir. Pek çok değerli tarihçi tarafından Denizli'nin sosyal, ekonomik, dini, askeri ve kültürel tarihi hakkında belirli dönemleri de içine alan birçok çalışma yapılmasına karşın, "Denizli Sağlık Tarihi/Hizmetleri" özelinde monografik bir çalışma bu güne kadar yapılmamıştır. Bu eksikliği bir ölçüde gidermek amacıyla, "Millî Mücadelede ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli Sağlık Hizmetleri (1919-1938)" konusu tez çalışması olarak seçilmiştir.

1919-1938 dönemini kapsayan çalışmamızda; Denizli'de gerçekleştirilen sağlık hizmetleri, yaşanan bulaşıcı ve salgın vakaları, görev yapan tabip ve diğer sağlık personelleri, hastalıklarla mücadele yöntemleri, Denizli ve kazalarında hizmet veren sağlık kurum ve kuruluşları, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bölgedeki faaliyetleri ile sağlık hizmetlerine doğrudan ya da dolaylı yönden etki eden faktörler arşiv belgelerinden de yararlanılarak incelenmiştir. Giriş ile birlikte dört bölüm olan çalışmamızda konunun tarihsel gelişimi, Cumhuriyet yönetiminin Osmanlı'dan devraldığı sağlık kuruluşları ile bulaşıcı hastalıklar ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Denizli, Sağlık Hizmetleri, Denizli Memleket Hastanesi, Salgın Hastalıklar, Cumhuriyet Dönemi.

ABSTRACT**DENİZLİ HEALTH SERVICES IN THE FIRST YEAR OF THE REPUBLIC
AND NATIONAL STRUGGLE (1919-1938)****TOMALI, Ali****Master's Thesis, The Department of History****Supervisor: Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU****November, 2018, 221 page.**

During the historical periods, while Denizli which hosts many civilizations has maintained in organizational structure the Ottoman State depending on province of Aydın, it gained province statute with proclamation of the republic. The various aspects of this process and its impact on the history of the city have examined several times by local and national researchers. Although many studies carried out by many valuable historians about the social, economic, religious, military and cultural history of Denizli, it was not any a monographic study on the “Denizli Health History/Services”. To overcome this deficiency to in some degree, the subject “National Struggle and Denizli Health Services in the First Years of the Republic (1919-1938)” selected as the thesis study.

The aim of this study, it was to investigated that health services which carried out in Denizli, contagious and epidemic cases, physicians and other health personnel, methods of struggle against diseases, health institutions and organizations serving in Denizli and activities of the Red Crescent in region and also the factors that affect directly or indirectly on health services using archival documents during 1919-1938. In this study, it was presented knowledges about the historical development of the subject, health institutions, contagious diseases and treatment methods of Republican administration take over the Ottoman.

Keywords: Ottoman, Denizli, Health Services, Denizli Country Hospital, Epidemic Diseases, Republic Period.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM MİLLÎ MÜCADELE ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ'NDE SAĞLIK HİZMETLERİ

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SAĞLIK HİZMETLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	7
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR.....	15
1.2.1. Veba.....	16
1.2.2. Kolera	18
1.2.3. Çiçek.....	19
1.2.4. Frengi.....	21
1.2.5. Sıtma.....	24
1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE KORUYUCU SAĞLIK UYGULAMALARI.....	26
1.3.1. Karantina Uygulaması	27
1.3.2. Tebhirhaneler.....	30
1.3.3. Eczacılık Hizmetleri	31
1.3.4. Diğer Koruyucu Sağlık Hizmetleri.....	34
1.4. OSMANLI DEVLETİ'NDE DENİZLİ SANCAĞI	36
1.4.1. Denizli Sancağı'nın İdari Yapısı	38
1.4.2. Denizli Sancağı'nda Sağlık Hizmetleri	41
1.4.2.1. Denizli Sancağı'nda Görülen Salgın Hastalıklar	45
1.4.2.2. Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Tabipler	55
1.4.2.3. Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Eczacılar	64

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE DENİZLİ'DE SAĞLIK HİZMETLERİ

2.1. MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI OSMANLI DEVLETİ'NDE GENEL GÖRÜNÜM	69
2.1.1. Millî Mücadele Döneminde Sıhhiye Teşkilatı	72
2.1.2. Millî Mücadele Döneminde Görülen Salgın Hastalıklar.....	76
2.1.3. Cephelerde Yürütülen Sağlık Hizmetleri	80
2.2. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE DENİZLİ	84
2.2.1. Millî Mücadele Döneminde Denizli'de Sağlık Kuruluşları	93
2.2.2. Denizli Memleket (Menzil) Hastanesi'nin Kuruluşu	96
2.2.2.1. Denizli Memleket Hastanesi'nin Faaliyetleri	98
2.2.3. Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Denizli'deki Faaliyetleri.....	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYETİN KURULUŞU VE SONRASINDA DENİZLİ'DE SAĞLIK HİZMETLERİ

3.1. CUMHURİYETİN KURULUŞUNDA SAĞLIK HİZMETLERİ	110
3.1.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Teşkilatlanması.....	113
3.1.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Salgın Hastalıklar ve Mücadele Yöntemleri	117
3.1.2.1. Sıtma ile Mücadele	118
3.1.2.2. Verem ile Mücadele.....	120
3.1.2.3. Frengi ile Mücadele	121
3.1.2.4. Trahom ile Mücadele	123
3.1.3. Mustafa Kemal Atatürk'ün Sağlık Politikası Üzerine Görüşleri.....	124
3.2. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DENİZLİ	127
3.2.1. Cumhuriyet Döneminde Denizli İdari Yapısı	130
3.2.2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'de Sağlık Hizmetleri.....	131
3.2.2.1. Denizli Memleket Hastanesi'nin Faaliyetleri (1923-1938)	137
3.2.2.1.1. Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Memleket Hastanesi'ni Ziyareti	145
3.2.2.2. Diğer Sağlık Kurumları	146
3.2.2.3. Denizli ve Kazalarında Görülen Hastalıklar	148

3.2.2.3.1. Sıtma	150
3.2.2.3.2. Verem.....	152
3.2.2.3.3. Frengi	153
3.2.2.3.4. Trahom	153
3.2.2.3.5. Tifo.....	153
3.2.2.3.6. Diğer Hastalıklar	154
3.2.3. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay) Cumhuriyet Dönemi Faaliyetleri.....	155
3.3. DENİZLİ'DE SAĞLIK HİZMETLERİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR.....	158
3.3.1. Genel Sağlık	159
3.3.2. Çevre Sağlığı	160
3.3.3. Şifalı Sular ve Sağlık Turizmi	161
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	165
EKLER.....	109
KAYNAKÇA	182
DİZİN	205

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1.1 : Denizli Sancağında 1902-1908 Yılları Arasında Görev Yapan Belediye Tabipleri	58
Tablo 1.2 : Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Tabiplere Ait Liste	60
Tablo 2.1 : İstiklal Harbinde Hastalığa Yakalanan ve Vefat Eden Asker Sayıları	78
Tablo 2.2 : Hastanelere Giren Personel Sayılarını Gösteren 4 Temmuz 1921 Tarihli Cetvel	79
Tablo 2.3 : 1. Dünya Savaşında ve Millî Mücadele'de Hastane ve Yatak Sayıları	81
Tablo 2.4 : İstiklal Harbi Hastanelerinin Aylık Hasta Cetveli	83
Tablo 2.5 : Askerlik Şubesi Kayıtlarına Göre Denizli ve Kazalarında Askeri Kayıplar	92
Tablo 2.6 : Memleket Hastanesi'nin 1919-1923 Yılları Arasındaki Çalışmaları	100
Tablo 3.1 : 1923 Yılında Türkiye'de Yataklı Tedavi Kurum Sayıları	111
Tablo 3.2 : 1923-1940 Yılları Arasında Sağlık Personeli Sayıları.....	116
Tablo 3.3 : 1923-1940 Yılları Arasında Yataklı Tedavi Kurum ve yatak Sayıları	116
Tablo 3.4 : 1 Kanunisani – 1 Temmuz 1926 Tarihleri Arasında Denizli Nüfusu	128
Tablo 3.5 : Denizli Belediyesi'nin 1925-1938 Yılları Arasındaki Bütçe Miktarları ...	133
Tablo 3.6 : 1923-1938 Yılları Arasında Denizli İl Özel İdaresine Ait Ödenek Miktarları	135
Tablo 3.7 : 1932 Yılında Denizli Memleket Hastanesi'nde Görevli Doktor ve Sağlık Personeli.....	141
Tablo 3.8 : Denizli Memleket Hastanesi'nde 1937-1940 Yılları Arasında Yapılan Ameliyat Sayıları	143
Tablo 3.9 : 1925 Yılı Denizli Merkez ve Kazalarına Ait Ölüm Cetveli	149
Tablo 3.10 : 1917-1925 Yılları Arasında Türkiye'de Sıtmalı Hasta Oranı.....	151
Tablo 3.11 : Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Denizli ve Kazalarındaki Şubeleri	156
Tablo 3.12 : Denizli Merkeze Bağlı Şubelerin Gelir ve Giderlerini Gösteren Cetvel .	167

KISALTMALAR LİSTESİ

AAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AÜTİTE	: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz/bkz.	: Bakınız/bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
ÇOMÜ	: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Der.	: Derleyen
DEÜAİİTE	: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İ.Ö.	: İsa'dan Önce
İİSBF	: İktisadi İdari Sosyal Bilimler Fakültesi
Kız. Arşv.	: Kızılay Arşivi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
No.	: Numara
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OHAC	: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti
OHAM	: Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası
PAÜ	: Pamukkale Üniversitesi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
SSYB	: Sağlık Sosyal ve Yardım Bakanlığı

TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TODAİE	: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
y.t.y.	: Yayın Tarihi Yok
yy.	: Yüzyıl

TEZ METNİ

GİRİŞ

İnsanoğlu var olduğu günden itibaren beslenme, güvenlik, kendini gerçekleştirme, ait olma ve diğer fizyolojik ihtiyaçlara sahip olma gibi beşerî güdüler taşıyan bir varlık olmuştur. Bu gaye ile yaşamını idame ettirmeye çalışırken hem birey hem de toplum bazında mutlu olmak ve doyuma ulaşmak için yaşam alanını bazı kriterlerle çevrelemiştir. Bu hususta güvenlik, aile ve sağlık alanları en belirleyici hedefler olarak ortaya çıkmıştır. Varlığını devam ettirebilmek için gereksinim duyduğu temel ihtiyaçların yanında, sağlıklı olma ve hastalıklardan korunma yöntemleri ise Tıp Tarihi'nin çok eski devirlerden bu yana araştırma konusu olmuştur.

Bu minvalde çok ciddi çalışmalar yapılsa da tıbbın doğuşunun ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. Tıp Tarihi'nin, insanın yaşam kalitesini sekteye uğratan, çoğu zaman da yaşamına son veren hastalıklar ve çeşitli felaketlerle ortaya çıktığı gözlenmiş, bu kötü şartlara teslim olmak yerine insanoğlunun hastalıklı bölgelerine şifa bulmak amacıyla, tedavi yöntemleri geliştirerek bir evrilme yaşadığı anlaşılmıştır. Bu bağlamda hekimlik de yeryüzünün en eski meslek dalı olarak ortaya çıkmıştır.¹ İnsanlık tarihinin en eski meslek dalını içinde barındıran ve inceleyen tıp bilimi, yüzyıllardır farklı coğrafyalarda ve muhtelif zaman dilimi içerisinde yaşamlarını sürdüren insanların sorunlarına çözüm bulmayı amaç edinmiştir. Kendilerine özgü yaşam kültürleri olan insanlar ve toplumlar, yaşamın devam eden döngüsü içerisinde karşılaştıkları sağlık sorunlarını farklı tedavi yöntemleriyle çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır. Bundan hareketle, en eski medeniyetlerden biri olan Türkler de yaşam şartlarına uyum sağlayabilmek için sağlık alanında farklı uygulamalar gerçekleştirmişlerdir.

Türk Tıp Tarihi'nde sağlık ve hekimlik konusu, İslamiyet'ten önce ve sonra olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmıştır. Eski Türk medeniyetlerinde; şamanlar, büyücüler ve şifacılar gibi grupların tabiattan ve bazı hayvanlardan elde ettikleri ve şifa unsuru olarak gördükleri malzemeleri kullanmasıyla ortaya çıkan tıp, gelişen çağın şartları ve bilimin ışığında paralellik göstererek ilerleme kaydetmiştir. Türk tarihinde tıbbın bilimsel olarak gelişme göstermesi ise, Uygurların göçebe hayatı terk edip yerleşik yaşama geçmesiyle başlamıştır. Uygurlarla birlikte bu dönemde ortaya çıkan

¹ Ali Haydar Bayat, (2016), *Tıp Tarihi*, Üçer Matbaacılık, İstanbul: s.30.

hastalıklara, çağın bilimsel yöntemleri ışığında çareler aranmış, yapılan basit ilaçlarla hastalıklar tedavi edilmeye çalışılmıştır.²

Tıp tarihi, varlığını hissettirdiği günden bu yana çok farklı kültürlerde hızlı gelişme gösteren bir unsur olmuştur. İnsan hayatının her evresinde en önemli gereksinimlerinden biri olan tıp, iki amaç doğrultusunda şekillenmiştir. Bunlardan ilki, hastalık adı verilen olumsuzları düzelterek bireyleri sağlığına kavuşturmak, ikincisi ise bu olumsuzlukların ortaya çıkmasına sebep olan etmenleri tespit etmek ve engellemek olmuştur.³ Bu doğrultuda tıp tarihinin gelişimi ve amaçları ile ilgili başvuru kaynaklar, çok eski devirlerden 19. yüzyıla kadar klasik eserler içerisinde kısa ve dağınık bir halde yer almıştır. Konuyla ilgili ilk müstakil eser ise Ortaçağ İslam dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Kahire’de yazılmıştır. 19. yüzyıla kadar tıp tarihi ve öğrenimi hususu, ünlü büyük hekimlerin eserlerinin incelenmesinden ibaretken, bu yüzyıldan sonra diğer alanlarda olduğu gibi tıp biliminde de önemli ölçüde ilerlemeler kaydedilmiş ve eski eserler bilimsel tıptan ayrılarak tıp tarihinin konusu olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda, Avrupa’nın önemli başkentlerinde bulunan Tıp Fakültelerinde *Tıp Tarihi Kürsüleri* kurularak çalışmaların daha nitelikli ve kapsamlı bir şekilde yapılmasının önü açılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye’de de Tıp Tarihi araştırmaları ve dersleri, 1856-1857 yıllarında Dr. Charles Edwards tarafından yürütülmüştür. Dr. Edwards daha sonra o günkü ismiyle “*İlm-i Edeb ve Vazife-i Tıbbiye*” (Terbiye Bilimi ve Tıbbi Görev) olarak bilinen deontoloji derslerini üstlenmiştir. Buna müteakip 1876’da Dr. Nahabet Rusinyan, 1877-1881 arasında Dr. Hovsep Nurican, 1908-1909’da sivil ve askeri tıp fakültelerinin birleştirilerek *Dâru’l Fünûn-i Osmânî*’nin kurulması esnasında Alexander Zoeros Paşa, Cumhuriyet’in ilanından sonra ise kısa bir süre Dr. Galip Ata tarafından deontoloji dersleri verilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk’ün 1933’de gerçekleştirdiği Üniversite reformu ile *Dâru’l Fünûn-i Osmânî* lağvedilerek yerine İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi kurulmuştur. Kuruluşuna müteakip *Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü* açılmış, başına da tıp tarihi araştırmacılarının öncülerinden A. Süheyl Ünver getirilmiştir.⁴ Böylece Türkiye’de bakir konulardan biri olan tıp tarihi araştırmalarının önünün açılması sağlanmıştır.

² Doğan Üyük, (2015), “İzmir Sağlık Tarihine Bir Katkı: “İzmir Etibbâsının Birinci İctimâ’ı (Transkript)”, *DEÜAİİTE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir: s.III.

³ Faik Çelik, (2013), *İnsancıl Bir Tıp ve İyi Hekimlik İçin Hekimliğin Seyir Defteri*, Deomed Yayıncılık, İstanbul: s.12.

⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, s.25.

Türkiye’de tarih araştırmaları ve tarih yazıcılığı 20. yüzyıldan itibaren bir kabuk değiştirme süreci yaşamıştır. Bu sürecin sınırlarının üç farklı evrede şekillendiğini söylemek mümkündür. Şöyle ki 20. yüzyılın ilk çeyreğinden (1900’lerin başları) 1930’ların ortalarına kadar geçen birinci evrede, “*Milli Tarihçilik*” düşüncesi hâkim olmuştur. Osmanlı Devleti’nin fiilen ve hukuken sona ermesinden sonra kurulan yeni Türk Devleti’yle birlikte bu millilik fikri, kendini Türkçülük olarak ortaya koymuştur. Nitekim 1931’de kurulan Türk Tarih Kurumu, İslamiyet öncesi Türk tarih araştırmalarına ağırlık vererek Türk tarihinin Osmanlı Devleti’nden çok öncelere dayandığını ve Türk milletinin kadim bir millet olduğunu kanıtlamayı amaçlamıştır. İkinci evrede, 1930’lu yılların ortasından itibaren köy, kasaba ve kırsal bölge ağırlıklı tarih çalışmaları ön plana çıkmıştır. Son evre olan 1960’lı yıllardan itibaren ise yerel ve ulusal tarih araştırmacılarının şehir/kent tarihi konularına yöneldiği anlaşılmıştır. Bunun sebebinin de 1960’lı yıllardan günümüze kadar şehirleşme hızının artış göstermesi olduğu görülmüştür.⁵

Kentleşmenin hızla yükseldiği bu dönemden itibaren içinde barındırdığı farklı etnik grup ve toplumsal yapısıyla her şehir, kendi kimliğini oluşturmak için çaba göstermiştir. Bu kimlik olgusunu oluşturan sosyal, kültürel ve coğrafi normlar, çok farklı unsurların etkileşimi ile ortaya çıkmış ve kentin kendisi gibi bir değişim ve dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu süreçte kent kimliğini temelden etkilemeyen sabit değişmezler arasında ise en önemli unsurun doğal çevre olduğu kabul edilmiştir. Nitekim demografik yapı, idari, hukuki, kültürel, siyasi ve ekonomik şartlar kent kimliğinin tam olarak ortaya çıkmasında ve bir vasma sahip olmasında bilinen en önemli etkenler olmuştur.⁶ Bu özelliklerin yanında kent kimliğini oluşturan bir diğer unsur ise o şehrin sahip olduğu sağlık alt yapısının ve sunulan sağlık hizmetlerin kesintisiz ve nitelikli olmasıyla doğru orantılı ilerleme kaydettiği görülmüştür. Diğer vasıfların neredeyse tamamını kapsayıcı ve bütünleyici bir etkiye sahip olan sağlık faktörü, kent dokusuna derinden temas eden ve önemi bakımından birincil dereceden irdelenmesi gereken araştırma konusu olmuştur.

Bu düşünce ve amaçla, Denizli Sağlık Hizmetlerinin/Tarihinin bahsi geçen

⁵ Süleyman İnan, (1997), “XIX. Yüzyıl Sonlarında Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre Denizli Sancağı”, PAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli: s. IV.

⁶ Yasemin Avcı, (2010), *Bir Osmanlı Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul: s.9-11.

dönemler itibariyle tüm yönleri ele alınmış, Denizli kent kimliğinin ortaya çıkmasında görülen olumlu ve olumsuz tüm unsurlar detaylarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu aşamada; Denizli’de görev yapan tabip, eczacı ve diğer sağlık personelleri, bölgede görülen salgın ve bulaşıcı hastalık vakaları ile sebep ve sonuçları, Denizli Memleket (Menzil) Hastanesi başta olmak üzere inşa edilen diğer sağlık kurum ve kuruluşları, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemindeki hizmetleri ve faaliyetleri ile Denizli’de sağlık hizmetlerine yön veren unsurlar, ulaşılabilen tüm bilgi, belge ve birinci el kaynaklar ışığında detaylı olarak işlenmiştir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında kullanılan kaynak ve argümanlar ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kızılay Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi taranmıştır. Tespit edilebilen belgelerin transkripsiyonu yapılarak konularına göre tasnif edilmiş ve ilgili bölüm başlıkları altında kullanılmıştır. Konumuz itibariyle birinci el kaynak durumunda ve alanında yazılmış tek ve öncü eserler olan Ahmet Akşit’in 1944 yılına ait “*Denizli Memleket Hastanesi*”, Tarhan Toker’in 1986 yılı basımlı “*Denizli Sağlık Tarihi, Sağlık Hizmetleri, Sağlık Kurum ve Kuruluşları*”, Denizi Valiliği’nin katkılarıyla yayımlanan 1938 yılına ait “*Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*” eserleri ile Dr. Kemal Şakir tarafından kaleme alınan ve 1927 yılı basımlı “*Tarihi, Coğrafi, İctimai, Sıhhi, İktisadi Nokta-i Nazardan Denizli*” isimli eserin özellikle sıhhi bölümünden önemli ölçüde istifade edilmiştir. Bunların yanında 1967 ve 1973 İl yıllıklarından da faydalanılmıştır. Ayrıca, İstiklal Harbi Sıhhiye Raporları, Hilal-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporları, Türk İstiklal Harbi yayınları, Devlet Salnameleri ile Denizli ve kazalarıyla ilgili düzenlenen Sempozyum bildirileri incelenmiş ilgili bölümlerine çalışmada yer verilmiştir. Aynı zamanda TBMM Zabıt Cerideleri, resmi yayınlar, hatıratlar, ansiklopediler, süreli yayınlar, elektronik kaynaklar, kaleme alınan makale ve tez niteliğindeki akademik çalışmalar ile tetkik eserlerden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Titiz bir çalışma yürüterek ortaya koymaya hedeflediğimiz bu araştırma, Denizli Sağlık Hizmetleri/Tarihi özelindeki tüm belge ve arşiv kaynaklarına ulaşıldığı iddiasını taşımayıp, bundan sonraki süreçte bu alanda incelemelerde bulunacak tüm araştırmacılara bir kaynak oluşturmak, bu alanda mevcut bulunan literatüre mütevazı bir katkı sağlamak ve her dönem farklı bir yönüyle ele alınmaya çalışılan Denizli kent tarihinin aydınlatılmasına bir nebze de olsa ışık tutarak bu husustaki boşluğu doldurmak en büyük gayemiz olmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bazı kurum ve kişilerin de katkısı olmuştur. Bu bağlamda; araştırma ve kaynak temini için başvurduğum Pamukkale Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ile Tıp Fakültesi Kütüphanesi personeline, yardımsever tutumları ve ilgilerinden dolayı Milli Kütüphane çalışanlarına, olumlu değerlendirmeleri, hoşgörüsü ve kaynak konusundaki yönlendirmeleri ile desteğini esirgemeyen Pamukkale Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU'na, belediye bünyesinde bizi kabul ederek bazı belge ve kitaplara ulaşmamızı sağlayan Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür, Turizm ve Tanıtım Dairesi Başkanı Hüdaverdi OTAKLI'ya, çalışmamın her safhasında ilgisini ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, engin tecrübelerinden her zaman istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU'ya, bu süreçte bana her konuda destek olan eşim Yaşar TOMALI'ya ve aileme teşekkürü bir borç bilirim.

BİRİNCİ BÖLÜM
MİLLÎ MÜCADELE ÖNCESİ
OSMANLI DEVLETİ'NDE SAĞLIK
HİZMETLERİ

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SAĞLIK HİZMETLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Bir ülkede yaşayan insanların tüm bakım ve sağlık hizmetlerinin sağlanması, gerekli olan tedavi ve tıbbi ihtiyaçlarının temini ve koruyucu sağlık önlemlerinin alınması, yöneticilerin idari ve politik vazifelerinden biridir. Her ne kadar uygulamada bugün birçok ülkede mükemmelleşmiş bir hizmet sunumu görülmesine de ilkesel olarak devletler, halkın sağlık sorunlarına çözüm getirebilmek için kaynak aramakta ve çeşitli hizmetler üretmektedirler. Bu işlemlerin hayata geçirilebilmesi için her bir ülke kendi benimsediği sosyo-ekonomik ve kültürel mekanizmaları harekete geçirmeye çalışmaktadır. Bu nedenle sağlık hizmetlerinin üretim ve sunumu ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir.⁷

Geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti de, sahip olduğu bu vasfını dönemin askeri gücü ve merkezi otoritesinin yanında devlet için gerekli kurumları ihdas etmesi sayesinde sağlamıştır. Özellikle 15 ve 16. yüzyıllarda en kudretli dönemini yaşayan Osmanlı Devleti, güçlü ve düzenli idari teşkilatının varlığı, aksamadan işleyen devletin hiyerarşik düzeni bunun başlıca sebeplerini oluşturmuş ve ülke içinde istikrarı sağlamıştır. Bu istikrar ve düzen aynı zamanda devletin dış politikasında da başarılı olmasına imkan tanımıştır.⁸

Osmanlı Devleti'nde İslam medeniyetinin doğuşuna kadar dayanan, Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti dönemlerinde faaliyet gösteren, çeşitli tedavi ve bakım yöntemlerinin uygulandığı merkezler kullanılmıştır. Bu amaçla inşa edilen şifahanelerde, hasta vatandaşların tedavileri yapılmış, hasta başında tıp eğitimi verilmiş ve çeşitli ilaçlar (baş ağrısı, kulunç, ateş, deri hastalıkları vb.) yapılarak ihtiyaç sahibi halka ücretsiz olarak dağıtılmıştır.⁹ Osmanlı Devleti'ndeki sağlık kurum ve kuruluşlar, yenileşme hareketlerinin başladığı III. Selim dönemine kadar gerek uygulama yöntemleri gerekse görünüş bakımından Selçuklu döneminin tekrarı niteliğinde kalmıştır. Bimarhane, Tımarhane ve Darüşşifa gibi isimlere sahip olan bu sağlık kurumları, devletin kurduğu resmî kurumlar statüsünde olmayıp genellikle devlet

⁷ Erdem Aydın, (2004), 19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması, OTAM, S.15, Ankara: s.187.

⁸ Ali Haydar Bayat, (1999), *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara: s.2.

⁹ Abdullah Kılıç, (2012), *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*, Medical Park Hastaneler Grubu Yayınları, İstanbul: s.42.

adamları ve şahısların kontrolünde hareket eden, vakıf sistemi içerisinde toplumun sağlık hizmetine sunulduğu sosyal yardım kuruluşları olarak görülmüştür.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi ve sonrası dönemleri incelendiğinde diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da önemli gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. Hekim ve cerrahların yetiştirilmesi, hastaneler, eczaneler ve salgın hastalıklara uygulanan koruyucu sağlık uygulamaları gibi pek çok konuda yapılan değişimler ileride bu alanda yapılacak olan yeniliklerin temelini oluşturmuştur. Tanzimat öncesi pek çok hekim Süleymaniye Darüşşifası ve medreseler olmak üzere vakıflar bünyesine bağlı olarak farklı yerlerde eğitim almışlar, cerrahlar ise usta-çırak usulü ile yetiştirilmişlerdir. Hastane ve eczaneler de darüşşifalar bünyesinde hizmetlerine devam etmişlerdir.¹¹

Osmanlı Devleti merkezi monarşi sistemiyle yönetildiğinden, diğer kurumların sevk ve idaresinde olduğu gibi sağlık kurumlarının idaresi de saray ve ordu/asker merkezli idare edilmiştir. Devletin sağlık hizmetlerinden sorumlu yönetici konumunda ise *Hekimbaşı*¹² yer almıştır. Selçuklular döneminde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sağlık hizmetlerinin tek elden yürütüldüğü dernekler ve vakıflar da olmuştur. Ayrıca askeri hekimler tarafından İstanbul, Bursa ve Selanik gibi büyük kentlerde halka ücretsiz sağlık hizmeti sunulmuştur. Fakat bu hizmetler bir sağlık devleti olma prensiplerinden bir hayli uzak kalmıştır.¹³ Ayrıca, monarşi sisteminin sağlık politikaları üzerindeki etkisinin yoğun olarak görüldüğü bu dönemde, saray ileri gelenleri ve zengin vatandaşlar tarafından yoksul halka yapılan bağış niteliğindeki sağlık yardımları dışında

¹⁰ Yıldırım Yavuz, (1988), “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S.II, Ankara: s.123.

¹¹ Hanım Göktaş, (2014), XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler, *History Studies, International Journal of History*, Volume.6, Issue.6, s.99.

¹² Osmanlı Devleti'nde Ser Etibba, Ser Etibba-i Hassa, Reisü'l-Etibba, Reisü'l-Etibba-i Sultani, Reisü'l-Etibba-i Şehriyari, Ser Etibba-i Sultani ve daha ziyade Hekimbaşı, 1844'ten sonra da, Ser Tabib-i Hazreti Şehriyari (Ser Etibba-i Hazreti Cihandari) adıyla anılan kişi, hükümdar ve ailesinin özel hekimliği yanında, Bakanlar Kurulu'na dahil olmadığı halde Sağlık Bakanı gibi bütün hekimlerin başı olarak saray ve devletin sağlık işlerini yürütmekteydi. Savaşlarda hükümdarın orduyla sefere çıktığı zaman hekimbaşılar da sultanın yanından ayrılmazlar, sefer sırasında yüksek derecede yolluk alırlardı. Başta hükümdar olmak üzere ailesinin sağlığını korumakla görevliyidiler. İlk dönemlerde hekimler, belli bir bilgi ve tecrübeye sahip olunca hiçbir şart ve kayda bağlı olmaksızın mesleklerini icra ederlerdi. Daha sonra içlerinden birinin başkan tayin edildiği ve gerektiğinde yöneticilerin onun veya seçkin hekimlerin önünde diğerlerini imtihan ettikleri bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.3-13., Cemil Akpınar, (1998), “Hekimbaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.17, s.160-161.

¹³ Aytül Kasapoğlu, (2016), Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümü, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C.19, S.2, s.133.

halk; serbest olarak çalışan hekimlerden sadece maliyetlerini kendi karşılamak şartıyla sağlık hizmeti almışlardır.¹⁴

Osmanlı Devleti'nde sağlık alanındaki ilk çalışmalar, ıslahat hareketlerinin görülmeye başladığı III. Selim döneminde yaşanmıştır. Ordu ve asker merkezli olarak idare edilen Osmanlı Devleti'nde, sağlık alanında atılan adımlar askeri alanda yapılan yeniliklere paralel olarak gelişme göstermiştir. Bu doğrultuda III. Selim, ilk askeri hastane açma çalışmalarına başladığı bu dönemde¹⁵ “*Nizam-ı Cedit*” adı verilen Batı tarzındaki ordu için Levent Çiftliği'ni inşa ettirmiş ve gerekli olan hekim ve sağlık malzemelerinin karşılanması amacıyla, 1799'da Levent Çiftliği Hastanesi adıyla ilk çağdaş Osmanlı hastanesini açmıştır. Fakat hastane çok uzun ömürlü olamamış, dönemin devlet içindeki askeri gücü olan Yeniçeriler tarafından 1808'de kaldırılmıştır.¹⁶ III. Selim ayrıca Avrupa'da yayınlanan tıp eserlerinin Türkçeye çevrilmesini sağlamış, elçilikler vasıtasıyla yabancı tıbbi araç-gereçler ile dergileri ülkeye getirtmiş ve tersane zindanlarında ölen mahkûmların cesetlerini kadavra olarak kullanılmak üzere tıp öğrencilerinin hizmetine sunmuştur.¹⁷ Osmanlı kara ordusuna ait reformlar kapsamında yapılan bu gelişmelerin yanında, donanmayı da güçlendirmek isteyen III. Selim, 1806'da Deniz Tıp Okulu'nu açmıştır. Daha önceki dönemlerde yapılan yanlış uygulamaların önüne geçmek ve buna bağlı olarak hekimlerin yasal olarak bir tıp eğitimi almadan gemilerde görev yapmasını engellemek amacıyla açılan bu okulda; bir başhekim, bir baş cerrah ve bir de yardımcı cerrah eğitici olarak görevlendirilmiştir. Ayrıca öğrencilere, kent merkezinde bulunan Darüşşifalarda haftada bir gün staj yapma imkanı sağlanmıştır. Ücretsiz eğitim gören bu öğrencilere eğitimleri tamamlandıktan sonra donanmada dört yıl çalışarak devlete olan borçlarını ödemeleri öngörülmüş, sivil olarak çalışmak isteyenlere ise, eğitim ve servis sürelerini belirleyici icazet/diplomalar verilmiştir.¹⁸

19. Yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Devleti'de dahil olmak üzere dünya

¹⁴ Recep Akdur, (2008), “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de Sağlık”, *12. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi (21-25 Ekim)*, Ankara: s.45-48.

¹⁵ Esin Kahya ve Ayşegül D. Erdemir, (2000), *Osmanlılardan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, TDV Yayınları, Ankara: s.232.

¹⁶ Necati Çavdar ve Erol Karcı, (2014), “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanmasına Dair Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages*, C.9, S.4, Ankara: s.257.

¹⁷ Yavuz, *a.g.m.*, s.124-125.

¹⁸ Çavdar ve Karcı, *a.g.m.*, s.257., Yavuz, *a.g.m.*, s.125.

genelinde pek çok devletin sistemli ve planlı bir sağlık programı bulunmamaktaydı. Avrupa’da koruyucu sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmaya başlamasıyla Batılı devletler, sağlık teşkilatlanmalarını oluşturmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti’nde birçok alanda görülen değişim gibi Klasik ve Osmanlı tıbbi gelişmelerinin de Tanzimat ile başladığı kabul edilmekteydi. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti bu gelişmelerden etkilenecek sağlık alanında teşkilatlanma çalışmalarına hız vermeye başlamıştır.¹⁹

Bardakçı’nın incelemelerine göre ise, Osmanlı Devleti’nde sağlık faaliyetlerinin planlı ve kamu hizmeti olarak sunulmaya başlaması ise, II. Mahmut’un 19. yüzyıldaki yenileşme hareketleri ile gerçekleşmiştir. II. Mahmut 1826’da Yeniçeri Ocağı’nı kaldırarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adında düzenli bir ordu kurmuş ve ardından ilk Tıp Fakültesi olan “*Tıphane*”yi açmıştır. Fakülteye cerrahiye bölümü açılmasının ardından okulun adı 1831’de Mekteb-i Tıbbiye olarak değiştirilmiştir. Kurulmuş olan fakülteyi modern tıp eğitim merkezine çevirmesi için Avusturya’dan Karl Ambroise Bernard²⁰ isimli profesör getirtilmiş fakat uygulamalı derslerde model yerine kadavraya geçmek büyük sorun teşkil etmiştir. Bu sorunu çözmek için, önceleri “*Çürükhane*” denilen kimsesizler mezarlığından kadavra temin edilmek istenmiş fakat halkın bu uygulamaya tepki göstermesinden çekinilerek vazgeçilmiştir.²¹

Yeniçeri Ocağı’nın 1826’da tasfiye edilmesinden sonra ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak amacıyla bir tıp okulunun açılması Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi²² tarafından 22 Aralık 1826 tarihinde dönemin padişahı II. Mahmut’a

¹⁹ Aydın, a.g.m., s.186-187.

²⁰ Bedi Nuri Şahsuvaroğlu, Dr. Bernard hakkında şöyle demiştir; “*Modern Tıbbiyemizin kurucusu olan Dr. Bernard, bir taraftan idari işlerle uğraştığı gibi, bir taraftan da Emrazi Dâhiliye, Seririyatı Dâhiliye ve Hariciye dersleri veriyor ve kitap yazıyordu. Kendisi aynı zamanda Avusturya Hastanesi Hekimi de olduğundan klinik derslerini hasta başında verdiği gibi, normal ve patolojik anatomi için de oradaki ölümlerden faydalanmıştır. Böylece Tıbbiyemizde ilk olarak disseksiyon ve otopsi yapılmaya başlanmıştır*”. Bkz. Mehmet Cemil Uğurlu, (1997), 14 Mart Tıp Bayramı’nın Düşündürdükleri, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C.50, S.1, s.2-3. Ayrıca bkz. Semavi Eyice, (1992), “Bernard Karl Ambros”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, s.520-521.

²¹ Murat Bardakçı, (2013), “İlk Tıp Fakültemizde Kadavra İçin İmama Rüşvet Teklif Edildi”, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/861489-ilk-tip-fakultemizde-kadavra-icin-bir-imama-rusvet-teklif-edilmisti>, (Erişim tarihi: 27.12.2017)

²² Mustafa Behçet Efendi, Hekimbaşı Hafız Hayrullah’ın kızı Nefise ile Divan-ı Hümayun katiplerinden Mehmet Emin Şukhi’nin evliliğinden 23 Nisan 1774 tarihinde İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Medrese Eğitimi bitirdikten sonra 18 yaşında 28 Şubat 1792’de müderris olmuş ve Divan-ı Hümayun tercümanı Yahya Naci efendi’den Latince ve İtalyanca dilleriyle tababeti öğrenmiştir. 1795 yılında saray hekimleri arasına girmiş ve 7 yıl bu görevi sürdürmüştür. Kardeşi Abdülhak Molla’da II. Mahmut devri

önerilmişti. Bu önerinin padişah II. Mahmut tarafından kabul edilmesiyle 14 Mart 1827’de Şehzadebaşı’nda Yeniçerilerden boşalan Tulumbacıbaşı Konağı’nda “*Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Amire*” adıyla bir tıp okulu açıldı.²³ Bu okulun Tıphane bölümünde öğretimin İtalyanca, Cerrahhane bölümünde ise Türkçe olduğu ifade edilmiştir. Fakat bunu kanıtlayacak herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.²⁴ Ayrıca Sarıyıldız ve Berkes, II. Mahmut tarafından 1827’de Tıphane-i Amire’nin kurulmasında, o dönemde Hindistan ve Hicaz bölgesinde baş gösteren kolera salgınlarının etkili olduğunu ifade etmişlerdir.²⁵

Askeri ıslahatlara önem veren II. Mahmut, askerlerin sağlığı konusunda titizlikle davranmış, kışlaların bünyesinde ve yakın yerlerinde askeri hastaneler inşa ettirmiştir.²⁶ Bu kurumlara örnek olarak, 1840-1842 yılları arasında askeri tıp kurumlarının Davutpaşa, Rami, Toptaşı kışlaları ile İstinye, Ahırkapı ve Tarabya’da genişletilerek hizmete açılan hastaneler olduğu gösterilebilir.²⁷

19. yüzyıl, sağlık alanındaki yenileşme hareketlerinin hız kazandığı, bir savaştan diğerine girildiği ve toplumun kabuk değiştirme süreci yaşadığı önemli bir evreyi kapsamaktadır. Devletin yaşamış olduğu tüm mali ve sosyal zorluklara rağmen sağlık alanında önemli adımlar atılmaya çalışılmış, bundan hareketle Anadolu’nun muhtelif yerlerinde kurulan hastanelerin sayısında da önemli ölçüde bir artış gözlenmiştir.

1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte eş zamanlı olarak tıp eğitiminde de yenileşme ve yapılanma çalışmaları ivme kazanmıştır. Sultan II. Mahmut’un talimatıyla tıp okulu, daha önceleri bir saray okulu (Enderun Ağaları

hekimbaşılardan. 1834’de yakalandığı şarbon hastalığından dolayı hayatını kaybetmiştir. Mezarı Üsküdar Doğancılar’da Nasuhi dergâhı haziresindedir. Detaylı bilgi için bkz. Nil Sarı, (1998), “Mustafa Behçet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, s.345., Bayat, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s.135-148.

²³ Niyazi Berkes, Tıphane-i Amire’nin 1827’de, Cerrahhane-i Amire’nin de (1828 ya da 1829)’da açıldığını söylemiştir. 1831’de bu okulların ikisi de ıslah edilmiş ve Cerrahhane’nin ıslahı için Avrupa’dan bir profesör olan Sade de Galiere davet edilmiştir. Fakat asıl Tıbbiye’nin kuruluşu 1838’de bu iki okulun birleştirilmesiyle başlamış ve buralara yerli ve Avrupa’dan hocalar tayin edildiğini ifade etmiştir. Bkz. Niyazi Berkes, (2002), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: s.185.

²⁴ Emre Dölen, (1985), “Tıp ve Sağlık”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.1, s.168.

²⁵ Gülden Sarıyıldız, (1996), *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, TTK Yayınları, Ankara: s.1-5. Berkes, *a.g.e.*, s.185.

²⁶ Nuran Yıldırım, (1994), “Hastaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul: s.14.

²⁷ Çavdar ve Karcı, *a.g.m.*, s.259.

Mektebi) olarak hizmet vermiş olan Galatasaray'daki binaya taşınmıştır.²⁸ “*Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane*”²⁹ ismiyle Galatasaray'daki yeni yerine taşınan bu okulun eğitim dili Fransızca olarak belirlenmiştir. Alınan bu karar, okula kayıt yaptıran öğrenci sayısında ve doğal olarak da yetişen hekim sayında önemli ölçüde azalmaya yol açmıştır.³⁰ Sultan II. Mahmut, tıp eğitiminin Fransızca yapılmasının amacını Galatasaray Tıp Okulu'nun açılışında şöyle açıklamıştır; “*Sizlere Fransızca tıp tahsil ettirmekten kastımız Fransızca'yı öğretmek değil, tıp öğretmektir*”.³¹ Bu söylemiyle padişah, modern tıp biliminin öğretilmesinin gerekliliğini, kültürel unsurların bir engel değil bir amil olduğunu ifade etmiştir.

Tıbbiye’de, 1850’den sonra tıp eğitimini Fransızca’dan Türkçe’ye çevirmek için yoğun bir mücadele verilmeye başlanmıştır. Eğitimin Türkçe yapılması gerektiğini savunan Okul Nazırı Cemaleddin Efendi; bu kapsamda Türkçe, Arapça ve Farsça eğitim vermek üzere özel bir sınıfın oluşturulmasını sağlamıştır. Dr. Kırımlı Aziz Bey, Dr. Bekir Sıtkı ve Dr. Mehmet Emin Fehmi gibi birçok hekim tarafından Türkçe tıp literatürü oluşturmak için çeviri, derleme, sözlük ve pek çok bilimsel kitap yazılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Türkçe eğitim veren ilk sivil tıp okulu, “*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*” 1867’de hizmet vermeye başlamıştır.³²

19. yüzyılda sağlık hizmetlerinin niteliği ve kapsamının değişmesi ile birlikte hekimbaşılık kurumunun ihtiyaçları karşılayamaz hale geldiği anlaşıyordu. Yeni kurumlara olan ihtiyacın doğması da sağlık teşkilatlanmasında yeni müesseselerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, 1840’da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’de, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye’nin (Tıp İşleri Meclisi) faaliyete geçmesi ile hekimleri sınava tabi tutma, satışı yapılan ilaçların kontrolünü gerçekleştirme ve

²⁸ Yeşim Işıl Ülman, (2007), *Türkiye’de 19. ve 20. Yüzyıllarda Tıp Tarihinin Ana Hatları (1827-1923)*, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40. Yılda 40 Kitap Serisi, Üniversite Yayınları, İstanbul: s.176.

²⁹ Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’; Galatasaray Tıbbiyesi, Mekteb-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye olarak da zikredilmiştir. 1837’de Ahmet Necip Efendi yer darlığı nedeniyle, Galatasaray’daki eski Enderun Ağaları Mektebi’nin tamir edilip hastane olarak düzenlenmesini ve Tıbbiye’nin bu binaya taşınmasını önermiştir. 1838’de Galatasaray’a taşınan okulun eğitim-öğretim programı yeniden düzenlenmiş ve 14 Mayıs 1839 tarihinde II. Mahmut’un talimatıyla öğretime açılmıştır. Okulun başına Muallim-i Evvel unvanıyla Avusturya’dan çağrılan Dr. Karl Ambros Bernard getirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Emre Dölen, *a.g.m.*, s.168-170.

³⁰ S. Ender Düzcan, (2006, Mart-Nisan), “Dersimiz 14 Mart”, *Detay*, Denizli Tabibler Odası Yayınları, S.4, Denizli: s.32.

³¹ Esin Kahya, (1997), *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri*, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara: s.18.

³² Ülman, *a.g.e.*, s.175.

sağlıkla ilgili meseleleri araştırma konuları bu kuruma devredilmiştir. Hekimbaşılık müessesesinin 1850’de kaldırılmasından sonra ise “*Sertabibi Hazreti Şehriyari*” unvanını taşıyan kişi, sadece sultanın hekimi ve sarayda görev yapan doktorların başı olmuştur.³³

14 Mart 1827’de kurulan ve Osmanlı Devleti’nin ilk modern tıp eğitiminin verildiği yer olan Askeri Tıp Okulu (Tıphane ve Cerrahhane-i Amire) ile 1867’de kurulan Osmanlı’nın ilk sivil tıp okulu (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye) 1909’da Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi ismiyle birleştirilmiş ve Haydarpaşa’daki yeni binasına taşınmıştır. Ayrıca, 1827 ile 1870 yılları arasında geçen 43 yıllık süre zarfında bu okulda sadece 300 hekim yetiştirilmiştir.³⁴ Öğretimin Türkçe olmasından sonraki on yıl içinde ise binden fazla hekim yetişmiş, Ortaöğretim kurumlarının olmaması sebebiyle de öğrencileri Tıbbiye’ye hazırlamak için 1845’de Tıbbiye İdadisi açılmıştır. Daha sonra ise okulun öğretim süresi altı yıla çıkartılmıştır.³⁵

Tanzimat döneminde yapılan reformlar ile daha güçlü bir devlet yaratarak tüm ülkeyi merkezi idare açısından egemen kılmak hedefine yönelinmiştir. Bunun yolunun ise sosyo-ekonomik ve idari alanlarda kapsamlı bir merkezileşme ve bürokratik bir yapıya dönüşme girişimleri olduğu anlaşılmıştır.³⁶ Bundan hareketle sağlık alanında da bazı önlemler alındığı ve reformist adımlar atıldığı görülmekteydi. Merkeze bağlı olarak vilayetlerde resmî belgesi olmadan diplomasız olarak görev yapan hekimlerin tespiti, sınava tabi tutulması, denetlenmesi ve uygun olmayanların ise görevden men edilmesi gibi önemli adımlar atılmıştı. Çünkü devletin o döneme münhasır olmak üzere sağlık alanındaki en mühim sorunlarından biri hekim sıkıntısı olmuştur.³⁷ Bu bağlamda, Osmanlı Devleti, idare merkezi tarafından 7 Temmuz 1870’de “*Tababet-i Belediye’nin İcrasına Dair Nizamname*”yi yayınlayarak belediyelerin halka sağlık hizmeti sunmasının resmi olarak yolu açılmıştır. Bu nizamname ile belediyelerin, sağlık personelini tayin ve atama işlerini yapabilmelerinin yanında, dışarıdan tıp eğitimi alan

³³ Nuran Yıldırım, (1994), “Sağlık Hizmetleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul: s.402.

³⁴ Mustafa Öztürk, (1999), “Cumhuriyet Dönemi’nde Sağlık Hizmetleri”, *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, C.6, S.1, s.38.

³⁵ Dölen, a.g.m., s.170.

³⁶ Halil İnalcık, (1996), “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul: s.365-366.

³⁷ İlber Ortaylı, (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara: s.215.

vatandaşlara çalışma izni vermeleri sağlanmıştır. Yine 1870’de yürürlüğe konulan “*İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi*” ile belediye meclislerinde müşavir olarak bir hekimin bulunmasının önü açılmıştır. Ayrıca bazı liman kentleri ile merkezlerinin dışında kalan diğer belediyelerin, bu dönemde kendi bütçeleriyle yeterli seviyede sağlık müessesesi kuramamışlardı. Bu konuda başarılı olan merkezlerdeki belediyelerin bu başarısının nedeni, merkezi hükümetin özel çabaları ya da ülke içinde gerçekleşen yabancı misyonerlik faaliyetleri olmuştur.³⁸

1869’da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kurumunda devletin sağlık teşkilatlanmasında önemli görevler üstlenmiştir. Belediyelerdeki hekim, eczacı ve diğer sağlık personellerinin tayin, terfi ve cezalandırılması hususunda karar vermek, ayrıca sağlık hizmetleriyle ilgili konularda da mahkemelerde bilirkişilik yapmak Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin vazifelerinden biri olmuştur. 1906’da Meclis-i Maarif-i Tıb ismini alarak Mekatib-i Askeriye Nezareti’ne (Askeri Okullar Bakanlığı) bağlanan bu kurum, II. Meşrutiyet’in 1908’de ilan edilmesinden sonra, “*Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye*” ismini almıştır. İdari sebeplerden dolayı çok fazla hizmet veremeyen bu kurum lağvedildi ve yerine Dâhiliye Nezareti’ne bağlı olmak üzere 1913’de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur.³⁹

1914’de 1. Dünya Harbi’nin patlak vermesiyle Darülfünun-u Osman-i Tıp Fakültesi o yıl açılmamış ve 1500 yatak kapasiteli olarak Askeri İhtiyat Hastanesi’ne dönüştürülmüştür. 1916’da eğitime tekrar başlayarak kısa sürede ordunun hekim ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. 1917’de İstanbul Cağaloğlundaki eski Türk Tabipler Birliği binasına geçici olarak taşınmış ve fakültenin son sınıf öğrencileri 1925’den itibaren İstanbul’daki hastanelerde staj yapmaya başlayabilmiştir. 1922’ye ait dikkati çeken önemli bir yenilik ise, kız öğrencilerin Tıp Fakültesine kabul edilmesi olmuştur.⁴⁰ Cumhuriyetin ilanından sonra ise Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1933’de gerçekleştirilen Üniversite Reformu ile Tıp Fakültesi adını alan bu okul tekrar Avrupa yakasına taşınmıştır. 1967’de ikiye bölünerek İstanbul Üniversitesi’ne bağlı Tıp Fakültesi ve Cerrahpaşa Tıp Fakültesi isimleriyle iki ayrı kurum olarak günümüze kadar

³⁸ Çavdar ve Karcı, *a.g.m.*, s.260.

³⁹ Yıldırım, *a.g.m.*, s.403.

⁴⁰ Arslan Terzioğlu, (2000), “İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, C.63, S.2, İstanbul: s.9-11.

gelmiştir.⁴¹

Görüldüğü üzere, özellikle 19. yüzyılda toplum yapısını temelden değiştiren bir anlayış ve Batılı kişi ve kurumların öncülüğünde çağ dışı kalmış uygulamaları terk etme amacıyla hareket eden Osmanlı Devleti, sağlık alanında bir dizi atılımlar yaparak hem tıp eğitimini planlı bir hale dönüştürme gayretine girmiş hem de Cumhuriyet'in ilanıyla ivme kazanacak olan modern sağlık merkezlerinin kuruluşuna imkan tanımıştır.

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR

Salgın; kısa süre içerisinde çevrede bulunan insan, hayvan ve bitkilerin büyük çoğunluğuna bulaşan hastalık anlamına gelmekle birlikte kelime olarak incelendiğinde, mali olarak yıllık vergi anlamına da gelmektedir. Salgın, hastalığa sebep olan mikrobun az ya da çok oluşuna, üreme ve hızına, çevresel faktörlere ve kişilerin dirençlerine göre değişkenlik göstermektedir. Salgın hastalıklar, biyolojik bir olgu olduğu için insanlık tarihi kadar, hatta ondan daha da eskidir. Bu yüzden salgınların meydana gelmesine sebep olan mikropların, insanlık tarihinden daha eski olduğu kabul edilmektedir. Ancak bu salgınların tarihi seyrinin tespit edilebilmesi, yalnızca yazılı ve yazılı olmayan tarihi kaynakların bulunması ile mümkün olabilmektedir.⁴²

Tarih boyunca deprem, yangın, sel, kuraklık, kıtlık ve iklim düzensizlikleri gibi doğal afetlerin yol açtığı toplu insan ölümlerinin bir diğer nedeni de salgın hastalıklar olarak bilinmektedir. Çok kısa sürede yayılarak binlerce hatta milyonlarca insanın ölümüne sebep olan salgınlar, devletleri çökertmiş, orduların kırılmasına sebep olmuş ve toplumların psikolojisinde derin tahribatlar yaratmıştır.⁴³ Nitekim salgın hastalıkların birçok çeşidi olduğu bilinmekte ve bugün tedavisi olan birçok hastalık eski dönemlerde kitlesel ölümlere yol açabilecek mahiyette olmuştur. Modern tıbbın ve tedavi yöntemlerinin bulunmasından önce bilinen ve yıkımlara sebep olan veba, kolera, çiçek, frengi, verem, sıtma ve cüzzam gibi hastalıklar insan hayatını ciddi manada tehdit eden hastalıklardandır. İnsanların bu salgınları ilkel yöntemlerle ve psikolojik usullerle tedavi

⁴¹ Ülman, *a.g.m.*, s.179.

⁴² Orhan Kılıç, (2004), *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, ODAM Yayınları, No: 6, Elazığ: s.12.

⁴³ Özgür Yılmaz, (2017), "Veba, Kolera ve Salgınlar: Tarbzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, C.5, S.1, s.173.

çabaları yeterli olmamış, hastalıkların yayılması engellenememiştir.⁴⁴

Osmanlı Devleti de 19. Yüzyıl boyunca idari, mali ve askeri alanlarda gelişme göstermeye çalışırken bir yandan da salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Tüm dünya ülkeleri ile birlikte Osmanlı Devleti de, kendi sınırları içerisine çeşitli yollarla yayılan salgın hastalıklara maruz kalmış ve bu salgın hastalıklar, savaşlardan daha fazla ölüm ve kayıplara sebep olmuştur.⁴⁵ Bu yüzyılda cereyan eden salgın hastalıklar ve art arda gelen savaşlar devlet idarecilerini çözüm yolu bulmaya sevk etmiş, bu nedenle Babıali, düzenli sağlık uygulamalarına geçme kararı alarak hastalıklarla mücadele ve salgınlar konusunda gerekli tedbirleri alma yoluna gitmiştir.⁴⁶ Bu bağlamda, Osmanlı’da görülen ve önemli ölçüde insan hayatını tehlikeye sokan salgın hastalıklardan en çok tahribat yapan ve etki bırakanları şöyle sıralayabiliriz.

1.2.1. Veba

Veba, *pasteurella pestis* veya *yersinia pestis* olarak bilinen bir mikro-organizmanın sebep olduğu ateşli ve bulaşıcı özelliği olan ölümcül bir hastalıktır. Eski zamanlarda veba anlamına gelen arapça *Taun*⁴⁷ kelimesi, hıyarcıklı veba türü için kullanılırken veba kelimesi ise, içeriği tam olarak bilinmeyen bütün salgın hastalıkları ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁸ Ortaçağ’da dünyayı kasıp kavuran, milyonlarca insanın yaşamına son veren, çalışma hayatını derinden etkileyen, göçlere sebep olan, tarım ve hayvancılığı gerileten, kıtlıklara yol açan ve devletleri mali yönden zora sokan salgın hastalıkların en önemlisi, Batı’da *pestis/black death*, İslam dünyasında *taun* ve Türklerde ise *kıran/ölet* gibi isimlerle anılan veba olmuştur.⁴⁹

Özellikle 18. yüzyılda Sanayi Devrimi ile birlikte buhar makinasının deniz

⁴⁴ Kılıç, a.g.e., s.13.

⁴⁵ Daniel Panzac, (1997), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), TVY Yayınları, İstanbul: s.1-2.

⁴⁶ Tuğrul Özcan, (2010), “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları”, *History Studies*, C.2, S.3, s.259-263.

⁴⁷ Taun; Vücutun el, dirsek, kol ve parmak gibi yerlerinde çıkan şiddetli ağrılara ve şişkinliğe sebep olan yaralardır. Yaranın etrafı yeşil veya menekşe renginde olur. Hastada kusma ve kalp çarpıntısı görülür. Bazılarına göre veba da bir taun’dur. Ulemaya göre ise, her taun vebadır fakat her veba taun değildir. Başka bir ifadeyle veba ateşli salgın bir hastalıktır. Taun, sıtma, kızamık, çiçek gibi daha sonra açığa çıkan hastalıkların tamamına “veba” denilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. “Taun hastalığı”, <http://www.halisece.com/sorulara-cevaplar/1062-taun-hastaligi.html>. (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

⁴⁸ Nalan Turna, (2011), “İstanbul’un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C.1, S.1, s.2.

⁴⁹ Bayat, *Tıp Tarihi*, s.264.

taşımacılığı ve liman ticaretinde kullanılmaya başlanması, teknoloji kullanımının sıçrama göstermesine olanak sağlamış ve salgın hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu sebeple tüm dünyada görülen en tehlikeli salgın veba olmuştur. Dünya'nın birçok yerinde büyük yıkımlara sebep olan veba, Osmanlı'da yaşayan Gayr-i Müslimlerin kaçmasına sebep olmuştur. Bu kaçış, hastalığın bir nevi şiddetli belirtisi olarak görülmüş aynı zamanda Hristiyanlar için, *“ilahi hoşnutsuzluğun bir ifadesi, kaçınılmaya çalışılan bir lanet”* olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰ Fakat Müslüman halk için durum tam tersine gelişmiştir. Nitekim Hz. Muhammed (S.A.V.)'in salgın hastalıklar karşısında nasıl bir tavır sergileneceğini gösteren hadis-i şerifi bu durumu açıklamaktadır; *“Bir yerde taun çıktığını işitirseniz oraya gitmeyiniz, bir yerde taun çıkar ve siz de orada bulunursanız oradan dışarı çıkmayınız”*. Ayrıca insanların hayatlarını kaybetme korkusuyla kaçabilecekleri göz önünde alındığında, Müslüman toplumunun manevi bir mükâfatla müjdelendiği görülmüştür. Şöyle ki; *“Taun'dan ölen her Müslüman şehadet mertebesine erecektir”*⁵¹ hadisi ve *“her canlı ölümü tadacaktır”*⁵² ayeti kerimesi gereği Müslümanlar, kaçmak yerine Allah'ın bu lütfuna şükretmişlerdir. Bütün bu ilahi referanslar karşısında herhangi bir Müslümanın kaçması beklenmese de İslam kültürü içerisinde farklı davranışlar da söz konusu olmuştur.⁵³ Genel çerçevede Müslim ya da Gayr-i Müslim tüm Osmanlı vatandaşları, salgınlara karşı farklı tepkiler göstermişlerdir. Fakat Osmanlı nüfusunun, savaşımlardan ziyade salgın hastalıktan kayba uğramasının önüne geçilememiştir.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethine kadar ki dönemde Osmanlı'da veba salgınları olduğu görülmüş, fetihden sonra da farklı tarihlerde ortaya çıkmaya devam etmiştir. 19. yüzyılın ortalarına kadar aralıklarla vuku bulan bu salgın, devlet ileri gelenleri tarafından çözümlenmek istenmiştir. Bu amaçla 1837'de uygulanmaya başlanan karantina teşkilatı ile vebanın yayılması engellenmeye çalışılmıştır. 1895'te Calmette ve Borrel tarafından *“ölü kültürle”* bir aşı hazırlanmış, ilerleyen dönemlerde

⁵⁰ Panzac, *a.g.e.*, s.164-165., Pelin Böke, (2009), “İzmir Karantina Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *ÇTTAD*, C.VIII, S.18-19, Bahar-Güz, s.138.

⁵¹ Hadis-i Şerifleri Buhari'den aktaran, Bedi Nuri Şahsuvaroğlu, (1966), “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri”, *İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, C.17, S.2, İstanbul: s.292-293.

⁵² Kur'an, *Al-i İmran* sûresi, 185. ayet.

⁵³ 1816 yılında Hicaz'lı Müslümanlar, İslamiyet'e dayanarak veba zamanında alışlagelmiş davranışları uymayı nükteli bir şekilde reddetmiş ve dağlara kaçmışlardır. Gerekçeleri ise, “Veba, erdemli insanları bir an evvel yanına çağırarak için Allah'ın yeryüzüne gönderdiği bir lütfudur. Fakat henüz biz kendimizi bu lütufa layık görmüyor ve bir başka zamana kadar kenara çekiliyoruz”. Bkz. Panzac, *a.g.e.*, s.153.

ise aşı geliştirilmiştir. Bu aşının Osmanlı Devleti'nde ilk kez hazırlanması ise, Müderris Dr. Refik Bakter ile Mustafa Hilmi Bey tarafından 1920'de gerçekleştirilmiştir. Bu aşı sayesinde 1920-1929 yılları arasında çok az kişide görülen veba salgını bu tarihten sonra tamamen yok edilmiştir.⁵⁴

1.2.2. Kolera

19. yüzyıl boyunca belirli aralıklarla büyük pandemilere sebep olan koleranın kaynağı Hindistan olarak biliniyor olmasına rağmen, ilk olarak 1817'de Bengal'de⁵⁵ ortaya çıkmış ve tüm dünyaya yayılmıştır. Bu yüzyılda özellikle Avrupa kıtasında etkili olan kolera salgını, çok sayıda insanın yaşamını yitirmesine sebep olmuştur. Başta Fransa, Almanya, Rusya ve İngiltere gibi ülkelerde büyük zararlara sebep olan kolera, sanayileşme ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak artış göstermiştir. Buna bağlı olarak altyapı eksikliği ile birlikte genellikle kanalizasyon ve çevresel atıklarla kirlenmiş suların içilmesi hastalığın yaygınlaşmasına olanak vermiştir.⁵⁶

Kolera, bulaşıcı bir bağırsak hastalığı olmakla birlikte, hastalığın bulaşmasını etkileyen faktörler olarak, hastaların dışkıları, kirlenmiş içme suları, meşrubat ve yiyecekler sayılabilir. Hastalığın yayılması ve insan vücudunda tahribat yapmasına imkan tanıyan en müsait yerler ise, alt yapı olanakları yetersiz büyük şehirler ile yoksulluğun görüldüğü bakımsız, havasız, nemli ve karanlık mekanlar hastalık için uygun ortamlardır.⁵⁷ Kolera salgınlarından dolayı birçok insan hayatını kaybederken, koleradan ölen bir hastanın son anları incelenmiş ve şu tespitlere yer verilmiştir. İzlenen belirtilere göre; *“yakıcı bir ateş hastanın içini kavururken bedeninin dış yüzeyinin buz kestiği, ölüm şeklinin bütün belirtileriyle boğulmayı andırdığı, kısa bir sürede cildinin morardığı ve gözbebeklerinin kaybolduğu, kollar ve bacaklarının spazm geçirerek kasıldığı, vücudun karararak adeta mumyalaştığı”* belirtilmiştir.⁵⁸

Hastalığın kaynağının, Hindistan ve bağlı olduğu bölgeler olduğu bilinmekle

⁵⁴ Nuran Yıldırım, (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul: s.1325-1326.

⁵⁵ Bengal; Hindistan yarımadasının en büyük ve önemli bölgelerden biridir. 1947’de Hindistan’ın bölünmesinden sonra Batı Bengal ve Doğu Bengal olarak ikiye ayrılmıştır. Doğu Bengal Pakistan’a Batı Bengal ise Hindistan’a bırakılmıştır.

⁵⁶ Nuran Yıldırım, (Ocak-2006), “Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih*, S.145, s.19-20.

⁵⁷ Mehmet Ak, (2011), “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.17, s.255-256.

⁵⁸ A.g.m., s.256.

birlikte, Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1822'de görülmüştür.⁵⁹ Basra Körfezi üzerinden Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine kadar ulaşan kolera, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde de görülmeye başlanmış, 19. yüzyıl boyunca ticari ilişkiler, savaşlar, göçler ve hac yoluyla taşınarak, ekonomik anlamda büyük kayıp ve zararlara yol açmıştır.⁶⁰ Koleranın kıtalararası boyutlara ulaşması devletleri işbirliği yapmaya itmiş ve bu amaçla ortak bir sağlık politikası benimsenmiştir. Bu çerçevede 17 devletin katılımıyla İstanbul'da Sağlık konferansı düzenlenmiştir. Toplanan konferansta karantina uygulamasının esasları tespit edilmiş, bunu izleyen diğer konferanslarda da karantina uygulamasının usul ve yöntemleri uluslararası platformda garanti altına alınarak belirli standartlara bağlanmıştır.⁶¹ Alınan tüm kararlar, katılımcı devletler nezdinde belirleyici ve bağlayıcı olmuştur.

Ayrıca Çalık ve Tepekaya'nın, Alman Dışişleri Bakanlığı siyasi arşivleri ve Alman Milli arşivlerindeki araştırmalarına göre; kolera salgınının Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ve farklı zamanlarda ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Özellikle 1911-1919 yılları arasında İzmir başta olmak üzere Halep, Trabzon, Diyarbakır, Malatya, Samsun ve Ankara gibi vilayetlerde kolera salgını büyük kayıplara sebep olmuştur.⁶²

1.2.3. Çiçek

Çiçek hastalığı, çok büyük pandemiler şeklinde ortaya çıkan, ani başlangıçlı, bulaşıcı ve ölümcül bir hastalık türüdür. Her yaşta ve cinsten görülebilen, yüzde belirgin izler bırakabilen ateşli ve ağır olan bu hastalığa "*Variola*" isimli bir virüs yol açmakta ve yaklaşık olarak % 30 - 40 oranında ölümle sonuçlanmaktadır. Çocuklarda ise daha sık görülebilmektedir. *Variola majör* ve *Variola Minor* olarak iki türü vardır. *Variola majör* türünde ölüm oranı daha yüksek görülmektedir. İnsanlara vermiş olduğu korku ve dehşetten dolayı tarihin ilk tanınan hastalıklardan biri olma özelliğine de sahiptir.⁶³ Hastalık insandan insana damlacık yoluyla, lezyonlara⁶⁴ yakın temas ile hastanın

⁵⁹ Mesut Ayar, (2007), *Osmanlı Devleti'nde Kolera; İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul: s.22.

⁶⁰ Oya Dağlar, (2007), "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 6-7-8 Eylül*, Denizli: C.1, s.368.

⁶¹ Ayar, a.g.e., s.378.

⁶² Ramazan Çalık ve Muzaffer Tepekaya, (2007), "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, Konya: s.209-211.

⁶³ "Çiçek Hastalığının Tarihi", <http://www.viralenfeksiyon.com/cicek-hastaligi-tarihi-255.htm> (Erişim Tarihi: 12.01.2018)

⁶⁴ Lezyon; Organların yapısında görülen genel doku bozukluğu, yara.

kullandığı yatak, çarşaf, kıyafet vb. eşyaları ile nadiren de hasta ile aynı havayı teneffüs etmekle bulaşabilmektedir.⁶⁵ Kuluçka dönemi 1-2 hafta süren bu hastalık, bu dönem geçtikten sonra ateş, titreme ve bel çevresinde ağrılar başlar. Üçüncü günden sonra yüzde kırmızılıklar meydana gelerek bunlar kabarcıklara ve sivilcelere dönüşür. Onuncu günden sonra ise sivilceler kurur ve kabuk bağlar. Bu kabukların düşmesinden sonra sivilceler “çiçek izi” ismi verilen kırmızı ve beyazımsı izler bırakarak içeri doğru çöker ve “çiçek bozuğunu” oluşturur. Osmanlı Devleti’nde neredeyse halkın yarısından fazlasının yüzünde çiçek bozuğu çukuru meydana geldiği bilinmektedir.⁶⁶

Çiçek hastalığı İ.Ö. 7. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Çin, Hindistan, İran ve Mısır gibi ülkelerde görülen hastalık, Haçlı Seferleri ile Avrupa’ya taşınmıştır. 16. yüzyılda yaygınlaşan bu hastalık İspanyollar tarafından Amerika’ya götürülmüştür. Asya ve Avrupa arasında göç ve kervan yolu durumunda olan Anadolu, bu hastalıktan etkilenmiştir.⁶⁷ Batı’da toplu ölümlere ve sakatlıklara yol açan çiçek hastalığına karşı, aralarında Osmanlı Devleti’nin de bulunduğu birçok Doğu ülkesi halkı, aşılama yöntemi ile korunmuştur. 18. yüzyıl Avrupa’sında bu hastalıktan dolayı 60 milyondan fazla insan ölmüş ve milyonlarca insan da sakat kalmıştır.⁶⁸ Çiçek hastalığından korunma yolunda yapılan ilk uygulamalara bakıldığında 11. yüzyılda Çinliler tarafından tatbik edildiği, Anadolu’ya ise hangi tarihte ulaştığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Anadolu’dan gelen bir aşıcının 1679’da İstanbul’daki çocuklara çiçek aşısı yaptığına dair kayıtlar mevcuttur. 18. yüzyıl başlarında Edirne’de yapıldığı bilinen bu aşıya “*Telkih-i Cüderî*” (çiçek aşısı), çiçeklendirme, *variolation* ve *inoculation* gibi isimler verilmiştir.⁶⁹

İngiliz Hekim Edward Jenner, köylü halkın bilgi ve tecrübelerinden faydalanarak yıllarca sürdürdüğü çalışmalarını, 1798’de yayınladığı “*An Inquiry Into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae, a Disease Discovered in Some Western Counties of England, Particularly Gloucestershire and Known by the Name of Cowpox*” adlı eserinde çiçek aşısının bilimsel metodunu ortaya koymuştur. Bu eser basımında 3 yıl sonra 1801’de Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından “*Risâle-i*

⁶⁵ Kılıç, a.g.e., s.32.

⁶⁶ Sağlık Ansiklopedisi, (1975), “Çiçek Hastalığı”, C.II, İstanbul, s.401.

⁶⁷ Mehmet Karayaman, (2008), 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir: s.171.

⁶⁸ Bayat, Tıp Tarihi, s.181.

⁶⁹ Yıldırım, a.g.m., s.1332-1334.

Telkih-i Bakari” ismiyle İtalyancasından Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Böylece Jenner’in çiçek aşısı yöntemi Osmanlı Devleti’nde kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁰ Her ne kadar çok eski medeniyetlerden gelen yöntemlere göre tedavi usulleri denenmişse de yine modern anlamda teknikler 18. yüzyılda kullanılmaya başlanmış, hatta ilk aşı uygulamasının Avrupa’ya Osmanlı’dan geçtiği iddia edilmiştir. Bunu desteleyecek en kuvvetli delil ise, 1717-1718 yılları arasında İngiltere’nin Osmanlı Sefiri’nin eşi Lady Mary Wortley Montegu’nun Edirne’de gördüğü aşılama yöntemini çocuklarına uygulaması ve İstanbul’da çiçek hastalığı ile ilgili gördüklerini arkadaşına gönderdiği bir mektupta anlatması olmuştur. Lady Montegu’nun mektubu, ölümünün ardından 1762’de yayımlanmış ve bu dönemde çiçek aşısı uygulamalarının neler olduğu ve nasıl yapıldığı detaylı bir şekilde anlatılmıştır.⁷¹

Ayrıca hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla, toplu yaşam alanlarının başında gelen okullar ve hastanelerde çiçek aşısı uygulamaları yapılmış, toplumun geri kalan kesimleri için ise, aşı evleri kurularak hastalığın önüne geçebilmek için çaba sarf edilmiştir.⁷²

1.2.4. Frengi

16. yüzyılın başlarında Avrupa’da yaygın olarak görülen bulaşıcı hastalıklardan biri de frengi (sifilisi) dir. Frengi hastalığı, Avrupa’ya Kristof Kolomb’un (1451-1506) gemisinde bulunan bir grup denizcinin Haiti’den kaçırdıkları birkaç Aravaklı kadınla gelmiş ve bir daha çıkmamak üzere yerleşmiştir. Beş yüz yıl boyunca Avrupa’nın savaşlarına, politikalarına, edebiyatına ve cinsel yaşamına karışmış ve yaşam standartlarına derinden tesir etmiştir.⁷³

“*Milletlerin üstüne attığı*” bir hastalık olarak bilinen bu hastalığa İtalyanlar, “*Mal Français*”, Fransızlar “*Mal Italien*”, İspanyollar “*Mal Portugais*”, Almanlar ise “*Les Espagnols*” ismini vermiştir. İngilizler ise “*Syphilis*” ismini kullanışlardır. 16. yüzyılda yaşamış İtalyan hekim, matematikçi ve aynı zamanda şair olan Jerome Fracastor’un Syphile adındaki genç bir çobanın Apollon’dan hastalık kapıtığına dair şiir

⁷⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, s.332.

⁷¹ Haldun Eroğlu vd. (2014), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)”, *Milli Folklor*, Yıl.26, S.101, s.196-197., Bayat, *Tıp Tarihi*, s.331.

⁷² Eroğlu vd., *a.g.m.*, s.198-201.

⁷³ Kılıç, *a.g.e.*, s.39.

yazması sebebiyle frengi kelimesi İngiliz kaynaklarına “*syphilis*” olarak girmiş böylece 16. yüzyıl Avrupa’da “*syphilis yüzyılı*” olarak adlandırılmıştır.⁷⁴

Amerika’nın keşfinden sonra hastalığın kısa sürede yayılması, Avrupalıların yaşam biçimlerinden kaynaklanmıştır. Bunun en önemli sebebi ise; ortak kullanılan banyolardır. Avrupa’da dinsel baskının toplumun üzerinde fazlaca hissedildiği bu dönemde, halkın ortak kullanım alanı olan banyolarda zevk-ü sefa yapması hastalığın hızlı bir şekilde yayılmasına neden olmuştur.⁷⁵ Ayrıca frengi hastalığı, sadece hastalığa yakalanan kişiye değil genetik yolla yeni doğan bebeklere de geçtiği için toplumun tamamını derinden etkileyen büyük bir sorun haline gelmiştir. Toplum, frengiye yakalananlarla ilişkisini kesmiş, dışlamış ve kız alıp vermeyi bırakmıştır. Bundan dolayı hastalığa yakalananlar hastalığını gizlemiş, bu da hastalığın yayılmasını hızlandıran önemli başka bir sebep olmuştur.⁷⁶

1492’de keşfedilip Amerika’dan gelen ve 1495’de Napoli kuşatmasıyla Avrupa’ya yayılan frengi hastalığı, o dönemde Osmanlı ile Avrupa arasındaki ilişkilerin zayıflığı sebebiyle Osmanlı’yı pek etkilememiştir.⁷⁷ Hastalığın Osmanlı Devleti’nde görülmesi ve nasıl geldiğine dair ise çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. Bazı kaynaklarda İspanya’dan sürülen Yahudilerin hastalığı Osmanlı’ya bulaştırdığı ifade edilirken, bazılarında ise savaşlar yolu ile geldiği belirtilmektedir.⁷⁸ Osmanlı hekimleri tarafından “*İllet-i Efrenkiye*”, “*Maraz-ı Efrenki*” ya da “*Frenk uyuzu*” olarak adlandırılan frengi hastalığının Osmanlı’ya nasıl ve hangi yolla intisap ettiğine dair iddialara bakılacak olursa; Kristof Kolomb ve ekibinin Amerika kıtasını keşfettikten sonra İspanya’ya geri dönmeleri ve hediye olarak Kolomb ve ekibine bazı kadınların sunulması İspanya’da hastalığın yayılmasına sebep olmuş ve buna müteakip İspanya’da bulunan Yahudilerin II. Beyazıt döneminde Osmanlı topraklarına sürgün olarak gönderilmesi Osmanlı’da bu hastalığın görülmesi ve nasıl geldiğinin açıklanması bakımından kuvvetli bir iddiadır.⁷⁹ Diğer bir iddia ise, 1854 Kırım Savaşı sonrası hastalığın yaygınlaşmasıdır. Karadeniz’den Rusya’ya fırıncılık yapmaya giden vatandaşların geriye dönüşlerinde

⁷⁴ İlhami Nasuhioğlu, (1975), *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara: s.34.

⁷⁵ Fatma Bulut, (2009), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tehlikeli Bir Miras. Frengi”, *Tarih Okulu*, S.III, s.110.

⁷⁶ Karayaman, *a.g.e.*, s.176.

⁷⁷ Yıldırım, *a.g.m.*, s.1329.

⁷⁸ Karayaman, *a.g.e.*, s.176.

⁷⁹ Bulut, *a.g.m.*, s.111.

taşıymış oldukları bir hastalık olarak görülen frengi, kısa sürede İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlere yayılmıştır. Bu bağlamdan hareketle hastalıkla mücadele etmek ve daha fazla yayılmasını engellemek için çeşitli önlemler alınmış ve fuhuşu denetlemek için 1856'dan itibaren İstanbul'da ilk genelevlerin açılmasına izin verilmiştir.⁸⁰

Ayrıca hastalıkla ilgili olarak farklı görüşlerde zikredilmektedir. Bazılarına göre bu hastalık Tanrı tarafından insanları cezalandırmak için gönderilmiş, bazılarına göre de, hastalık daha önce Çin'de ortaya çıkmış ve oradaki gemici ve seyyahlar tarafından Avrupa'ya taşınmıştır. Avrupa yoluyla Osmanlı'ya geldiği inancı hâkim olduğundan dolayı da hastalığa frengi adı verilmiştir.⁸¹

Osmanlı Devleti'nde diğer salgın hastalıklar gibi frengi de hem halkı hem de orduyu derinden etkilemiştir. 1883'de ordunun yeniden yapılandırılması için Almanya'dan getirilen Binbaşı Baron Von Der Goltz⁸², pek çok askerin frengili olduğunu tespit etmiş ve bu hastalıkla mücadele edilmesi gerektiğini padişaha bildirmiştir. Bu durum üzerine kendisine başvurulmuş Alman dermatolog Unna, Ernst Von Düring'i önermiştir. Düring; tıbbiye, askeri hastaneler ve diğer sağlık kurumlarında çeşitli görevlerde bulunmuştur. Ayrıca 16 doktor ve 2 eczacıdan oluşan bir ekip kurarak Anadolu'yu at üzerinde 14 kez gezmiş ve gittiği her yerdeki hekimlere kurs vermiştir. Yaptığı çalışmaları ve hizmetlerinden dolayı Düring'e Mirmirânlık (sivil paşalık) rütbesi verilmiştir.⁸³

Osmanlı toplumunda iki türlü frengi çeşidi görülmüştür. Bunlardan ilki masum frengi, ikincisi ise fuhuş yoluyla bulaşan masum olmayan frengi'dir. Düring Paşa'nın *"Anadolu'daki Endemik Frengi Hakkındaki Araştırmalar"* isimli konferansında masum frenginin yayılması hakkında şu bilgileri vermiştir; *"Bir köyde bir mıntıkada bütün okul çağındaki çocukların muayene edilmesi ile 140 çocuktan 100'den fazlasında frengi görüldüğünü belirtmiş, bunun nedenini de çocukların hepsinin aynı kaptan su içmesi, ağzında frengi yarası olan bir kişinin o kaba salyasını bırakması, kaptan su içenlerin"*

⁸⁰ Yıldırım, a.g.m., s.1329.

⁸¹ Esin Kahya, (2008), "Tedavi Kurumları Olarak Hastaneler ve Osmanlılardaki Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesine Bir Örnek: Safranbolu Frengi Hastanesi", *Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu Bildirileri 2 Haziran 2007*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları No:11, İstanbul: s.143-144.

⁸² Colmar Freiherr Von Der Goltz Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz. Ramazan Çalık, "Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XII, S.36, ss.765-817.

⁸³ Çalık ve Tepekaya, a.g.m., s.212.

*dudaklarını kabın keskin kısmı ile yırtması ve böylelikle frenginin diğer çocuklara geçmesi olarak belirtmiştir. Bunun da fen dilinde “Masum Frengi” olarak adlandırıldığını, memleketteki frenginin büyük bir kısmının bu cinsten olduğunu”*⁸⁴ aktarmıştır. Masum olmayan frengi ise, cinsel münasebetle bulaştığı ve toplum tarafından ayıplandığı için gizli tutulmuştur. Hastalığa yakalanan kişiler hastalığı fahişelerden aldıkları suçlamasıyla karşılaşmamak için rahatsızlıklarını gizlemişler ve söylemeye cesaret edememişlerdir.⁸⁵

Osmanlı toplumunda frengi hastalığı özellikle 19. yüzyılda yaygın hale gelmiş ve tedavi yolları araştırılmak üzere çeşitli komisyonlar kurulmuş, hastaneler inşa edilmiştir. Yüzyılın sonunda hastalık, belirli seviyede denetim altına alınmış olsa da tam anlamıyla engellenememiştir.

1.2.5. Sıtma

Sıtma, anofel⁸⁶ cinsi sivrisineklerin ısırmasıyla insanlara bulaşan bir protozoon⁸⁷ hastalığıdır. Çok eski dönemlerden beri toplumların ekonomik ve sosyal dengesini bozan, tüm çabalara rağmen dünyanın çeşitli bölgelerinde çok önemli sağlık problemi olma özelliğini devam ettiren ölümcül bir hastalıktır.⁸⁸ Sıtma, hastalık yapıcı bir grup parazit olan Plazmodiumların, dişi anofel sivrisinekleri ile insanlara bulaşması sonucu yayılan ateşli bir hastalık olmasıyla birlikte, insanlık tarihinin de en eski hastalıklarından biridir. Genellikle sulu tarım yapılan yerlerde, sıcak bölgelerde ve bataklık çevrelerinde görülür. Tarih boyunca yaygın olarak görülen bu hastalık, Mezopotamya, Hitit, Grek gibi köklü uygarlıkların helak olmasına sebep olmuştur.

⁸⁴ Bulut, *a.g.m.*, s.112.

⁸⁵ Nuray Demirci ve Çağatay Üstün, (2013), “Prof. Dr. Hulusi Behçet’in (1889-1948) Frengi Hakkında Bir Radyo Konuşması”, *Lokman Hekim Journal*, C.3, S.1, s.56-57.

⁸⁶ Anofel; Dünya üzerinde 400 kabilesiyle seçkin bir ırktır. Bazı anofeller sabah, bazıları ise akşam saldırırlar. Siyaz ve beyazları sevenleri, çalılıklarda ve evlerde yaşayanları gibi farklı türleri vardır. Bazıları durgun sularda bazıları ise hızlı akan ırmaklarda görülür. Hemen her çeşit coğrafyada çok sayıda hastalığa ve insan kayıplarına sebep olmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Andrew Nikiforuk, (2000), *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul.

⁸⁷ Protozoonlar, tek hücreli organizmalardır. Bazı türleri hastalıklara sebep olmaktadır. Özellikle sıcak bölgelerde etkili olan protozoonların neden olduğu hastalıklar, sıtma, amipli dizanteri, tripanozoma enfeksiyonları, uyku hastalığı ve leishmania türlerinin yol açtığı şark çıbanı ve kalaazar’dır. Bkz. “Protozoon Nedir”, <http://www.saglik.im/protozoon-nedir/> (Erişim Tarihi: 13.03.2018)

⁸⁸ Zafer Koylu ve Nihal Doğan, (2010), “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C.34, S.3, s.210.

Hastalığı ilk tanımlayan hekim ise İstanköylü Hipokrat olmuştur.⁸⁹

Dünya'nın en küçük hayvanı olan Plazmodium parazitin, her yıl yaklaşık olarak 600 milyon insanın vücuduna yerleştiği ve bir milyon Afrikalı bebeğin ölümüne sebep olduğu bilinmektedir. Ünlü mikrop hikayeleri anlatıcısı Sir Macfarlane Burnet de, “tüm bulaşıcı hastalıklar içinde hem sayısal hem de nitelik olarak kuşkusuz ki en çok zararı veren sıtma olmuştur” diyerek hastalığın ne kadar şaşırtıcı boyutlarda olduğunu vurgulamıştır. Öyle ki büyük İskender dahi sıtmaya yenik düşmüş, Roma İmparatorluğu da sıtma yüzünden çok büyük zayıflar vermiştir.⁹⁰

Sıtma hastalığı, Anadolu'da eski çağlardan beri varlığı bilinen bir salgın türü olmasına rağmen hastalığın tedavisinde kullanılan Kinin,⁹¹ 18. yüzyıl'da Bursa'lı Ali Münşi'nin 1732'de kaleme aldığı “*Risâle-i Hasiyyet-i Kınakına*” adlı eseriyle tanınmıştır. 19. yüzyılda da görülmeye devam eden sıtma salgını, 1857'den sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'de ve Tıbbiye'de dönemin bilgileri ışığında incelenmiştir.⁹² Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde de meclisin çalışmalarının önemli bir kısmının, pirinç tarımı ve buna bağlı olarak gelişme gösteren sıtma hastalığı ile mücadele edilmesi üzerine olduğu görülmüştür.⁹³ Balkan Savaşları sırasında ise Osmanlı Devleti'nin büyük bir bölümünü etkisi altına alan sıtma salgını, 1. Cihan Harbi'nin çıkması ile birlikte devletin önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Ordu içinde alınan önlemler yeterli olamamış ve 412.000 er sıtmaya yakalanmıştır. Bu askerlerden 20.000'i yaşamını yitirmiş geri kalan askerlerden bir bölümü ise taşıyıcı olarak geri dönmüştür. Özellikle Hicaz, Irak ve diğer sıcak bölgelerdeki cephelerden gelen askerler sıtmanın yayılmasına sebep olmuşlardır.⁹⁴

⁸⁹ Ümmügülsüm Candegir, (2016), “Cumhuriyet'ten Günümüze Sıtma İle Savaş”, *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, C.IV, Ankara: s.411-412.

⁹⁰ Koylu ve Doğan, *a.g.m.*, s.209-210.

⁹¹ Kinin, Peru başta olmak üzere Güney Amerika'ya özgü olan Rubiaceae familyasından Cinchona (kınakına) türlerinin kabuklarında bulunan başlıca alkaloiddir. Önceleri Cinchona kabuğunun tozu biçiminde kullanılırken 1820'de Fransız eczacılar Pelletier ve Caventou tarafından saf olarak izole edilmiş ve bundan sonra da saf olarak veya sülfat tuzu biçiminde kullanılmaya başlanmıştır. Kinin, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar sıtma tedavisinin tek ilacı olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Gürkan Sert ve Emre Dölen, (2013), “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C.XIV, S.2, s.69.

⁹² Yıldırım, *a.g.m.*, s.1330.

⁹³ Ümit Akagündüz, (2016), “II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtma'dan Korunma Çareleri”, *Kebikeç*, S.41, s.100-103.

⁹⁴ Çalık ve Tepekaya, *a.g.m.*, s.209.

Ordu içinde alınan önlemlerin yeterli olmaması üzerine 1917’de kinin tedariki ve ucuza satılması hakkına kanun çıkartılmış, fakat hastalığın yayılmasının önüne geçilememiştir. Bu dönemde sıtma salgını ile mücadele sadece kinin dağıtmaktan öteye gidememiş ve 1917 yılında Kafkas Cephesi’nde bulunan 3. Ordu’da ilk kez kinin kartları kullanılmıştır.⁹⁵

Sıtma salgını, sözü edilen diğer bulaşıcı hastalıklar gibi her kesimden insanın yaşam şartlarını temelden etkilemiş, çoğu zaman da ölüme sebebiyet vermiştir. Özellikle Osmanlı’nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında yaygın olarak görülen bu salgın, sıcak ve tarıma elverişli bölgelerde etkisini daha çok göstermiştir. Bununla beraber, savaşlarda yaşamını yitiren askerlerin yanında, salgınlardan ölen askerlerin sayısının da azımsanmayacak kadar çok olduğu anlaşılmıştır. Koruyucu önlem olarak kinin tedavisi uygulanmış fakat yeterli seviyede fayda sağlanamamıştır. Sıtma salgınıyla ilgili planlı ve sistemli bir mücadele programı, TBMM’nin açılması ve müteakiben Cumhuriyet’in ilanı ile kapsamlı bir şekilde yürütülmüştür.

1.3. OSMANLI DEVLETİNDE KORUYUCU SAĞLIK UYGULAMALARI

Koruyucu sağlık uygulamaları, en genel ifadeyle bireylerin ve toplumun düzenli bir biçimde gelişmesini engelleyen nedenlerin araştırılarak, insanlara verdiği zarar ve etkilerden koruma faaliyetidir. Koruyucu sağlık uygulamalarında, bireysel sağlık ve toplum sağlığı uygulamaları olmak üzere iki farklı şekilde hizmet verilmektedir. Bireysel sağlık uygulamalarında yiyecek, içecek, çalışma, dinlenme, giyinme, barınma, çevre ve beden temizliği konuları incelenirken, toplum sağlığı uygulamalarında genellikle bulaşıcı hastalıklar irdelenmiştir.⁹⁶

19. yüzyılda başta Avrupa olmak üzere birçok ülkede sağlık uygulamalarının öneminin anlaşılması ile Avrupa devletleri sağlık teşkilatlanmalarını oluşturmuşlar, bundan etkilenen Osmanlı Devleti de bu yüzyılda teşkilatlanmasını kurmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’ni sağlık teşkilatlanmasına iten en önemli sebep, Batı etkisiyle beraber, devlet sınırları içerisinde önemli ölçüde görülen salgın hastalıklar olmuştur. Hemen her dönemde sıklıkla görülen ve kitlesel ölümlere yol açan başta veba

⁹⁵ Yıldırım, *a.g.m.*, s.1330-31.

⁹⁶ *A.g.m.*, s.1320.

ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele, önceki dönemlerde geleneksel usullerle yapılırken, 19. yüzyılda mücadelenin modern bir hal almasıyla birlikte en önemli koruyucu sağlık uygulaması olan karantina teşkilatının temelleri atılmış ve bu teşkilat sayesinde hastalıklar önlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda sağlık teşkilatlarının çeşitlilik ve niteliklerinin artması bulaşıcı hastalıkların çoğalmasıyla paralel olarak gelişme göstermiştir.⁹⁷

Ayrıca 19. yüzyılda hız kazanan sağlık ıslahatları, koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetleri ile karantina gibi toplu tedavi merkezleri kurularak halk sağlığı hakkında yerel yönetimlerce üstlenilmiş genel sağlık politikaları uygulanmış ve bu alandaki çeşitli tıp kitaplarının çevirileri yapılarak görev yapan hekimlere tedavi yöntemleri hakkında katkı sağlanmıştır.⁹⁸

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nde genel sağlık politikaları kapsamında değerlendirilen, en yaygın koruyucu sağlık uygulamaları şunlardır.

1.3.1. Karantina Uygulaması

Veba, kolera, çiçek, frengi, sarıhumma, karahumma (tifo), racihumma ve humma (sıtma) gibi bulaşıcı hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında seyahat eden ve bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların, seyahat ettikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce gemide ya da yolcular için ayrılan belirli bir yerde geçirmek zorunda oldukları, tecrit süresi boyunca uygulanan sağlık önlemlerinin ve alınan tedbirlerin tümüne karantina denmektedir.⁹⁹ Sözlükte, “*yolcuların gözetim altında tutulma süresi*” demek olan, İtalyanca “*kırk*” manasına gelen “*quarantena*”dan gelmektedir. Osmanlı Devleti, karantina yöntemini kullanmaya başladığı zaman bu kelimenin ikamesi olarak daha ziyade “*usûl-i tahaffuz*”, karantina yeri olan “*lazaret*” veya “*lazarettoya*” kelimelerine karşılık olarak da “*tehaffuzhâne*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁰⁰

Karantina uygulamasında, hastalıklı olan bir bölgeden geldiği bilinen ya da

⁹⁷ Çavdar ve Karcı, *a.g.m.*, s.257-258.

⁹⁸ Sevil Aslan ve Ramazan Erdem, (2017/2), “Hastanelerin Tarihsel Gelişimi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.27, s.12.

⁹⁹ Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, (1986), Ana Yayıncılık, C.11, s.593., Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, (1987), İnterpress Yayıncılık, C.10, s.6396.

¹⁰⁰ Gülden Sarıyıldız, (2001), “Karantina”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, s.463.

şüphelenilen yolcuların, taşıma hayvanlarının ve eşyalarının sıkı şekilde kontrol edilmesi söz konusu olmuştur. Genellikle kara sınırları ile limanlarda kurulan karantina istasyonlarında, yolcular gerekli kontrollerden geçirildikten sonra yollarına devam etmelerine izin verilmiştir. Mikro-organizmaların keşfedilmesinden sonraki dönemde ise yolcular, tecrit sürelerinin dolmasını beklerken yıkanp temizlenmeleri sağlanmıştır. Ayrıca yanındaki taşıma hayvanları, giysileri ve şahsi eşyaları türlerine göre ayrılarak temizleme, tütsüleme ve basınçlı su buharından geçirilerek dezenfekte işlemlerine tabi tutulmuşlardır.¹⁰¹

Modern anlamda karantina teşkilatının kurulmasında dünya genelinde yaşanan salgınlar etkili olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda yaygın olarak görülen veba hastalığı yerini kolera salgınlarına bırakmıştır. Osmanlı Devleti de bu salgınlardan etkilenmiş ve ilk karantina uygulamasını 1831’de yaşanan kolera salgını sırasında gerçekleştirmiştir. Rusya’daki salgın üzerine İngiltere, Fransa ve Nemçe sefaret tercümanları Rusya’dan gelecek olan gemilere karantina uygulamasının tatbik edilmesini talep etmişler ve bunun üzerine II. Mahmut devlet erkânıyla müzakerede bulunarak talebi gerçekleştirmiştir. II. Mahmut’un iradesiyle Mustafa Nazif Efendi karantina işiyle görevlendirilmiş, Karadeniz’den İstanbul’a gelen İslam ülkelerine ait gemilerin Büyük Liman’da, diğer devlet gemilerinin ise İstinye Körfezi’nde beş gün karantina altında tutulması kararlaştırılmıştır.¹⁰² II. Mahmut’un emriyle karantinayla ilgili adımlar atılmaya devam edilmiş, ulema ile halk arasında oluşan olumsuz fikirleri yıkmak amacıyla kitaplar yazdırılmıştır. Nitekim ilk Karantina Müdürlüğü Dârü’l-Etibba (Hekimler Dairesi) ismiyle 1835’de kurulmuştur. Karantina Müdürlüğü’ne Fransızca çevirmen olarak atanan Cezayirli Hamdullah bin Osman’a, karantina uygulamasının haram olmadığına dair bir risale yazdırılmıştır. Avrupa’da karantinayı uygulayan ülkelere getirilen uzmanların da yardımıyla 1838’de Sağlık İşleri Meclisi (Meclis-i Umur-ı Sıhhiye) adı altında bir daire oluşturularak karantina teşkilatının kuruluşu tamamlanmıştır.¹⁰³

Erdem Aydın, karantina uygulaması ile ilgili olarak eleştirel bir bakış açısı güderek, büyük ölçüde Batı ülkelerinin inisiyatifiyle kurulmuş olduğunu ifade etmiştir. Bu teşkilat kapsamında ülkenin muhtelif yerlerine sağlık merkezleri ve elemanları

¹⁰¹ Oya Dağlar Macar, (2010), *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Libra Yayıncılık, İstanbul: s.22.

¹⁰² Sarıyıldız, *a.g.m.*, s.463-464.

¹⁰³ Berkes, *a.g.e.*, s.188-189., Ülman, *a.g.m.*, s.179.

yerleştirilmiş olsa da bu örgütün uluslararası nitelikte olduğunu ve karantina teşkilatının ülke içi hizmet üretme kaygısının yalnızca dolaylı bir biçimde yürütüldüğünü söylemiştir. Ayrıca Aydın bu örgüt hakkında, yapılanmasının ulusal ve kalıcı olmadığını söyleyerek örgütün ülkenin sağlık teşkilatlanması adına fayda sağladığı ve ulusal bağlamda sadece fikir verdiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴

Osmanlı'da Batı etkisi, 19. yüzyılda kendini bir hayli hissettirmiştir. Çağdaşlaşma adına atılan en önemli koruyucu sağlık hizmetinin, karantina sistemi ile uygulanmaya konulmuş olduğu ve bu koruyucu sağlık uygulamasının 1850'li yılların başında ülkenin pek çok yerinde geniş bir ağ oluşturularak Avrupa ile iyi ilişkiler kurulması sağlanmıştır.¹⁰⁵ Fakat ortak menfaatler çerçevesinde faydalı ilişkiler kurulsa da Osmanlı ile Avrupa arasında uygulama esasları kapsamında farklı tutumlar sergilenmişti. Şöyle ki, 19. yüzyılda Avrupalılar, karantina sistemini uygularken, hastalık bulaşmış olan kişilerin eşya ve mallarını yok etmeyi hedef alan ve bu bağlamda uluslararası ticareti tehlikeyi düşürücü eylemlerini zamanla bırakma eğilimine yönelmiş, Osmanlı Devleti ise, salgın riski ve hastalık şüphesi duyulan kişileri bir araya toplayarak tecrit etme yoluyla salgının önüne geçme ilkesinin yanında tavır göstermiştir.¹⁰⁶ Uluslararası boyutlarda ve nitelikte uygulama alanı bulmuş bu yöntemin pratik aşamasında Batı'nın önceliği, ticaret hareketliliğinin zarara uğramaması ve ekonomik kaygılar olurken Osmanlı Devleti ise, daha hümanist ve sorunu bütünüyle çözme gayretiyle hareket etmiştir.

Tüm bu etkenler ikili ilişkilere çok zarar vermemiş ve Avrupa'nın öncülüğünde ortak faaliyetler icra edilmiştir. Bu bağlamda Avrupalı devletler salgınlar konusunda daha ciddi tedbirler alabilmek için 1851'den itibaren kongreler düzenlemiştir. Bunlardan üçüncüsü 1866'da İstanbul'da toplanan Uluslararası Sağlık Kongresi olmuş ve Osmanlı Devleti bu vesileyle koruyucu sağlık uygulamalarının gelişimini hızlandırmıştır.¹⁰⁷ Karantina teşkilatının modernleştirilmesi ve daha birçok koruyucu uygulama bu kongreden sonra düzenli hale getirilmiştir.

¹⁰⁴ Aydın, *a.g.m.*, s.189.

¹⁰⁵ Orhan Koloğlu, (1999), "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara: s.61.

¹⁰⁶ Hüseyin Özgür, (1999), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", *Yeni Türkiye, Büyük Osmanlı Araştırması*, C.5: Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: s.119.

¹⁰⁷ Bayat, *Tıp tarihi.*, s.331. Yıldırım, *a.g.m.*, s.1324.

1.3.2. Tebhirhaneler

Buhar sözcüğünden gelen “*Tebhirhane*” terimi, bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu dönemlerde hastaların ya da bu hastalıklardan hayatını kaybedenlerin kullandıkları her türlü giysi, eşya ve hastalıkların görüldüğü ev, işyeri, okul gibi her türlü toplu yaşam alanlarının ve şüpheli görülen ticari malzeme, hayvan ve bunların atıklarını, dışarıdan gelen gemileri, postadan gelen mektup ve paketleri dezenfekte eden sağlık merkezi ya da dezenfeksiyon istasyonu anlamına gelmektedir.¹⁰⁸ Kurulan sağlık merkezi ve istasyonlarda eşyalar yüksek derecede buhardan geçirilerek tütsülenmiştir. Eşyaları buhar altında bulundurma işlemi yapan makinalara da “*Tebhir aleti*” ya da “*etüv*”¹⁰⁹ denmiştir. Tebhirhaneler *bulaşık* ve *temiz* olmak üzere iki bölümden oluşmakta, dezenfekte edilecek giysi ya da eşyalar bulaşık bölümünün araçlarıyla getirilerek, temiz bölümünün araçlarıyla da sahibine götürülmüştür. Ayrıca her tebhirhanede özel arabalar kullanılmıştır.¹¹⁰

Özellikle 1893’de yaşanan kolera salgını tebhirhanelerin açılmasına önemli bir etken olmuş, hastalığa yakalanan kişilerin giysileri ve şahsi eşyaları basınçlı su buharı ile temizlenirken hastalığın görüldüğü yerler de kimyasal maddelerle dezenfekte edilmeye çalışılmıştır.¹¹¹ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başarılı bir koruyucu halk sağlığı organizasyonu olan tebhirhaneler, işlevsel bir koruma yöntemi haline getirilmiştir. Daha önceleri yurt dışından ithal edilen etüv makinaları ise, 1893’den itibaren Osmanlı Devleti’nde üretilmeye başlanmıştır. Ülke geneline yayılan dezenfeksiyon istasyonları 20. yüzyılın başlarında yeni etüv makineleri ile modernize edilerek hem savaş döneminde hem de barışta sivil ve asker herkesin hizmetine sunulmuş, salgın hastalıkların yayılmasını önleyici yaşamsal öneme sahip başarılı bir koruyucu halk sağlığı uygulaması konumunu kazanmıştır.¹¹²

Sağlık hizmetlerinin en önemli basamaklarından olan dezenfeksiyon işlemi, Osmanlı Devleti’nde yoğun bir biçimde kullanılmış olup, etüv makineleri kuruluncaya

¹⁰⁸ “Karantina Tarihçesi”, <http://www.beybut.com/karantina-tarihcesi/>, (Erişim Tarihi: 31.01.2018)

¹⁰⁹ Tebhir Makinesi/Etüv kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, (2004), “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, (Ed. S.F. Göncüoğlu), Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul: s.421-431.

¹¹⁰ Yıldırım, “Tanzimattan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s.1325.

¹¹¹ Nuran Yıldırım, (1994), “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul: s.231-232.

¹¹² Ülman, *a.g.m.*, s.179-180.

kadar hastalığa yakalan kişilerin giysileri ve eşyaları yakılarak hastalığın yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Daha sonra hastalıklara yönelik temizleme işlemleri için etüv makineleri ile birlikte pülverizatörler kullanılmıştır. Pülverizatörler, hastalığın gerçekleştiği bölgedeki kötü havanın temizlenmesi, tebhir (etüv) makineleri ise hastalık mahallindeki giysi, eşya ve hastalığa yakalananların kullandığı malzemelerin dezenfekte edilmesi için kullanılmıştır. Ayrıca 19. yüzyılda hastalıklarla mücadele ederken iki tür etüv makinası kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar etüv ve otoklav makineleridir. Kullanım ve etkisi bakımından etüv makinesi daha etkili olmuştur. Nitekim etüv makinesinin temizlemedeki başarısı ve faydası, belgelerde “*fevâid-i azimiye mucceb*” yani olağanüstü fayda olarak nitelendirilmiştir.¹¹³

Osmanlı Devleti salgın hastalıklarla mücadele konusunda çeşitli koruyucu sağlık uygulamalarını kullanmaktan çekinmemiş ve çözüme kavuşturmak adına her türlü önlem alınmaya çalışılmıştır. Bunlardan en dikkat çekenlerinden biri de karantina uygulamasından sonra tebhirhaneler olmuştur. Dönemin sağlık merkezleri, belediye tabiplikleri, sıhhiye müfettişleri ve dezenfekte istasyonlarıyla salgınlardan korunmuş ve her geçen dönem modernize edilerek geliştirilme yoluna gidilmiştir.

1.3.3. Eczacılık Hizmetleri

Arapça’da *saydele* kelimesinin karşılığı olan eczacılık kelimesi bu dile Sanskritçe’den geçmiştir. İlk dönemlerde hekimler tarafından yürütülen eczacılık, hekimlerin hastaları için öngördükleri ilaçları “*kökçü, otçu veya attar*” adı verilen esnaf grubundan sağladıkları ilaç ham maddeleriyle kendileri hazırlayarak yürütülmüştür. *Fenn-i saydelani* ve *fenn-i ispençiyari* olarak da anılan eczacılık’ın, hekimlik sanatından ayrılması ancak 9-12. yüzyıllar arasında ve her ülkede değişik zaman dilimlerinde gerçekleşmiştir.¹¹⁴

Tarih boyunca en önemli tedavi aracı olarak kabul edilen ilaçlar, Avrupa’da yüzyıllar boyunca hekimler, eczacılar ve bakkallar tarafından hazırlanıp satılmıştır. Eczacılar 1617’de kendi cemiyetlerini kurmuş ve bakkallardan ayrılarak hekimlerle olan ilişkilerine ağırlık vermeye başlamışlardır. Hekimler hasta tedavi edip ilaçlarını vermiş,

¹¹³ Zeynel Özlü, (2017), “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)”, *Belleten*, C.LXXXI, S.291, s.453-455.

¹¹⁴ Turhan Baytop, (1994), “Eczacılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, s.386.

eczacılar da ilaç hazırlamanın yanında tıbbi uygulamalar yapmışlardır. İki meslek grubu arasındaki rekabet 17. yüzyılda ortaya çıkmış ve 19. yüzyıla kadar artarak devam etmiştir. 19. yüzyılın sonunda bu iki meslek erbabının yolları çeşitli sebeplerle ayrılırken, aynı dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde hekimler, ilaç hazırlayıp satmaya devam etmişlerdir.¹¹⁵

Evliya Çelebi, ilaç hazırlayan ve satan kişileri 17. yüzyıl Osmanlısında; ilaç suları satanlar, macuncular, esnaflar, attarlar, gülsuyucular, ilaç yağları satanlar, amberciler, buhurcular, esrarcılar, afyoncular, tutyacılar ve otbulucular olarak sıralamıştır. Osmanlı Devleti'nde, bugünkü manada eczanelerin kuruluşu ise, 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlamış, Fransız ve İngiliz uyruklu askeri hekim ve eczacıların 1854 Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelmesiyle sayıları artmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilaçların hazırlanması ve satış hizmetleri ise; hekimler, cerrahlar ve kehhaller tarafından gerçekleştirilmiştir.¹¹⁶

Yıldırım'a göre, 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı'da eczacılık bir meslek olarak henüz gelişmediğinden şehirlerde eczane bulunmadığını ifade etmiştir. Fakat askeri hastanelere yapılan ilaç alımlarına ait belgelerden İstanbul'a 19. yüzyılın başlarında Fransız ve İtalyan eczacıların geldiğini, 1868'de ise İstanbul'da 44 eczanenin hizmet verdiği ve hepsinin Gayr-i Müslimler tarafından işletildiğini aktarmıştır.¹¹⁷ Müslümanlar ise ancak 1880'den itibaren eczane açmaya başlamışlardır. Nitekim 1900'lü yıllarda İstanbul'da eczane sayısı 200 civarında olup bunlardan yalnızca 10 tanesinin sahibinin Türk olduğu anlaşılmıştır.¹¹⁸ Ayrıca Viyana'dan davet edilen Dr. Neuner ile eczacı Hofmann'ın 9 Temmuz 1935'den itibaren sarayda çalışmaya başlamasıyla saray sağlık heyetine; eczacı, işpeçiyâr,¹¹⁹ eczacı yamağı ve eczacı çırağı gibi yeni sağlık görevlileri dahil edilmiştir. İstanbul'da eczacı dükkânlarının artış

¹¹⁵ Albert S. Lyons ve R. Joseph Petrucelli, (1997), *Çağlar Boyu Tıp*, Nilgün Güdücü (Çev.), Roche Yayınevi, İstanbul: s.447.

¹¹⁶ Baytop, *Eczacılık*, s.387.

¹¹⁷ Nuran Yıldırım, (2009-2010), "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XI, S.1-2, s.283. Baytop ise, İstanbul'da toplamda 60 kadar eczane olduğu ve bunların Gayr-i Müslimler tarafından işletildiğini aktarmıştır. Bkz. Baytop, *Eczacılık*, s.387.

¹¹⁸ Baytop, *Eczacılık*, s.387.

¹¹⁹ Halepli Salih bin Nasrullah'ın Türkçe olarak kaleme aldığı "*Akrabadin*" adlı eserde İtalyanca spezzere kökünden gelen İşpeçiyâr kelimesi, ilaç hazırlayıp satan zanaat sahiplerini tanımlamak için kullanılmıştır. İşpeçiyâr ya da İспенçiyâr olarak kullanılan bu kelime, Osmanlı toplumunda eczacıları ve drog (tabii ya da kimyevi ilaç hammaddesi) satıcılarını tanımlayan bir özellik kazanmıştır. Bkz. Turhan Baytop, (1985), *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul: s.92-93.

göstermesi de bu zamana rastlamıştır.¹²⁰

Tanzimatın ilan edilmesinden sonra açılan Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olan hekim ve eczacıların yanında, Darüşşifalarda yetişen ve dışarıdan Osmanlı topraklarına gelerek mesleklerini icra etmek isteyen hekim ve eczacılar da olmuştur. Hekimler ve eczacılar saray hastanelerinde, belediye eczanelerinde ve gedik hakkı¹²¹ verilerek açtıkları eczane ve dükkânlarda çalışmalarına izin verilmiştir.¹²²

Osmanlı tıbbının modernleşmesinde bir dönüm noktası olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askeri Tıp Okulu) 1839'da eğitim-öğretime başladığında, buraya nakledilen Tıphane-i Amire öğrencilerinden bazıları Dr. Charles Ambroise Bernard'ın açmış olduğu eczacılık sınıflarına alındı. Ahmet Mustafa ve Kadri Süleyman Efendiler 1840'da buradan askeri eczacı olarak mezun oldular. 1873'den itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den (Sivil Tıp Okulu) mezun olan öğrenciler de sivil eczacı statüsüyle diploma alarak, eczane açmaya başladılar.¹²³ Sağlık alanında yaşanan bu olumlu gelişmelerin yanında Osmanlı içerisinde diploması olmadan hasta bakan ve bu hastalara gizli olarak ilaç yapan kişiler de olmuştur. Bu kapsamda ilaç yapıp satan kişileri kontrol etmek, denetlemek ve gerekirse cezalandırmak için bir dizi kararlar alınmış ve yasalar ile düzenlemeler tatbik edilmiştir.

Nitekim 1840'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane içinde kurulan ve ülkenin sivil sağlık hizmetlerinden sorumlu olan Meclis-i Tıbbiye'nin almış olduğu ilk kararlarından biri, *“eczacılar, ebeler, kırık-çıkıkçılar, kan alma, diş çekme gibi sağlıkla ilgili işlerle uğraşan esnafın, bu meslekleri icra edebilecekleri bilgi ve beceriye sahip olup olmadıklarının anlaşılması için sınava tabi tutulmalarına karar verilmesi”* olmuştur. Sınavda başarılı olanlara ruhsatları verilecek, sınava girmeyenler ya da başarısız olanlar

¹²⁰ Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s.95-98.

¹²¹ Gedik; Tekel ve imtiyaz hakkı anlamına gelen, sahiplerinin işleyeceği işi başkalarının işleyememesi ve satacağı şeyi başkalarının satamaması şartıyla hükümet tarafından verilen senedin içindeki hükümlerin kullanılması ve yürütülmesidir. Bir gedik birisine verileceği zaman harç alınır ve kendisine ferman verilirdi. Resmi terim olarak Osmanlı'da 17. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Gedik senedi 1727'den sonra Müslüman ve Gayr-i Müslimlere verilmiş bir haktır. Maliye, evkaf hazineleri ve Darphane-i Amire ve Zecriye ve Mekteb-i Tıbbiye'den ve vakıflar mütevellileri tarafından yeniden gedik senedi verilmemesi satılmaması hakkında 1860'da padişah fermanı çıkmış ve 1861'de tüzükle yürürlüğe konmuştur. Böylece 1861'da yürürlüğe giren tüzük ile gedik senedi verilmesi kaldırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Rengin Dramur, (1992), “Osmanlılarda Hekim ve Eczacı Gediği”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 17-19 Şubat 1988*, TTK Yayınları, İstanbul: s. 149-155.

¹²² Dramur, *a.g.m.*, s.149.

¹²³ Yıldırım, *a.g.m.*, s.275.

bir hak iddia edemeyeceklerdi. Bu karar tüm vilayetlere duyuruldu ve akabinde İstanbul'a gelerek girdikleri sınavda başarılı olan kişilere ruhsatları verilmeye başlandı.¹²⁴

Eczacılık mevzuatının tarihsel sürecine bakıldığında ise pek çok düzenlemenin varlığını görmek mümkündür. Nitekim eczacılar ile eczaneler hakkındaki düzenlemelere temel denilebilecek yasaların ilki, “*Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye*”nin 17 Mayıs 1852 tarihinde yürürlüğe girmesiyle başlar. Sözü edilen nizamnamenin bazı maddelerinin güncellenmesiyle birlikte, “*Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname*” 2 Şubat 1861 tarihinde yürürlüğe girmiş ve eczacıların yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır. Ertesi yıl ise reçetelerle ilgili olan 20. maddesi değiştirilmiştir. Yapılan bu değişiklik eczacıların yoğun itirazlarını dindirmemiş ve 1866'da “*Beledi Eczacılık Nizamnamesi*” adıyla hazırlanan tasarı ile pek çok maddesi güncellenerek tadil edilmiştir. Fakat bu layiha bir türlü yasalaşmamıştır. 1922 yılı itibariyle Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yürürlüğe giren “*Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kararname*” yasalaşmış son Osmanlı Hükümeti'nin çıkarmış olduğu diğer kanunlar gibi TBMM tarafından tanınmamıştır. Bundan dolayı 1861 düzenlemesi, “*Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun*”un 1927'de yürürlüğe girmesine kadar 66 yıl boyunca geçerliliğini korumuştur.¹²⁵

1.3.4. Diğer Koruyucu Sağlık Hizmetleri

Devlet sınırları içerisinde görülen bulaşıcı hastalıklar halkın günlük yaşam koşullarını derinden etkilerken, devlet yöneticileri de bu durumdan hareketle koruyucu sağlık uygulamalarını yaygınlaştırmak için çaba sarfetmiştir. Karantina uygulaması ve tebhirhaneler ile ilaç üretimi ve satışını düzenli hale getirebilmek için uygulanan eczacılık hizmetlerinin yanında çeşitli koruyucu sağlık uygulamaları da tatbik edilmişti.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde bir değişim ve dönüşüm dönemi olduğu şüphesiz bir gerçektir. Bu değişim ve yeniden yapılanma hareketi halk sağlığı ve koruyucu sağlık alanında da kendini göstermiş, devlet yönetimi merkezden taşraya

¹²⁴ Feza Günergun ve Nuran Yıldırım, (2001), “Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.III, S.1,s.19-63.

¹²⁵ Nuran Yıldırım ve Gürkan Sert, (2009-2010), “Eczacılık Mevzuatımızın Tarihsel Sürecinde Eczane Açma/Eczacı Olma Koşulları ve Hekim-Eczacı İlişkisi (1852-1953)”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C.11, S.1-2, s.291.

doğru yeni baştan düzenlemeye tabi tutulurken, Osmanlı sağlık hizmetleri ve koruyucu sağlık uygulamalarının da çağa uygun bir hale getirilmesi ihtiyacıyla karşı karşıya kalınmıştır.¹²⁶

Bahsi geçen dönemde Batı merkezli olarak Paris'te Pasteur ve ekibi, Berlinde ise Koch ve arkadaşları tarafından bakteriyoloji ve mikrobiyoloji alanlarında devir açan buluşlar gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti de çığır açan bu buluşlardan teknik anlamda faydalanmak için Avrupa'ya hekim ve sağlıkçılardan oluşan ekipler göndermiştir. Paris'te Pasteur'un Berlin'de de Koch ve arkadaşlarının kliniğinde eğitim alan bu seçkin heyet, kullanılan teknikleri yerinde görmüştür. Bu teknikleri öğrenen ekip ülkeye döndüklerinde bunları uygulamak için açılan kurumlarda görevlendirilmişlerdir. Demirkapı'da (Sarayburnu) bulunan Mekteb-i Tıbbiye içinde 1887'de Kuduz Aşısı Kurumu (Daü'l-kelb Ameliyethanesi),¹²⁷ 1889'da Aşı Müessesesi (Telkinhane-i Şahane), 1893'de Bakteriyoloji Laboratuvarı (Bakteriyolojihane-i Şahane) ve 1894'de de ilk Kadın Doğum Kliniği (Viladethane) hizmete açılmıştır. Yine bu dönemde Reider Paşa tarafından öğrencilerin mezuniyetleri sonrası faaliyet gösterdiği bir üst eğitim kurumu olan Gülhane Seririyat (Klinikler) Mektebi açılmıştır. Bu okul dönemin sağlık hizmetleri içinde en etkili ve üstün hizmet veren kurumlarından biri olmuş, ilk aspirin ve kinin ilaçları, koruyucu tifo, dizanteri ve kolera aşısı bu merkezde üretilmiştir.¹²⁸

Ayrıca II. Abdülhamid dönemine rastlayan ve 1895'de açılan Darülaceze'de zükûr (erkekler) ve inâs (kadınlar) olmak üzere iki hastane, bir bakteriyolojihane ve ortadan bölmeli bir bulaşıcı hastalıklar pavyonu hizmete açılmıştır.¹²⁹ Yine bu dönemde meskûn mahallerde yaşayan vatandaşların muayene ve sağlık kontrolleri için seyyar

¹²⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, (1997), "Tababeti Belediye Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C.6, S.1, s.80-83.

¹²⁷ Daü'l-kelb; Da ve Kelb sözcüklerinin bir araya gelmesiyle kuduz illeti ya da köpek hastalığına karşılık olarak kullanılan bir terimdir. Da sözcüğü hastalık, kelb sözcüğü ise köpek anlamına gelmektedir. Kelb, it, zağar, seg gibi sözcükler köpek anlamına gelseler de içlerinde yalnızca kelb, hem köpek hem de kuduz kavramını işaret etmektedir. Bu haliyle kelb sözcüğü Osmanlı tıp literatüründe "hasta olmuş (kuduz) bir köpeğin ısırtısından hasil olan bir hastalık" anlamında da karşılık bulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Cihan Özgün, (2017), Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü'l-kelb (Kuduz Hastalığı), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, s.491-592. Ayrıca, Pasteur'un 1885'de ilk kez insana uygulanan kuduz aşısını öğrenmek için Paris'e gönderilen Dr. Aleksandr Zoeros Paşa, Dr. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896), Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurucularındandır. Uzun yıllar Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de ders veren Remzi Bey'in bir bölümü çeviri eser olmak üzere çeşitli konularda 58 kitabı mevcuttur. Bkz. Emre Dölen, "Tıp ve Sağlık", s.171.

¹²⁸ Ülman, *a.g.m.*, s.178., Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s.401-402.

¹²⁹ Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet' Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s.1322.

doktor heyetlerinin teşekkül ettirilmesi, İstanbul özelinde göze çarpan bir başka koruyucu sağlık uygulamalarından biri olmuştur.¹³⁰

Dönemin koruyucu sağlık uygulamaları kapsamında sayılabilen bir başka kuruluş ise tahaffuzhaneler olmuştur. Tahaffuzhane, bulaşıcı hastalıklardan korunmak için gerekli olan sağlık tedbirlerinin alındığı koruma evi, karantina yeri anlamına gelmektedir. 1831’de İstanbul ve 1835’de Çanakkale’de kurulan tahaffuzhaneler istisna edilirse, 1839’da Meclis-i Tahaffuz emrine verilen Kuleli Kışlası ilk tahaffuzhane sayılmaktadır. Karadeniz ve Akdeniz’den gelen gemiler 1842 yılı sonlarına kadar tahaffuzhane olarak kullanılan Kuleli Kışlası’nda karantinaya tabi tutulmuşlardır.¹³¹

Genel çerçeveden bakıldığında Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde görülen her türlü bulaşıcı hastalık ve kitlesel ölüm tehlikesi arz eden sağlık sorunlarına karşı mücadele edebilmek için koruyucu sağlık uygulamalarına ağırlık verilmiş, İstanbul başta olmak üzere ülkenin muhtelif yerlerinde etkin çalışabilme becerisine sahip sağlık merkezleri, bakım evleri ve dezenfekte istasyonları kurarak sağlıklı bir toplum olma yolunda tavrını ortaya koymuştur.

1.4. OSMANLI DEVLETİ’NDE DENİZLİ SANCAĞI

Denizli, Osmanlı topraklarına ilk defa 1391’de katılmıştır. 1402’de meydana gelen Ankara Savaşı sonucunda Yıldırım Beyazıd’ın Timur’a esir düşmesi sonucu Denizli, eskiden olduğu gibi yeniden Germiyanogullarına verilmiş ise de bu süreç çok uzun soluklu olmamıştır. Denizli yöresine 1411’de kısa süreliğine Karamanoğulları da hakim olmuş, ancak yeniden Germiyan idaresine giren bu topraklar, Edirne’de II. Murad’ı ziyaret eden Germiyanoglu II. Yakup Bey’in vasiyeti üzerine 1429’da tüm Germiyan topraklarıyla birlikte tekrar Osmanlı Devleti’nin eline geçmiştir.¹³²

Denizli, Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra yöre halkının büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaya devam ediyordu. Kırsal nüfusun önemli bir bölümü

¹³⁰ Merva Babuççu, (2015), “Osmanlı Devleti’nde Askerî Sağlık Hizmetleri (1876-1908)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Kahramanmaraş: s.41.

¹³¹ Yıldırım, *a.g.m.*, s.1324.

¹³² Tuncer Baykara, (1994), “Denizli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.IV, İstanbul: s.156-158., Recep Kılıç, (2007), “Millî Mücadele’de Denizli ve Denizli Olayı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Afyon: s.24-25.,

ise aşiretler halinde göçebe olarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Yerleşik olan kent nüfusu da esnaf loncalarına bağlı olarak ticaret hayatıyla uğraşıyorlardı. Bu loncalara ait meslek dalları ise, ayakkabıcı, ipekçi bezci, dokumacı, bakırcı, demirci ve boyacıydı. Nitekim Denizli’de ahi teşkilatının çok eski dönemlere teşekkül ettiği tahmin edilmekteydi. Zira İbn-i Battuta seyahatnamesinde 1332’de uğramış olduğu Denizli’de Ahi Sinan ve Ahi Tuman adlı iki ahi reisinden bahsetmiştir.¹³³ Hatta bazı kaynaklara göre, Ahi teşkilatının kurucusu olan Ahi Evran da bir süre Denizli’de kalıp burada bahçıvanlık yapmıştır.¹³⁴

Denizli topraklarında 14. yüzyılın ilk yarısında çeşitli beylikler hüküm sürmüştür. Bunlar; Denizli’nin bulunduğu düzlükte yer alan İnançoğulları Beyliği, Şimdiki Tavas ve Kale ilçelerinin bulunduğu yerde yer alan Tavas Beyliği, (Sonradan bu beylik Menteşeoğullarına girmiştir) Honaz’dan Buldan’a kadar uzanan alanda ise Germiyanogulları Beyliği ve Bugünkü Acıpayam ilçesinin bulunduğu bölgede de Hamidoğulları Beyliği hüküm sürmüştür.¹³⁵ Osmanlı tarihinde geçiş dönemi olarak adlandırılan 16. ve 18. yüzyıllar arasındaki dönemde, Denizli’de önemli bir siyasal olay görülme de, Anadolu’nun tümünü etkisi altına alan Suhte ve Celali isyanlarının yarattığı huzursuzluklar Denizli’de de kendini göstermiştir. Bu huzursuzluğun kaynağı ise genellikle toprağını terk etmiş levendlerle, medrese öğrencileri olmuştur. Levendler genellikle dağlara çıkıp eşkıyalık ve soygunculuk yapmışlar ya da kıyı bölgelerde ele geçirdikleri gemilerle denizlere açılıp korsanlık yapmayı tercih etmişlerdir. Bu dönemde Denizli, bu gibi kişilere insan gücü sağlayan bölgelerden biri durumunda olmuştur. Ayrıca medrese öğrencilerinden oluşan suhte birliklerinin çıkardığı ayaklanmalar da Denizli’yi sosyal açıdan derinden etkilemiştir.¹³⁶

Denizli yöresi, son olarak 1429’da Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra, genel fetih usullerine uygun bir şekilde kazalar halinde, coğrafi konumlarına ve belirli özelliklerine göre üçe bölünerek üç ayrı sancağa taksim edilmiştir. Bunlardan Asi Karaağaç’ın (Acıpayam) Hamid, Tavas’ın da Menteşe sancağına bağlanmış olmasına rağmen Homa, Işıklı, Çal, Baklan, Denizli, Honaz, Sarayköy ve Buldan kazaları

¹³³ Uğur Tanyeli, (1989), “Denizli Kentinin Yapısal Evrimi (11.-15. yy)”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri (27-30 Eylül 1988)*, Denizli Valiliği Yayınları, Denizli: s.344.

¹³⁴ Neşet Çağatay, (1974), *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: s.57.

¹³⁵ Ahmet Fuat Özkan, (1984), *İlimiz Denizli*, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara: s.28.

¹³⁶ Yurt Ansiklopedisi, (1981), “*Denizli*”, Anadolu Yayınları, C.III, İstanbul: s.2137.

Kütahya sancağına bağlanmıştır.¹³⁷

1.4.1. Denizli Sancağı'nın İdari Yapısı

Tanzimat öncesi dönemde Denizli, Anadolu Eyaleti'ndeki Valide Sultan hassalarından biri konumundaydı ve bölge gelirleri merkezden atanan voyvodalar tarafından toplanıyordu.¹³⁸ Denizli voyvodaları, halktan vergi tahsil etmek dışında bölgedeki güvenliği ve asayişini sağlamak ve gerektiği hallerde halktan asker temin ederek sefere katılmasını sağlamak gibi vazifeler de üstlenmişlerdi. Bu idari yapı içerisinde voyvodadan başkası yani diğer eyalet ve sancak idarecileri bölgenin yönetim işleyişine karışmamıştı.¹³⁹ 19. yüzyılın başlarından itibaren Denizli Hassı Voyvodalığı, Batı Anadolu'nun (Denizli, Muğla ve Aydın bölgesi) büyük ayan ailelerinden olan, Tavaslızadeler sülalesine mensup Tavaslızade Osman Ağa tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Denizli, Menteşe ve Aydın bölgesinin nüfus ve ekonomik olarak en güçlü ailesi konumuna gelen Tavaslızadeler, ekonomik güçlerini ve siyasi nüfuzlarını 18. yüzyılın ortalarından itibaren Osman Ağa döneminde artırmışlar ve bölgenin yönetim organlarında etkili olmuşlardı.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti, iç ve dış politikada karşılaştığı sorunları çözüme kavuşturmaya çalıştığı, Kafkasya'dan, Kırım'dan ve Rumeli'den göçlerin yoğun bir şekilde görüldüğü 19. yüzyılda, Devlet-i Aliyye-yi Avrupa devletlerinin seviyesine ulaştırmak ve çağın şartlarına uyum sağlamak amacıyla, devlet yöneticileri tarafından eyalet sisteminde yenilik yapma ihtiyacı duyulmuştur. Bu ihtiyaçtan hareketle ve Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) iradesiyle 8 Kasım 1864 tarihinden itibaren Eyalet Sistemi'nden Vilayet Sistemi'ne¹⁴¹ geçilmiştir.¹⁴² Osmanlı Devleti; eyaletin başında

¹³⁷ Turan Gökçe, (2000), *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazkıyye (Denizli) Kazası*, TTK Yayınları, Ankara: s.49.

¹³⁸ Tanju Demir, (1997), "18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başında Denizli", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İzmir: s.48.

¹³⁹ Avcı, a.g.e., s.65-66.

¹⁴⁰ Tavaslızade Osman Ağa hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, (2012), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızade Osman Ağa", *History Studies*, C.4, Özel Sayı, s.120-121.

¹⁴¹ Osmanlı Devleti güçlü bir merkezi ve taşra teşkilatı üzerine yükselmiştir. Devlet zayıflamaya başlayınca doğal olarak teşkilatlarda da ciddi sorunlar baş göstermiştir. Taşra idaresindeki eksiklikleri gidermek üzere tedbirler alınmasına rağmen başarı sağlanamamıştır. 1864 ve 1871 yılında yürürlüğe sokulan Vilayet Nizamnameleri ile taşra yönetiminde köklü bir değişikliğe gidilmiş ve Türk idare tarihinde bir dönüm noktası yaşanmıştır. Nizamnameler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mustafa Gençoğlu, (2011), "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karateke Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), s.29-50.

¹⁴² Tahir Kodal, (2009), *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Divan Kitap Yayınları, Ankara: s.23.

vali, sancağın başında kaymakam ve kaza'nın başına da kaza müdürü görevlendirerek idari örgütlenmesini şekillendirmiştir.

Osmanlı taşra idaresindeki bu değişiklik ile Osmanlı Avrupası, on vilayet kırk dört sancağa, Osmanlı Asya'sı, on altı vilayet yetmiş dört sancağa, Osmanlı Afrikası ise, bir vilayet beş sancağa ayrılmıştır.¹⁴³ Özel durumlarından dolayı Lübnan, muhtar olmaları yüzünden de Mısır, Girit, Bosna ve başkent İstanbul bu Nizamname'nin kapsamı dışında kalmıştır.¹⁴⁴ 1864 Vilayet Nizamnamesinin bir uygulaması olarak 1867'de kurulan Aydın Vilayeti'nin Aydın sancağına bağlı bir kazası konumunda olan Denizli, yapılan bu değişiklikle beraber Aydın, Saruhan, İzmir ve Menteşe Livaları ile birlikte Aydın vilayeti içinde yer almıştır. Denizli Sancağı, 1867'de Menteşe ile birleştirilmiş, 1868'de ise kaza statüsünde Aydın Sancağına bağlanmıştır. Bu durum 1882 yılına kadar devam etmiş, 10 Mart 1883 yılında ise Denizli Sancağı yeniden kurularak Rumeli Beylerbeyi rütbeli Hasan Hayri Paşa, Denizli'nin ilk sancak mutasarrıfı¹⁴⁵ olmuştur. Denizli merkez, Sarayköy, Buldan ve Tavas kazalarından oluşan bu sancağa 1884'de Çal, 1888'de de o zamanki ismi Garbî Karaağaç olan Acıpayam kazası, Konya Vilayetine bağlı Burdur Sancağından ayrılarak Denizli'ye dahil edilmiştir.¹⁴⁶

Vilayet, liva ve kaza seviyesinde kurulan taşra idare meclislerinin çalışma düzeni ve örgütlenmesi 1864 ve 1867 Nizamnameleriyle kapsamlı olarak düzenlenmişti. 1864 Nizamnamesi'nden sonra "*Nizamiye Mahkemeleri'nin*" kuruluşu gerçekleşmiş buna müteakip vilayet meclislerinin hukuki yetkileri de sona ermişti. Daha önce de

¹⁴³ Necmi Ülker, (1989), "XX. Yüzyıl Başında Denizli Sancağı", *I. Merkez Efendi Sempozyum Bildirileri* (27-29 Haziran 1989), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli: s.175., Hasan Duman'a göre, Salnamelerin yayınlanmaya başladığı Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında on beş eyalet kırk iki liva, Asya topraklarında on yedi eyalet seksen üç liva ve Afrika topraklarında ise üç eyalet on yedi liva vardır. Bkz. Hasan Duman, (1999), *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: s.17-20.

¹⁴⁴ İlber Ortaylı, (1979), *Türkiye İdari Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara: s.290.

¹⁴⁵ Sancak merkezinde ikamet eden mutasarrıflar, sancağı yönetmekle sorumlulardı ve padişah tarafından atanırlardı. Vali'nin sancaktaki temsilcisi konumunda olan mutasarrıflar gerekli görülen hallerde valiye vekalet edebilirdi. Mutasarrıfların emri altında mali işler için bir muhasebeci, yazı işleri için de tahrirat müdürü bulunurdu. 1883'de Denizli'nin ilk sancak mutasarrıfı olan Hasan Hayri Paşa'dan sonra, 1888 yılında Filham Paşa, 1895'de Mehmet Emin Paşa, 1896'da Ahmet Şevki Bey, 1897 ve 1898 yıllarında da Ahmet Şevki Efendi Denizli'de sancak mutasarrıfı olarak görev yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İnan, a.g.t., s.107-108.

¹⁴⁶ BOA, İ.ŞD. 69/4056, 7 Ramazan 1301/ 1 Temmuz 1884., BOA, DH.MKT. 1525/109, 17 Zilkade 1305/ 26 Temmuz 1888., BOA, İ.ŞD. 92/5472, 7 Zilhicce 1305/ 15 Ağustos 1888., Ayrıca bkz. Bilal Yıldız, (2013), "Denizli Sancağı'nda Gayrimüslimler (1876-1923)", *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi)*, Isparta: s.61.

zikredildiği gibi 1867’de Denizli’nin kaza düzeyine indirgenmesiyle bölgenin idari örgütlenmesi de bir alt dereceye düşürülmüştü. Her ne kadar şehirdeki kaza idare meclisleri, kural olarak liva düzeyindeki hizmetleri aynı hukuki kurallar dahilinde yürütmesi gerekiyorsa da idari yetkinlik açısından bir üst makam olan Aydın Sancağı İdare Meclisine tabi durumda kalmıştır.¹⁴⁷

1883’de mutasarrıflık (sancak) derecesine yükseltilen Denizli’de, kaza idare meclislerinin yerini liva idare meclisi almış ve kentin en önemli idari bürosu tesis edilmiş oldu. Yeni kurulmuş olan bu meclis, liva düzeyinde yürütülen eğitim, bayındırlık, maliye, tarım, ticaret ve sağlık ile ilgili faaliyetlerin görüşülmesi ve bölgede hizmet sunan mektep, hapishane ve hastane gibi kamu binalarının bakım ve onarımlarının yapılmasıyla görevliydi. Bunların yanında vergilerin toplanıp dağıtılması ve hazineye ait gelir kaynaklarının korunması gibi meselelerde de görüş bildiriyordu.¹⁴⁸

Sancak seviyesinde eğitim, tarım, ticaret ve sağlık gibi temel konularda hizmet verecek olan Denizli’nin, nicelik bakımında nüfus sayılarının bilinmesi de önemlidir. Nitekim 1893 yılı nüfus sayımına göre Denizli’nin nüfusunun 212.493 kişi olduğu bilinmektedir. Bu sayının 209.405’i Müslüman, 2.562’si Rum, 502’si Ermeni ve 1’i de Bulgar’dır. 23 kişi ise bunların dışında kalan yabancı uyruklu vatandaşlardan oluşmaktadır.¹⁴⁹ Osmanlı Devleti’nin son yıllarında müstakil mutasarrıflık durumunda olan Denizli, Vital Cuinet’e¹⁵⁰ göre; 1894’de idari bakımından 6 kaza, 4 nahiye ve 385 köyden meydana gelmiş ve toplam nüfusu 213.987 kişi olarak belirtilmiştir. İlin yüzölçümünü de 7.816 km² olarak ifade etmiştir.¹⁵¹ 20. yüzyıl başlarında ise, Denizli Sancağının nüfus verileri incelendiğinde bazı farklılıkların olduğu anlaşılmıştır. Rutin nüfus artışının aksine 1903-1908 yılları arasında Denizli nüfusunda bir gerileme görülmüştür. Şöyle ki, 1903’de Denizli’nin toplam nüfusu 254.702 olmasına karşılık,

¹⁴⁷ Avcı, *a.g.e.*, s.128-129.

¹⁴⁸ Musa Çadırcı, (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara: s.258.

¹⁴⁹ Kemal H. Karpat, (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: s.162.

¹⁵⁰ Vital Cuinet; 1833-1896 yılları arasında yaşamış Fransız coğrafyacı ve oryantalisttir. 1880-1892 yılları arasında da Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye tarafından Anadolu’da sayımlar ve incelemeler gerçekleştirmek için görevlendirilmiştir. Aydın Vilayeti’nin 1891 yılına ait nüfus istatistiği de Cuinet tarafından hazırlanmıştır. Buna göre Denizli’de 35.696 Türk bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Turan, (1999), *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923)*, AAM Yayınları, Ankara: s.22., Hümeysra Karabıyık, (2012), *Denizli’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: s.96.

¹⁵¹ Yurt Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s.2137., Kodal, *a.g.e.*, s.25., Yıldız, *a.g.t.*, s.61.

1908 yılı toplam nüfusu 251.122'dir.¹⁵² Bu azalışın sebebinin Devlet'in iç ve dış politikada yaşadığı çalkantılı gelişmeler sonucunda gerçekleşen göçler, yaşanan salgın hastalıklar ve bu salgınlar sonucunda gelen ölümler bu düşüşü açıklayan en kuvvetli ihtimallerdir.

Denizli, I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e kadar geçen otuz dört yıllık zaman diliminde ilk yedi yıl Aydın'a bağlı bir kaza konumunda iken, sonra ki yirmi yedi yıl boyunca müstakil bir mutasarrıf olarak idari statüsünü korudu. Sancak merkezi olduğu yirmi yedi yıllık süreçte on dört ayrı mutasarrıf tarafından yönetildi.¹⁵³ Sınırları genişletilen Denizli'nin yönetim biçimi, Cumhuriyet'in ilanına kadar mutasarrıf olarak kaldı ve Cumhuriyet'in ilanı ile beraber il statüsünü kazandı.¹⁵⁴ Denizli'nin il olmasından bir yıl sonra ise 1924 yılı itibarıyla Çivril ilçesi Denizli sınırlarına dahil edildi. 1948'e kadar Buldan ilçesinin bir bucağı olan Güney, ilçe haline getirildi. 1953'te ise Karaman bucağı, Çameli adını alarak ilçe oldu. 1959'da Merkez ilçeye bağlı olan Bozkurt bucağının Çardak köyü ile Tavas ilçesinin Kale bucağı da ilçe haline getirildi. Bu arada Acıpayam'ın Erle (Yeşilova) nahiyesi de Burdur'a bağlandı.¹⁵⁵ Daha sonra yapılan idari değişikliklerle ilçe sayısı on sekize kadar ulaştı.

1.4.2. Denizli Sancağı'nda Sağlık Hizmetleri

Asırlar boyunca doğa ile mücadele halinde olan insanoğlu, hayatını idame ettirebilmek için hastalıklardan korunma ve hastalıkları tedavi etmek için birtakım yöntemler geliştirmiş, ilaçlar bulmuş ve günümüzde kısıtlı olarak da olsa izlerini hala görebildiğimiz bazı geleneksel ve dinsel inanışlara ulaşmıştır. Halkın bu konuda kullandığı tedavi usulleri ve uygulamalar halk hekimliği içinde incelenmiştir. Bu doğrultuda Denizli halkı, halk hekimliği ve tedavi konusunda oldukça zengin bir tecrübeye sahip Anadolu kenti olmuştur. Gerek halkın gerekse hayvanların tedavisini; çeşitli ilaçlar, inanışlar, büyüler ve ocak usulü¹⁵⁶ gibi geleneksel halk hekimliği

¹⁵² Halil İbrahim Babaoğlu, (1996), "XX Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayeti Salnamelerinde Denizli Sancağı", *PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Denizli: s.195-197., Kodal, a.g.e., s.29.

¹⁵³ Yıldız, a.g.t., s.63.

¹⁵⁴ Tuncer Baykara, a.g.m., s.157-158.

¹⁵⁵ Komisyon, (1973), *Cumhuriyetin 50. Yılında Denizli*, 1973 İl Yıllığı, Mars Matbaası, Ankara: s.44.

¹⁵⁶ Hastalıkları olağanüstü yöntemlerle tedavi etme gücünde olan kişi ya da ailelere "Ocak" veya "Ocaklı" denmektedir. Bu ocaklara bazı bölgelerde "Urasa" ismiyle ifade edilmiştir. Ocaklar, hastaları tedavi yöntemlerinde genellikle büyüsel metotlar kullanmışlardır. Bu işlemler bağlama, düğümleme, kesme, eritme, yakma, sallama, ağırlı bölgeye cansız bir varlığın tatbiki, çatma, toprak üzerine yatarak hastalığı

yöntemleriyle gerçekleştirmiştir.¹⁵⁷

Hastalıklarla mücadele ve tedavi sürecinde karşılaşılan sorunlara uygulanan çözüm yöntemleri ve bunların sonucunda kazanılan bilgi ve deneyimler ile dinsel ve büyüsel temelli yapılan sağlık uygulamalarının kuşaktan kuşağa aktarılmaları, halk hekimliğinin doğmasına ve süregelmesine imkân tanımıştır.¹⁵⁸

Denizli, 19. yüzyılın ortalarına kadar sağlık alanında kullanılan tedavi usulleri ve hastalıklarla mücadele konusunda, halk hekimliği uygulamalarına paralel olarak bir tavır sergilemiştir. Çağın her geçen gün gelişen yaşam ve sağlık koşulları, karşılaşılan salgın hastalıklar ve ölümler, geleneksel usulleri terk edip devlet eliyle müdahaleyi gerekli kılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde Denizli’de planlı ve sistemli bir şekilde sağlık politikalarının geliştirilmesi, hastalıkla mücadele ve tedavi yöntemlerinin geleneksel usulden bilimsel usule evrilmesi, doktor ve yardımcı sağlık personelinin şehirde görevlendirilmesi ve kamu sağlığının bölgede etkin hizmet vermeye başlaması Denizli Belediye Teşkilatı’nın¹⁵⁹ kuruluşuyla başlamıştır. Her ne kadar Belediye’nin

toprağa nakletmedir. Büyüsel işlemlerin yanında hastalığın tedavisinde tabiatın yararlanarak bitkilerden de yararlanılan ocaklar vardır. Bu ocaklı kişi ya da aileler bu işi kendinden önce yapan anne ya da babasından kan yoluyla alırlar. Bu kişiler bu yeteneğini başkasına da aktarabilirler. Ocaklı yetenekli gördüğü kişiyi küçüklükten itibaren yanına alarak yetiştirir ve el verme yöntemiyle devreder. Böyle ocaklara izinli adı verilir. Detaylı bilgi için bkz. Gülnur Öngel, (1997), “Denizli Halk Hekimliğinde Ocaklar”, *PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Denizli: s.10-11.

¹⁵⁷ Şerif Kutludağ, (1997), “Denizli’nin Güney İlçesi ve Havalisi Folkloru”, *PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Denizli: s.277.

¹⁵⁸ Sevgi Şar, (2005), “Anadolu’da Halk Hekimliği Uygulamaları”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi*, C.13, S.2, s.131.

¹⁵⁹ Denizli Belediye Teşkilatı’nın kuruluşu her zaman tartışmaya açık bir konu olmuştur. Belediye’nin web sitesinde ve birçok yazarın Belediye’nin kuruluşu hakkında 1876 tarihini yazmalarına rağmen, Hüsamettin Ataman Denizli Belediyesi’nin kuruluşunun belgelerde 1872 yılını işaret ettiğini ifade etmiştir. Denizli Belediyesi’nin kuruluş yılı olarak resmi kayıtlarda gösterilen 1876 tarihinin hiçbir belgeye veya kayda dayanmadığını ve 1872 yılının güvenilir ve inanılır bir belgeye dayalı olarak kabul edilip Belediye’nin kuruluş yılı olarak kabul edilmesinin gerektiğini söylemiştir. Aydın Belediyesi 1871’de kurulmuş, Aydın Vilayet Meclisi büyük kazalarda, bu meyanda da Denizli’de Belediye teşkilatı kurulması için karar almış ve 15 Haziran 1871 tarihinde Maliye Nezareti’ne bildirilmiş, 1872’de de Denizli Belediyesi’nin kurulduğu ifade edilmiştir. İlk belediye başkanı da merkezi yönetim tarafından tayin edilen Jandarma Tabur Komutanlığı’ndan emekli Hacı Süleyman Ağa’dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüsamettin Ataman, (2010), *Tarih Süzgecinde Anadolu ve Denizli, 880 Yıl (1070-1950) 19. Yüzyıl Yerel Yönetimler Kanun ve Nizamnameleri*, Ankara: s.233-236., Diğer taraftan Yasemin Avcı da Hüsnü Örnek’in fotoğraf albümünde Denizli Belediyesi’nin 26 Rebiülevvel 1288(15 Haziran 1871)’de kurulduğu ve ilk belediye reisinin de Jandarma Tabur Komutanlığı’ndan emekli Hacı Süleyman Ağa olduğunu belirtmiştir. Söz konusu arşiv belgesine ve Hüsnü Örnek’in fotoğraf albümüne dayanarak Denizli Belediyesi’nin 1876’da değil 1871’de kurulduğunu söylemiştir. Fotoğraf albümü ve Denizli’nin de içinde bulunduğu Aydın Vilayeti’ne bağlı büyük kazalarda Belediye Teşkilatlarının kurulması hakkında BOA’ne ait belge için bkz. Avcı, a.g.e., s.155-263., Süleyman İnan, (2008), “Hüsnü Örnek’in Belediye Reisleri, Üye ve Memurların Fotoğrafları Albümü”, *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, s.19. (Temmuz-Ağustos-Eylül), s.38-39.

kuruluşundan önce merkezi hükümet ve yerel yetkililer tarafından da çalışmalar yapılmış olsa da yeterli düzeyde gelişme sağlanamamıştır.

Bu bağlamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırmalar göstermiştir ki Denizli Belediye'sinin kuruluşundan önce merkezi hükümet yetkilileri tarafından Denizli'de maaş karşılığı bir tabib'in görevlendirilmesi, padişah iradesiyle ilk defa 1848'de gerçekleşmiştir. 1848 tarihli belgeye göre, Denizli halkının genelinde sıtma, çocuklarda ise çiçek salgını görülmüştür. Şehirde bu salgınlara müdahale edebilecek sayıda doktor bulunmadığına dair şikayette bulunan halk, Dersaadet'ten doktor talep etmiştir.¹⁶⁰ Bu gelişme üzerine aylık iki bin kuruş ücretle Denizli'de çalışmak için dilekçe veren hekim Ligor'un hazakatinin (uzmanlığının) tasdik edilebilmesi için dönemin en yetkili kişisi olan hekimbaşına bir tezkire yazılmıştır.¹⁶¹ Hekimbaşının bu tezkireye onay vermesiyle hekim Ligor, geçici görevlendirmeyle bir yıllığına Denizli'de görevlendirilmiş ve aylığının da kaza vergisine dahil edilmesine dair bir ilmuhaber düzenlenmiştir.¹⁶²

Bahsi geçen dönemde Denizli'de üç tip doktorun sağlık hizmeti verdiği bilinmektedir. Bunlar hükümet tabibi, belediye tabibi ve serbest çalışan tabiplerdir. Denizli'de ameliyat yapabilecek seviyede yetişmiş cerrah bulunmadığı için bazı ameliyatlara çevre livalardan gelen cerrahlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle diğer şehirlerden gelen doktorlar ile yabancı uyruklu olan doktorlar hekimbaşı tarafından bilgi ve diplomaları tasdik edildikten sonra mesleklerini icra edebilmişlerdir. Ayrıca yaptıkları hizmetlerinden ötürü madalya ve nişanlarla da taltif edilmişlerdir.¹⁶³

Osmanlı Devleti'nde sağlık alanında görev yapmak isteyen yabancı ülke vatandaşlarına uygulanan prosedürler, Denizli Sancağı'nda da uygulanmıştır. Denizli'de hekim olarak görev yapmakta olan İngiltere vatandaşı Tabib Birgili Libandos'un, Denizli'de yaşayan muhacirleri meccanen (ücretsiz) tedavi etmek maksadıyla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye yazdığı dilekçe, 2 Ocak 1868 tarihinde görüşülmüş ve Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne (Tıp Okulu Bakanlığı) gönderilmiştir. Nezaret'in 29 Ocak

¹⁶⁰ BOA, C.SH. 17/823, 9 Rebiülevvel 1264/14 Şubat 1848.

¹⁶¹ BOA, A.} MKT.134/4, 11 Receb 1264/13 Haziran 1848.

¹⁶² BOA, İ.DH. 180/9832, 20 Şevval 1264/19 Eylül 1848.

¹⁶³ Bilal Yıldız, (2014), "Osmanlı Döneminde Denizli Sancağında Gayrimüslim Doktor ve Sağlık Görevlileri", *Pamukkale Tıp Dergisi*, C.7, S.1, s.15. Memleket Tabipliği hakkında ayrıca bkz. Ceren Gülser İlikan Rasimoğlu, (2013), "Taşra'yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", *Lokman Hekim Journal*, C.3, S.1, s.1-6.

1868’de verdiği cevapta ise; Osmanlı topraklarında tabiplik yapmak isteyen yabancı uyruklu vatandaşların, ellerinde bulunan diplomayı ibraz etmeleri sonucunda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de bilgisini ispat ederek ruhsatname almaları gerektiği, tabip’in diplomasının elinde bulunduğu verdiği dilekçeden anlaşıldığı, bundan dolayı elindeki diplomayla başkente gelerek usul gereği Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de hem diplomasını hem de bilgisini kanıtladıktan sonra ruhsat verilebileceği bildirilmiştir.¹⁶⁴

Denizli Belediyesi, kuruluşuyla birlikte teşkilatlanmasına önem vermiş ve bir belediyede olması gereken temel teşkilat birimlerini oluşturma çabası içine girmiştir. İlk teşkilat birimleri olarak sağlık başta olmak üzere yazı işleri ve hesap işleri birimleri kurulmuştur. Sağlık işleri biriminin başına Tabib Şükrü Efendi,¹⁶⁵ yazı işleri birimine Kâtip Hafız Mehmet Efendi, hesap işleri birimine de Hüseyin Efendi getirilmiştir.¹⁶⁶ Belediye Teşkilatı’nın tamamlanmasıyla birlikte yürütülen faaliyetler ve düzenlemeler daha sistemli bir halde işletilmek istenmiş fakat yapılan hizmetlerin belirli birkaç temel alanda sınırlı kaldığı görülmüştür. Bu hizmetler kent temizliği, şehir yollarının yapımı ve onarımı ile yapılaşmanın denetimi hususlarından oluşmuştur. Denizli Belediyesi’nin kamu sağlığının korunabilmesi adına çok önemli bir yer tutan temizlik işlerinde de hizmetleri belli ölçülerde kalmıştır. Nitekim 1893’de iki, 1895’de de dört adet umumi hela inşa edilmiş, 1896’da ise Hacı Kaplan mahallesinde elli arşın (otuz sekiz metre) lağım yapılabilmiştir. Şehrin temizlik işlerinin istenilen düzeye ulaşamaması ise, Denizli Belediyesi’nin bütçe yetersizliğinden kaynaklanmıştır.¹⁶⁷

20. yüzyıl başlarında Denizli Sancağı’nın sağlık hizmeti bakımından hala yeterli durumda olmadığı, özellikle kaza ve köylerde geleneksel usullerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, Denizli halkı doktor ve ilaç bulamadığını, en yakın hastanenin de vilayet merkezi olan İzmir’de olduğunu göz önünde bulundurarak, hastalıkları tedavide halk hekimliği usullerini tercih etmeye devam etmişlerdir. Halk, doktorsuzluktan dolayı çareyi muska yazan hocalarda, ocaklarda, halk hekimlerinde ve

¹⁶⁴ BOA, MVL. 1049/8, 22 Şevval 1284/16 Şubat 1868.

¹⁶⁵ Tabip Şükrü Efendi, Aydın Vilayet Salnameleri’ne göre 1879-1881 yılları arasında Denizli Belediye Tabibi olarak görev yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Yıldız, (2014), “Denizli Belediye Tabibi Şakir Efendi İbn-i Hacı Ahmet Aga (ö.1898)”, *Pamukkale Tıp Dergisi*, 7(2), s.99.

¹⁶⁶ Tahir Kodal, (2007), *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları No:4, Ankara: s.91.

¹⁶⁷ BOA, DH. İD. 161-1/52-1, 22 Cemaziyyelahir 1332/18 Mayıs 1914.

şifalı sulara aramışlardır.¹⁶⁸ Ali Vehbi'nin, Denizli Sancağı'na bağlı Garbi Karaağaç kazası hakkında bize aktardıkları buna en iyi örnektir. Vehbi'ye göre; bölge halkı doktora muayene olmayı para kazanma tuzağı olarak görmüş, doktorların insanları tedavi edemeyeceği, eceli önleyemeyeceği ve *“iyi olacak hastanın ayağına dermanı gelir”* tesellisi ile kendilerini inandırarak uhrevi duygularla hareket ettiklerini aktarmıştır. Ayrıca bu noktada, okuma yazması olmayıp birçok hastayı kendi yaptığı ilaçlarla ve tedavi yöntemleriyle iyi eden halk hekimlerinin de olduğunu bildirmiştir. Bilhassa Kayserili Berber Hacı Osman başta olmak üzere; Yatağanlı Hekim Osman, Kızıllıhisarlı Kabukcular, Karahüyükü Hekim Ayşe, Karahüyükavşarlı Çıkıkçı Ömer bunlardan en önemli ve bilinenleridir. Garbi Karaağaç Kazasında görevlendirilen resmi anlamda ilk hükümet doktoru ise, 1910'da Yasin Şakır isminde genç bir hekim olmuştur.¹⁶⁹

1.4.2.1. Denizli Sancağı'nda Görülen Salgın Hastalıklar

Osmanlı Devleti'nde, 18 ile 20. yüzyıllar arasında halkın sağlığını en çok etkileyen ve neredeyse devletin tümünü tehdit eden iki tür salgın baş göstermiştir. Bunlar habis humma veya taun ismiyle bilinen veba ve kolera salgınlarıdır.¹⁷⁰

Denizli de 19. yüzyıl itibarıyla kolera salgınlarına maruz kalan bir yerleşim merkezi olmuştur. Şehrin sahip olduğu coğrafi yapı gereği ticari hareketlilik, ulaşım olanaklarının artması ve raylı taşımacılığın kentte başlamasıyla İstanbul ve İzmir kentlerinde ortaya çıkan kolera salgınları, kısa bir süre içerisinde Denizli'ye sirayet etmiş ve toplu ölümlere yol açmıştır. Özellikle 1893 ve 1911 yıllarında Denizli'de vuku bulan kolera salgınları bu dönemde en fazla ölüme yol açan salgınlar olmuştur. 1893 yılı Eylül ayında ortaya çıkan salgın, yaklaşık olarak bir ay sürmesine rağmen, İzmir'den sonra en çok vaka ve ölüm Denizli Sancağında yaşanmıştır. Salgın 149 kişiye bulaşarak 87 kişinin yaşamını yitirmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁷¹

Yaşanan kayıplarda önemli ölçüde artış olması yetkilileri önlem almaya sevk

¹⁶⁸ Babaoğlu, *a.g.t.*, s.223.

¹⁶⁹ Ali Vehbi, (2017), Garbikaraağaç Halkının Asırlık Tarihçesi ve Köylerimize Serpilen Maarif Işığının Temeli Yüreğilde Nasıl Kuruldu, Bilal Ofset, Denizli: s.95.

¹⁷⁰ Nil Isis, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı'da Salgın Hastalıklar ve Sağlık Politikaları ÜzerineDeğerlendirmeler”,[http://www.academia.edu/5802324/18. ve 19. Y%C3%BCzy%C4%B1llarda_Osmanlı%C4%B1_da_Salg%C4%B1n_Hastal%C4%B1klar_ve_Sa%C4%9Fl%C4%B1k_Politiklar%C4%B1_%C3%9Czerine_De%C4%9Ferlendirmeler](http://www.academia.edu/5802324/18._ve_19._Y%C3%BCzy%C4%B1llarda_Osmanlı%C4%B1_da_Salg%C4%B1n_Hastal%C4%B1klar_ve_Sa%C4%9Fl%C4%B1k_Politiklar%C4%B1_%C3%9Czerine_De%C4%9Ferlendirmeler), (Erişim Tarihi: 15.03.2018)

¹⁷¹ Ayar, *a.g.e.*, s.102.

etmiştir. Bu nedenle kolera salgınını önlemek için bazı incelemeler yapmış ve yapılan incelemeler hassasiyetle yetkililere rapor edilmiştir. Öyle ki, Aydın Valisi Hasan Fehmi Efendi'nin Hazret-i Şehriyari'den Bekir Sıddık Bey'e gönderdiği 17 Kasım 1893 tarihli telgrafta; "İzmir'de yirmi gündür herhangi bir vukuatın meydana gelmediği, Denizli merkezde son beş gündür yeni hastalanan bir kişinin olmadığı fakat Denizli'nin Buldan kazasına bağlı Yenice karyesi'nde iki kişinin hastalığı şüpheli görülerek karantinaya alındığı bildirilmiştir. Ayrıca vilayetin genelinde Sıhhiye-i Umumiye'nin durumunun çok iyi olduğu" ifade edilmiştir.¹⁷²

Bulaşıcı hastalıkların ve salgınların Denizli'de etkili olduğu bu dönemde hastalıklarla mücadelenin yanında, şehirde görev yapan idarecilerin de ölümlere sebebiyet verdiğine dair şikayetler izlenmiştir. Misal vermek gerekirse, Denizli'nin Sarayköy kazasına bağlı Kadı nahiyesindeki vatandaşların sayıca çok olan ölüm vakalarının sebeplerinin kaymakamlığa göre açlıktan, sıhhiye ve mutasarrıf müfettişliklerine göre de, bölgede görülen ishal, dizanteri ve hummadan kaynaklandığı bildirilmiştir. Yaşanan bu olaylar idarecilerin görevden alınmalarına kadar gitmiştir. Nitekim 1888'de Denizli Mutasarrıfı Feham Paşa'nın, Sarayköy kazasına bağlı Kadı nahiyesinde, bir ay içinde 56 kişinin yaşamını yitirmesi üzerine görevden alınması buna örnek teşkil etmiştir. Bu gelişmeye müteakip durumun soruşturulması ve hangi tarafın ifadelerinin doğru olup olmadığının tespiti için, Meclis-i Mahsus'un kararıyla İzmir Seraskerliğinden gönderilen tahkikat memurları konuyu derinlemesine soruşturmuşlar ve kaza kaymakamı ile nahiye müdürünün yaşanan ölümleri ciddiye almadıklarını tespit etmişlerdir. Şehirde bahsi geçen bu ve benzer olaylar için bir ibret-i müessire teşkil etmesi adına her iki yöneticiyi de görevlerinden azletmişlerdir. Feham Paşa'nın ise, yapılan soruşturma neticesinde herhangi bir ihmalinin olmadığı anlaşılmaya rağmen yaşanan ölümler ile ahalinin kin ve nefretine uğramış olmasından dolayı görevinden alınarak mahkeme edilmiştir.¹⁷³ Ayrıca Kadı nahiyesinde yaşanan bu ölüm olaylarının, Kaymakamlığa göre açlıktan olduğu iddia edilmiş, fakat Feham Paşa, yaşanan bu vakanın açlıktan ya da zahireye olan ihtiyaçtan değil çiğ patlıcan yeme alışkanlığından kaynaklandığını iddia etmiştir.¹⁷⁴ Bu gelişmeye rağmen, Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın

¹⁷² BOA, Y.PRK. UM, 28/75-1, 5 Teşrinisani 1309/17 Kasım 1893. (Bkz. Ek-1)

¹⁷³ BOA, DH. MKT, 1482/115, 22 Cemaziyülevvel 1305/5 Şubat 1888., BOA, A.}MKT.MHM, 496/75-1, 1 Şaban 1305/13 Nisan 1888.

¹⁷⁴ BOA, DH. MKT, 1495/30, 7 Receb 1305/20 Mart 1888.

kararına uygun olarak görevinden azledilen Denizli Mutasarrıfı Feham Paşa'nın yerine İçel Mutasarrıflığından Mustafa Ragıp Paşa tayin edilmiştir.¹⁷⁵ Pek çok kimsenin ölümüne sebebiyet verdiği gerekçesiyle azledilen Feham Paşa'nın durumunun mahkemede tekrar görüşülmesi istenmiş¹⁷⁶ ve yapılan tahkikat sonucunda, yaşanan ölümlere Feham Paşa'nın idaresizliğinin sebep olduğu, bunun yanında bölgede yaşanan açlık ve kıtlığın da doğru olduğu Aydın Vilayeti'nce bildirilmiştir.¹⁷⁷

1890 yılı itibariyle Denizli Sancağı merkez kazasıyla birlikte, Karaağaç, Sarayköy ve Buldan'da veba salgını görüldüğü, bu salgının yayılmasını önlemek adına, bahsi geçen yerleşim yerlerinin giriş çıkışlarını denetim altına alan ve güvenlik güçleri tarafından oluşturulan güvenlik dizilerinin (kordonların) muhafaza edilemediği ve bundan dolayı hasta hayvanların öldürülüp öldürülemeyeceğinin toplanan baytar komisyonuna bildirilmesi hususu, Dâhiliye Nezareti Celilesine yazılan tezkireden anlaşılmıştır.¹⁷⁸ Yazılmış olan bu tezkireye istinaden, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Mülkiye baytarlarından oluşan komisyonda, konu mütalaa edilip veba mikrobunun yayılmasının önlenmesi için hasta olan hayvanların öldürülmesine İdare-i Ziraat-i Umumiye adına karar verilmiştir.¹⁷⁹

Denizli Sancağı'nda salgınların dışında da çeşitli sebeplerden dolayı hastalıkların yaşandığı tespit edilmiştir. Dâhiliye Nezareti Mektub-i Kalemi'nden (İçişleri Bakanlığı Yazı İşleri) Aydın Vilayet Merkezi'ne gönderilen 1893 tarihli bir varakada;¹⁸⁰ Denizli kent merkezinde bulunan hapisanede su baskınının yaşandığı ve suların yosunlu olmasından dolayı mahkûmlara hastalık bulaştığı, bu sebeple hapisanenin ivedilikle tamir edilmesi ve su baskınlarının önüne geçmek adına tüm tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiştir.¹⁸¹

Kentin nüfus ve yaşam değerlerini olumsuz yönde etkileyen salgınların yanında, bölgede yaşanan doğal afetler de sancağın sağlık hizmetlerinin hangi boyutta

¹⁷⁵ BOA, DH. MKT, 1502/83, 9 Şaban 1305/21 Nisan 1888.

¹⁷⁶ BOA, DH. MKT, 1514/57, 11 Şevval 1305/21 Haziran 1888.

¹⁷⁷ BOA, DH. MKT, 1522/106, 9 Zilkade 1305/18 Temmuz 1888. Denizli Sancağı'na bağlı Kadı nahiyesi ahalisinden olup bir ay içerisinde vuku bulan ölümlerin sebeplerinin tahkik ve tedkik edilmesi ile ölüm nedeni araştırılan şahısların aklıktan ölmedikleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığına dair belgeler için ayrıca bkz. BOA, MV, 028/14, 16 Cemaziyülevvel 1305/30 Ocak 1888., BOA, A.}MKT.MHM, 498/38, 27 Zilhicce 1305/4 Eylül 1888., BOA, MV, 034/65, 30 Zilkade 1305/8 Ağustos 1888.

¹⁷⁸ BOA, DH. MKT, 1778/125-1, 22 Teşrinievvel 1308/ 3 Kasım 1890.

¹⁷⁹ BOA, DH. MKT, 1800/59, 14 Rebiülevvel 1308/28 Ekim 1890.

¹⁸⁰ Tek yaprak/sayfa halinde kaleme alınmış olan kağıt, tebligat.

¹⁸¹ BOA, DH. MKT, 2002/11, 21 Kânunusani 1308/3 Şubat 1893.

olduğunu görmek adına önemlidir. Denizli’de yaşanan salgınlar ve yeterli seviyede olmayan sağlık sisteminin üstüne 1899’da yaşanan deprem büyük yıkıma ve ölümlere sebep olmuştur. 20 Eylül 1899 tarihinde Çarşamba günü sabah saat dört civarında meydana gelen bu büyük deprem, Denizli ve Aydın’ı da içine alan Büyük Menderes çukurluğunda geniş çaplı tahribata yol açan sarsıntılardan biri olmuştur. Aydın Valiliği tarafından yapılan resmi açıklamalara göre, vilayet genelinde ölen vatandaş sayısı 724, yaralı 728 olup, 12.932 hane yıkılmıştır. İzmir’deki İngiliz Konsoloslugu’na ait kayıtlı veriler ise ölü sayısının bundan çok daha fazla olduğunu gösteriyordu. Öyle ki, Konsolosluk tarafından ölü sayısı toplamda 1.470 olarak açıklanmış, bunlardan 600’ünün Denizli, 360’ının ise Sarayköy’e ait olduğu aktarılmıştır.¹⁸² Ölenlerin yarısından fazlasının Denizli ve Sarayköy’de olması tahribatın boyutlarının Denizli Sancağı adına ne kadar büyük olduğunu görülmesi açısından önemli olmuştur.

Yaşanan depremin şiddeti ve sonuçları bölge halkı için tam anlamıyla bir felakettir. Nitekim Cevdet Şemsioğlu, Denizli’de yaşanan bu olayın sağlık alanında yarattığı travmayı;

*“Hükümet binasının alt katı ilaç ve ecza depolarıyla, sandıklarıyla; kaynaşan hastabakıcılar, doktorlar, yaralılarla hınca hınç doldu. Gülen bir yüz görülüyordu. Keder, herkesin yüzüne sarı renkli, elem ifadeli damgasını insafsızca yapıştırmıştı. O gün akşama kadar cesetler toplatıldı ve gömüldü.”*¹⁸³ şeklinde aktarmıştır.

Deprem sonrası oluşan olağanüstü durumda yerel yönetim yetkililerinin kendi başına karar alamadığı, sağlık ve bakım hizmetlerinin bu noktada sekteye uğradığı anlaşılmıştır. Padişahın ve sarayın yetki konusunda güçlü olduğu ve idari anlamda merkeziyetçi bir politika izlendiği II. Abdülhamid zamanında, yerel yönetimin yetki karmaşası yaşaması ve deprem sonrası hizmetteki yaşanan sıkıntı, bu görüşle açıklanabilir. Ayrıca şehir merkezindeki sağlık görevlilerinin ve diğer yardımcı uzman personelin büyük çapta gerçekleşen bu afette yetersiz kaldığı da bir başka sağlık meselesi olarak görülebilir. Nitekim depremden kısa bir süre sonra salgın hastalıkların

¹⁸²Yasemin Avcı, (2007), “Osmanlı Devleti’nde Afet Yönetimi ve 1899 Denizli Depremi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 6-8 Eylül 2006*, (Ed: Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Denizli: s.362.

¹⁸³ Cevdet Şemsioğlu, (2016), *20. Yüzyıl Başlarında Denizli*, Haluk Şemsioğlu (Yay. Haz.), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli: s.18.

yayılmasının engellenmesi ve yaralı vatandaşlara tedavi hizmetlerinin uygulanabilmesi için, vilayetin temin ettiği doktorların yanında İstanbul'daki muhtelif hastanelerin tabiplerinden oluşan altı kişilik bir ekip, Mekteb-i Tıbbiye muallimlerinden Mirliya Osman Paşa'nın başkanlığında bölgeye gönderilmiş ve heyet bu bölgede dört ay görev yapmıştır.¹⁸⁴

1899 depreminin geniş bir bölgede etkisini göstermesi, yüzlerce ölü ve yaralı olması, temel yaşam malzemelerinin temin edilememesi, birçok insanı evsiz bırakması ve salgın hastalıkların artması nedeniyle devleti sosyal politika uygulamalarında krizin eşiğine getirmiştir.¹⁸⁵

Depremin olumsuz etkilerinden kurtulmak isteyen Denizli halkı, ortaya çıkan farklı hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda veba ve koleradan sonra bir başka ölümcül rahatsızlık olan çiçek hastalığı da bölgede görülen bir diğer sağlık vakası olarak kayıtlara geçmiştir. 20. yüzyıl başında çiçek hastalığının bölgede zuhur ettiği ve en çok da çocukların etkilendiği anlaşılmıştır. Denizli'de görülmüş olan veba ve kolera salgınlarından ziyade, çiçek hastalığının çocuklar üzerindeki etkisini azaltmak ve hastalığın yayılmasını önlemek için 1900 yılı itibariyle Denizli sancak merkezi ile kazalarında çocuklara çiçek aşısı uygulaması yapılmıştır. 1900 yılında yapılan bu aşı, vilayet ve yurt genelinde görülen hastalığın yayılmasının önlenmesi amacıyla ziyade, bir kampanya sonucu yapıldığı tahmin edilmektedir. Çocuklara münhasır olarak uygulanan bu sağlık uygulamasında, Denizli merkezde 763, Çal'da 1.414, Sarayköy'de 971, Tavas'ta 940 ve Acıpayam'da 460 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır.¹⁸⁶ Aşı sayısı belirtilmeyen Buldan kazasında ise aşı yapılıp yapılmadığı belli değildir.

Bilindiği üzere koleranın Osmanlı Devleti'nde en etkili olduğu dönem 20. yüzyıl başları olmuştur. Bu yüzyılın ilk önemli salgını da 1911'de yaşanmıştır. Yaşanan kolera salgınında İstanbul başta olmak üzere birçok kent önemli ölçüde etkilenmiş ve salgın yaklaşık bir yıl sürmüştür. Aydın Vilayeti içinde de en çok etkilenen yine Denizli ve köyleri olmuştur.¹⁸⁷ Denizli'de görülen bu büyük kolera salgınının İstanbul'dan

¹⁸⁴ BOA, Y.PRK.UM., 49/23, 19 Şaban 1317/23 Aralık 1899.

¹⁸⁵ Avcı, *a.g.b.*, s.363.

¹⁸⁶ Babaoğlu, *a.g.t.*, s.226.

¹⁸⁷ Ekrem Kadri Unat, (1995), "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, (1), İstanbul: s.56.

geldiği tahmin edilmektedir. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi denizaşırı ülkelerden (özellikle Rusya) gelen tüccar ve yolcular vasıtasıyla salgın önce İstanbul'a bulaşmış daha sonra tüm Anadolu'ya yayılmıştır.¹⁸⁸ Salgının ortaya çıkmasıyla birlikte ülkenin çeşitli vilayetlerinde olduğu gibi Denizli'de de sıkı tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu çerçevede mülki amirlerin başkanlığını yapacağı “*Sıhhiye Komisyonları*” ve vilayetlere bağlı tüm kazalarda da “*Müdafaa-i Sıhhiye Heyetleri*” oluşturulmasına karar verilmiştir. Kurulacak olan komisyon; karantina müfettişi veya tabibi, mahalli hekim ve bölgenin ileri gelen kişilerinden meydana gelmiştir. “*Koleralı Vilayet ile Mücavir Vilayetlerde İttihaz ve İcrası Lazım Gelen Tahaffuziye ve Tanzifiye Tedbirlerine Dair Sıhhiye Talimatı*”nda belirtildiği üzere komisyon üyesi hekim ile diğer ileri gelenler, yanlarına aldıkları jandarma kuvvetleriyle görev yerlerini dolaşarak salgın hakkındaki tespitlerini bir rapor halinde hazırlayarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyasetine göndermeyi düşünmüşlerdir.¹⁸⁹ Bu şekilde salgının kaynağına ulaşılabilir ve yayılmasının önüne geçilebilmesi planlanmıştır. Fakat vatandaşlardan bazıları hastalığını gizleyerek uygulamalara tepki göstermiş, görevli memurların işini zorlaştırmıştır. Bu yüzden 27 Haziran 1911 tarihinde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye kararıyla zabıta memurları ve belediye görevlilerine kolera şüphesi olan yerlerde hastaları arayıp bulma görevi verilmiştir.¹⁹⁰ Öncelikle hastalıkla mücadele çerçevesinde sağlık şartları iyi olmayan mahalleler ve orada bulunan meskenler boşaltılmıştır. Kalabalık, havasız ve salgının çıkma ihtimalinin yüksek olduğu alanlar Müdafaa-i Sıhhiye ekipleri tarafından dezenfekte edilmiştir. Ayrıca Meclis-i Tıbbiye tarafından yapılan bir açıklama ile halkın, kalabalık ve hastalık olma ihtimalinin bulunduğu alanlardan uzaklaşıp, temiz havalı ve güneşli alanlara, bağ, bahçe ve köylere yerleşmeleri tavsiye edilmiştir. Kaleme alınan bu yazı; Aydın, Denizli, Sivas, Merzifon, Zile, Ankara ve Çorum gibi koleraının en yoğun görüldüğü şehirler başta olmak üzere tüm vilayetlere gönderilmiştir.¹⁹¹ Yine bu tarihlerde, kolera salgınına karşı en etkili yöntemlerden biri olan kordon tesisi yönteminin¹⁹² uygulandığı görülmüştür. Nitekim hükümet bu konuda 1910-1911 yıllarında bir dizi emirler çıkararak kordon

¹⁸⁸ Dağlar, a.g.b., s.370.

¹⁸⁹ BOA, DH.İD., 50-1/30-2, 2 Muharrem 1329/3 Ocak 1911.

¹⁹⁰ BOA, DH.İD., 50-1/54, 2 Receb 1329/29 Haziran 1911.

¹⁹¹ BOA, DH.İD., 50-2/10, 25 Receb 1329/22 Temmuz 1911.

¹⁹² Kordon tesisi yöntemi, kolera olduğu tespit edilen bölgenin güvenlik kuvvetleri aracılığıyla çevre ile tüm ilişkisinin kesilmesi ve kolera salgınıyla mücadele etme konusunda bilinen en etkili yöntemlerindendir.

uygulamasını zorunlu kılmış, uymayan ya da muhalefet edenlerin de “*Ceraim-i Sıhhiye Kanunu*” uyarınca bir aydan iki seneye kadar cezalandırılmasına karar verilmiştir.¹⁹³

Kolera salgınının Sarayköy, Denizli ve Nazilli’de tam olarak tespit edilmesinden sonra bu bölgeler kordon altına alınmıştır. Fakat bu bölgelerin muhafazası için mevcut olan Jandarma birliklerinin yetersiz olduğu anlaşıldığından takviye kuvvet gönderilmesi için bir dizi talepte bulunulmuştur. Bu durumdan hareketle Jandarma Genel Komutanlığı’na bir yazı gönderilerek, İzmir’de bulunan Jandarma Genel Mektebi’nden elli kadar jandarmanın bu bölgeye gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁹⁴ Kordonların ve bölgede kurulan tahaffuzhanelerin muhafaza edilebilmesi için jandarma birliklerinin sayısının 80’e çıkarıldığı da anlaşılmıştır. Hastalığın tahmin edilenden çok daha hızlı yayılması üzerine, kolerayla daha etkin mücadele edebilmek ve kordon noktalarının güvenliğinin sağlanabilmesi için, Harbiye Nezareti’nden Denizli için 100, Buldan kazası için ise 40 jandarmanın daha bölgede görevlendirilmesi istenmiştir. Harbiye Nezareti bu durum üzerine Jandarma Genel Komutanlığı’na bir yazı yazarak adı geçen bölgede ihtiyaç duyulan askerin İzmir Jandarma Mektebi’nden sağlanarak Denizli’ye gönderilmesini istemiştir.¹⁹⁵ Alınan tüm bu önlemlere ve gönderilen kolluk kuvvetlerine rağmen salgının şiddetini artırarak Denizli Sancağına bağlı Tavas, Çal ve Garbi Karaağaç kazalarına sıçradığı görülmüştür. Nitekim kısa bir süre sonra Harbiye Nezareti’nden istenen jandarma sayısı 300’e çıkarılmış, bunlardan 100 tanesinin Denizli’ye, 200 tanesinin de Tavas, Çal, Garbi Karaağaç ve Buldan kazalarına ivedilikle gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁹⁶

Denizli ve kazalarında kolera salgınının en şiddetli görüldüğü dönemin Haziran ve Temmuz ayları olduğu anlaşılmaktadır. O döneme kadar kolera ile mücadele kapsamında kordonların muhafaza edilmesi için toplamda 400 jandarma ve birçok doktorun bölgede görevlendirilmesi önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Tüm bu önlemler, alınan güvenlik tedbirleri ve bölgeye sevk edilen doktorlara rağmen bölgedeki endişe ve panik engellenememiştir.¹⁹⁷ Ayrıca gönderilen jandarma kuvvetlerinin yetersiz kaldığı ifade edilerek Ağustos ayı başında tekrar 100 kişilik jandarma birliği

¹⁹³ BOA, DH.İD., 87-1/46-2, 24 Zilhicce 1329/16 Aralık 1911.

¹⁹⁴ BOA, DH.İD., 50-2/21-3, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

¹⁹⁵ BOA, DH.İD., 50-2/21-10, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

¹⁹⁶ BOA, DH.İD., 50-2/21-14, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

¹⁹⁷ Dağlar, *a.g.b.*, s.371.

istenmiştir. Dâhiliye Nezareti vermiş olduğu cevapta; Denizli'deki salgın sebebiyle 10 Temmuz 1911'de 100, 19 Temmuz 1911'de de çevre kazalara 300 olmak üzere, sadece Denizli sancağına iki kez, toplamda ise 400 neferin bölgeye gönderildiği, diğer mahalleler için de pek çok jandarmanın görevlendirilmesi nedeniyle neredeyse elde yedek asker kalmadığı, kordonların asayiş için yaklaşık olarak toplamda 600 asker görevlendirildiğinden, Aydın Vilayetinin yeniden istemiş olduğu askerlerin temininin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Fakat çok büyük bir ihtiyaç varsa istenilen sayıda güvenlik güçlerinin gardiyanlardan ikame edilerek kordonların muhafazası için görevlendirilebileceği ifade edilmiştir.¹⁹⁸ 4 Temmuz 1911 tarihinde ise, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, yaşanan kolera tehdidinden dolayı sağlık önlemlerini uygulayabilecek ve müdahalelerde bulunabilecek belediye tabiplerinden başka doktorun olmadığı dikkat çekilmiştir. Denizli Sancağının, dönemin olağanüstü şartları içinde kazalar ve mahallelerle birlikte coğrafi yapısı düşünülerek görevli sağlık personeli ve doktorların sayısının yetersiz olduğu bildirilmiştir. Daha önceden Vilayet ve Sıhhiye Müfettişliğine bu minvalde yazılan yazı ile merkezde görev yapmak üzere 10 doktor talep edildiği ve görevlendirilmesinin henüz yapılmadığı, bundan dolayı bahsi geçen bu 10 doktorun ivedilikle Denizli'ye gönderilmesi Dahiliye Nezareti'nden istenmiştir.¹⁹⁹

Tüm Aydın Vilayetini etkisi altına alan ve en çok da zarar gören sancağın Denizli ve kazaları olduğu bilindiği göz önüne alınarak, Denizli halkının içinde bulunduğu çaresiz durumu gözler önüne sermek için, Dönemin Denizli Mebusu Muhib Bey, Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf çekmiştir. Telgrafta; *“Livanın 250.000 ahalisi koleranın tahrip ve tehdidinde pençeleşmektedir. Tabibler ve jandarma sayıları noksan ve tatbiki çok zor değil ise insaniyet namına süratle yardım ediniz. Daha ziyade feryad ediyorum”*²⁰⁰ ifadelerini kullanmıştır. Muhib Bey'in bu telgrafı, Denizli halkının içinde bulunduğu durumun vehametinin hangi boyutlarda olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir.

Dahiliye Nezareti'ne gönderilen pek çok telgraf ve yazının sonucunda Denizli'deki durumun ciddiyeti anlaşılmış ve Nazırlık tarafından Vilayete telgraf çekilerek geçici de olsa bir çözüm bulunması istenmiştir. Bu vesileyle 29 Haziran

¹⁹⁸ BOA, DH.İD., 50-2/21-28, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

¹⁹⁹ BOA, DH.İD., 50-2/21-7, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

²⁰⁰ BOA, DH.İD., 50-2/21-13, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

1911’de Aydın’a gönderilen teftiş heyetindeki doktorların bir kısmının Denizli’ye gitmeleri talebinde bulunulmuştur.²⁰¹ Ayrıca Denizli’de bulunan Sıhhiye Müfettişliği, doktor eksikliğine çözüm bulmak için tıp fakültesi son sınıf öğrencilerinden bölgede istifade edilmesi gerektiği ile ilgili bir öneri sunmuştur. Öneride son sınıf öğrencilerinden 25 tanesinin *Tabip Muavini* sıfatıyla koleraya karşı mücadelede görevlendirilebileceği önerilmiştir. Bu öneri Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa²⁰² tarafından kabul edilmemiştir. Besim Ömer Paşa, 20 Temmuz 1911’e kadar İzmir’e 14 tabip gönderildiğini ve yapılan taleplerin mevcut doktorlarla beraber sırayla gerçekleştirileceğini belirtmiştir.²⁰³

Denizli’de yaşanan bir başka kolera vakası ise Temmuz 1914’de Birinci Cihan Harbi’nin başladığı dönemde görülmüştür. O günkü mevcut Tıp biliminin ve elde bulunan mevcut ilaçların yetişemediği bu salgın, her evden sayısız ölümler çıkmasına sebep olmuş ve halkın bünyesinde hem psikolojik hem de sosyolojik olarak büyük tahribat yaratmıştır. Yaşanan bu travmayla baş etmekte zorlanan Denizli halkı, bunun üstüne bilgisizlik, geleneklerin etkisi ve mevcut durumda doktorlar tarafından verilen kısıtlı sayıdaki ilaçları da kullanmayarak²⁰⁴ yaşanan kayıpların müsebbibi olmuştur. Öyle ki, Toker’in şu ifadeleri halkın bu durum karşısındaki tutumunu açıkça ortaya koymuştur:

“Halk doktor tarafından verilen ilacı kullanmıyor, bu ilacı Gedemen

²⁰¹ BOA, DH.İD., 50-2/21-6, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

²⁰² Besim Ömer Paşa, 1 Temmuz 1862 tarihinde İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Babası ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda görev yapmış ve mutasarrıflık görevlerinde bulunmuş olan Nardalı Ömer Şevki Paşa, Annesi de Afife hanımdır. İlk tahsilini Piriştina’da yaptıktan sonra Kosova Milli Rüştiyesi’nde başladığı orta öğretimini İstanbul Kuleli Askeri Tıbbiyesi İdadisi’nde tamamlamıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye askeri öğrenci olarak kaydolun Besim Ömer Paşa, 6 Haziran 1885’de mezun olarak doktor unvanını almış ve aynı tarihte Tabib Yüzbaşı olarak göreve başlamıştır. 1887’de Doğum Bilimi, Çocuk Yetiştirme Fenni ve Sanatı dallarında ihtisas yapmak için Fransa’nın başkenti Paris’e gitmiş ve Chartie Hastanesi’nde asistan olarak göreve başlamıştır. 1891’de İstanbul’a dönen Dr. Besim Ömer’in rütbesi Generalliğe yükseltilerek doğum hocalığına atanmıştır. Günümüzdeki adı Kızılay olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin kuruluşunda aktif olarak rol almış ve kadınlar kolunun kurulmasına önayak olmuştur. 1921’de M. Kemal’in öncülüğünde kurulan Çocukları Koruma Derneği’nin kurucularından olan Dr. Besim Ömer, 1938 yılında da Türk Tıp Tarihi Kurumu’nun da kurucusudur. Birçok kurum ve kuruluşta görev yapan Dr. Besim Ömer Paşa, 19 Mart 1940 tarihinde geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Yeşim Işıl ÜLMAN, (2004-2005), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Bir Aydın’ın Portresi (1861-1940) Dr. Besim Ömer Akalın”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Nil Sarı (Ed.), S.10-11, İstanbul: s.435-464.

²⁰³ BOA, DH.İD., 50-2/21-(18-19-20), 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911.

²⁰⁴ Yapılan arşiv araştırmasında bu tarihte Denizli sınırlarında görülen bir kolera salgınına ait belgeye ulaşılamasa da, Toker ve Şemsioğlu, eserlerinde bir kolera vakasının yaşandığını bildirmiştir. Şemsioğlu, *a.g.e.*, s.22-23., Toker, *Denizli Tarihi*, 113-114.

Sırtlarından getirilmiş olan toprağa dökerek çatlayıp çatlamadığına bakıyor. Böylece çok vakit ilaç zehirli diye kullanmayıp yere döküyordu. Bu ise salgının hızını artırıyor, ölüm nisbetini çoğaltıyordu.”²⁰⁵

Şehirdeki kolera vakasına müdahalede bulunan doktorların ihbarları üzerine Denizli’de genel yaşam koşulları ve salgından dolayı hayatını kaybedenlere nasıl işlem yapılacağı ile ilgili bazı önlemler alınmaya başlanmıştır. Bahsi geçen dönemde alınan bazı tedbirler şunlardı: Çaybaşı Mahallesi’nde bulunan eski Türk Ocağı binası ile bugünkü Kız Enstitüsünün yerinde bulunan yerde hastaları ayırmak için bir tecrithane kurulmuş ve bu yerlerin belirli kısımları geçici hastanelere dönüştürülmüştür. Tüm halka aşı yapılmaya başlanmış, meyve ve sebzelerin satışına yasak koyulmuş, çeşmelerin suyu kesilmiş ve kurallara uymayanların kapılarına sarı kâğıtlar asılmıştır. Koleradan ya da diğer sebeplerden dolayı hayatını kaybeden vatandaşların cenazeleri, tüm risk faktörleri değerlendirilerek ilgili memurun gözetiminde elbisesiyle mezarlığa götürülmüştür. Ayrıca cenazenin gasli ve defin işlemleri o dönem için mezarlıkta yapılan geçici binada yapılmıştır. Burada gassal olarak erkekler için Bulgurcuoğlu Hafız İsmail Efendi, kadınlar için ise Fındık Hoca lakablı bayan görevlendirilmiştir. Ölüler gömülürken üzerlerinden çıkan kıyafetleri de yakılmıştır.²⁰⁶

Görüldüğü üzere, tüm dünyayı etkisi altına alan ve kitlesel ölümlere sebebiyet veren veba ve kolera gibi salgınlar, Denizli Sancağında da belirli aralıklarla vuku bulmuştur. Denizli halkının yaşam koşullarını temelden etkileyen bu salgınlar, birçok vatandaşın yaşamını yitirmesine ve kalıcı hasarlara neden olmuştur. Bahsi geçen salgınların dışında çeşitli hastalıklar ve afetler de yaşanmıştır. Gerekli olan doktor, sağlık personeli ve sağlık teçhizatının yetersiz oluşu, salgın ve afetlerin önlenmesinde önemli bir sorun teşkil etmiştir. Aydın Vilayet Merkezi’nin aracılığıyla merkezi hükümetten doktor, sağlık malzemesi ve yetersiz kalınan durumlarda da kent sağlığı adına uygulanan güvenlik önlemlerinin sağlanabilmesi için yardım talebinde bulunulmuş olup, Denizli halkının yaşadığı sosyal travmanın etkilerini azaltmak için yoğun mesai harcanmıştır.

²⁰⁵ Toker, *Denizli Tarihi*, s.114.

²⁰⁶ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s.23-24.

1.4.2.2. Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Tabipler

Türk Tıp Tarihi, 16. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuş olan ilmi esaslara göre yürütülmüşken, bu dönemden sonra zafiyete uğrayarak değerini kaybetmeye başlamış, akabinde ise hurafelerle mevcut kuralları değiştirilmeye başlanmıştır.²⁰⁷ Devletin gerileme sürecine girmesiyle dönemin yöneticileri Avrupa'daki gelişmeleri takip ederek benzerlerini Osmanlı topraklarında uygulama yoluna gitmişlerdir. Bu gelişmeye en belirgin örnek, II. Mahmut döneminde Viyana'dan getirtilen Dr. Charles Ambroise Bernard olmuştur. Bernard, Galatasaray'daki tıp okulunda eğitmen olarak görevlendirilmiş ve “*Muallim-i Evvel*” unvanı verilmiştir.²⁰⁸ Bu kapsamda Avrupa'dan hocaların getirilmesi ile Osmanlı Devleti'nde tıp okulundan mezun olan öğrencilere mezuniyet sırasında yemin etme geleneği başlatılmıştır.²⁰⁹ Yemin eden öğrenciler dönemin en yetkili kişisi olan hekimbaşının ve okul hocalarının imzasının bulunduğu diplomaları alarak göreve başlatılmışlardır.

Nitekim Osmanlı Devleti bünyesinde, Denizli Sancağı'nda tıp eğitimi alan Belediye Tabibi, Hükümet Tabibi ve bunların yanında gönüllü olarak çalışan hekim ve diğer sağlık çalışanlarının olduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırma, Denizli Sancağı'nda farklı uyruklarda birçok hekimin görev yaptığını göstermiştir. Bu araştırma sonucunda hem Müslim hem de Gayr-i Müslim²¹⁰ pek çok hekim ve eczacının olduğu anlaşılmış olup, hakkında en fazla malumat elde edebildiğimiz kişi ise, Denizli'de en uzun süre Belediye Tabibi olarak görev yapan Şakir Efendi olmuştur.²¹¹ Ayrıca Şakir Efendi, görevini ifa ederken yaptığı başarılı operasyonlar ve çalışmaları sebebiyle pek çok rütbe ve nişanlarla da ödüllendirilmiştir. Misal vermek gerekirse, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Tıbbiye-i

²⁰⁷ Osman Şevki Uludağ, (1991), *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi*, İlter Uzel (Sad.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: s.27.

²⁰⁸ Ayten Altıntaş, (1999), “Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında”, *III. Tıp Tarihi Kongresi İstanbul 20-23 Eylül 1993*, Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara: s.91-99.

²⁰⁹ Bedi Nuri Şahsuvaroğlu, (1986), *Tıbbi Deontoloji*, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İstanbul: s.49-50.

²¹⁰ Doktorluk, meslek grubu olarak Hükümet ve Belediye Tabipliği hariç tutulduğunda serbest olarak çalışmayı gerektirdiğinden, Gayr-i Müslim olarak görev yapan doktorların Denizli merkez ve kazalarda ne zaman çalışmaya başladıkları ve ne zamana kadar bu mesleği sürdürdükleri hakkında net olarak bir tarih vermek mümkün olmamaktadır. Yapılan araştırma sonucu tespit edebildiğimiz tüm doktor ve eczacıların isimleri ve görev yılları ilerleyen sayfalarda verilecektir.

²¹¹ Şakir Efendi'nin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Denizli Şer'iyeye ve Sicil Defterleri'nden elde edilen bilgiler ışığında hizmetleri, ailesi ve yaşantısı hakkında hazırlanmış olan bilgiler için bkz. Yıldız, *Denizli Belediye Tabibi Şakir Efendi İbn-i Hacı Ahmet Aga (ö.1898)*, s.87-105.

Mülkiye Nezareti'nden (Askeri ve Sivil Tıp Okulu Bakanlığı) Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 31 Temmuz 1891 tarihli tezkirede, Denizli Sancağı Belediye Tabipliği'ne 22 Temmuz 1879 tarihinde tayin edilen ve görevini başarılı bir şekilde sürdüren, elinde bulunan mazbatasında da önceki memuriyetlerinde görevini en iyi şekilde yerine getirdiği anlaşılan Şakir Efendi'nin, Memleket Tabipleri Nizamnamesi uyarınca rütbesinin ikinci derece rütbe-i saniye'ye²¹² yükseltilmesi ve padişah iradesiyle taltifi talep edilmiştir.²¹³ Yine 1891'de Tıbbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen başka bir tezkirede, Şakir Efendi'nin başarılı hizmetlerinden dolayı rütbe-i saniye'yi hak ettiği için taltif edilmesi teklif edilmiş, buna istinaden Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nden Sadaret Merkezi'ne bir tezkire ile cevap verilmiştir.²¹⁴ Ayrıca 25 Ocak 1892 tarihli ve Sadrazam Cevat Paşa imzalı tezkirede de, Şakir Efendi'nin sahip olduğu rütbe-i salise'nin²¹⁵ bir derece yükseltilmesi için padişah iradesi talep edilmiş ve Mabeyn-i Hümayun'a gönderilmiştir. 27 Ocak 1892 tarihinde verilen cevapta ise, II. Abdülhamid'in Baş Kâtibi Süreyya imzalı olarak gerekli olan iradenin padişah tarafından verildiği bildirilmiştir.²¹⁶ Görüldüğü üzere Şakir Efendi, Denizli Sancağı'nda görev yaptığı süre boyunca pek çok hizmette bulunmuş ve yaptığı hizmetlerinden dolayı padişah izniyle pek çok kez rütbesi artırılarak ödüllendirilmiştir.

Ayrıca Şakir Efendi, görevini icra ederken cürm-i meşhud (suçüstü) durumunda olay yeri inceleme vazifesini yerine getireceği zaman, yasal olarak sadece yolluk alması gerekirken bir de yevmiye talebinde bulunduğu görülmüştür. Bu durumun anlaşılıp ilgili yerlere şikâyet gitmesi üzerine, devletin bütün idari birimlerine emirname gönderilmiştir. İçişleri bakanlığı Özel Kaleminden Aydın Valiliği ile beraber bütün Valiliklere ve müstakil Mutasarrıflıklara 27 Eylül 1892 tarihinde bir tahrirat yazılmıştır. Bu tahrirata göre, Denizli Sancağı Belediye Tabibi Şakir Efendi'nin alacak olduğu yolluğun yanında yevmiye talebinde de bulunarak olay yerine gitmek istemediği ve bu

²¹² Rütbe-i Saniye; Kelime anlamı ikinci olan bu rütbe Tanzimattan sonra yapılan teşkilatta on mülkiye rütbesinden altıncısıdır. Mehmet Zeki Pakalın, (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul: s.68-69.

²¹³ BOA, İ.DH. 1258/98831-1, 26 Cemaziyelahir 1309/27 Ocak 1892.

²¹⁴ BOA, DH. MKT. 1859/52, 10 Muharrem 1309/16 Ağustos 1891. (Bkz. Ek-2)

²¹⁵ Rütbe-i Salise; Kelime anlamı üçüncü olan bu rütbe, Tanzimattan sonra yapılan teşkilatta mülkiye rütbelerinin yedincisidir. Pakalın, *a.g.e.*, s.68-69.

²¹⁶ BOA, İ.DH. 1258/98831-2/3, 26 Cemaziyelahir 1309/27 Ocak 1892. Ayrıca Tabib Şakir Efendi'nin diğer taltif talepleri ve rütbe yükseltilmesi ile ilgili yapılan yazışmalar için bkz. BOA, DH. MKT. 1920/73, 9 Receb 1309/8 Şubat 1892., BOA, DH. MKT. 343/12, 15 Şaban 1312/11 Şubat 1895., BOA, İ. TAL. 145/48, 21 Rebiülevvel 1316/ 9 Ağustos 1898.

yüzden kamu zararına yol açtığı, bu durumun hoş karşılanmadığı ve diğer mahallerde de bu tip olaylara meydan vermemek ve kamu zararına yol açmamak adına, taşrada görev yapan belediye tabiplerinin bu durumlarda görevlerini daha dikkatli yerine getirmeleri ve yalnızca yolluk almaları emredilmiştir.²¹⁷ Nitekim, Şakir Efendi'nin icra edeceği görev karşılığındaki bu yevmiye talebi, ilgili merciler tarafından reddedilmiş ve taşrada görev yapan bütün belediye tabiplerini de bu karar kapsamına alarak Şakir Efendi'nin yol açtığı bu durumun emsal teşkil etmesi ve bağlayıcı olması olayın niteliği bakımından önem arz etmiştir.

Şakir Efendi gibi Denizli Sancağı'nda görev yapan Müslim ya da Gayr-i Müslim hangi dinden olursa olsun, yaptığı başarılı hizmetlerinden dolayı taltif edilen birçok hekim olduğu görülmektedir. Bunlardan biri de, İngiltere vatandaşı olan hekim Perikli'dir. Perikli, Denizli'de zuhur eden kolera salgınında elli beş gün boyunca gece gündüz demeden mücadele etmiş ve yoksul halktan toplam yüz üç kişiyi meccanen (ücretsiz) tedavi etmiştir. Bu gayretinden dolayı hekim Perikli'nin madalya ile ödüllendirilebilmesi için, Denizli Kaza Meclisi tarafından hazırlanan mazbata Sıhhiye Meclisi tarafından da onaylanarak Sadaret Merkezi'ne gönderilmiştir.²¹⁸ Hekim Perikli'nin 29 Ocak 1870 tarihinde beşinci rütbeden mecidi nişanı ile ödüllendirilmesi de ayrıca teklif edilmiştir. Bu teklifi bizzat yapan kişi Aydın Valisi Rifat Paşa olmuştur. Rifat Paşa, Denizli bölgesine yaptığı seyahat esnasında hekim Perikli'nin hizmetlerini yerinde görmüş ve Dâhiliye Nezareti'ne bir tahrirat yazarak, sözü edilen hekimin bir yıl önce de Denizli'de gerçekleşen sıtma ile mücadelede, hastalığa yakalanan vatandaşları ücretsiz tedavi ettiğini belirterek ödüllendirilmesini teklif etmiştir. 12 Şubat 1870 tarihinde teklif edilen nişanın verilmesi için Mabeyn-i Hümayun'dan padişah izni talep edilmiş bir gün sonra 13 Şubat 1870 tarihinde de padişah iradesi çıkmıştır.²¹⁹

Denizli Sancağı'nda görev yapan İngiliz Hekim Perikli'nin yanında aynı dönemde ve aynı isimle görev yapan fakat farklı bir milletten olduğu anlaşılan başka bir hekimin olduğu Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgesi'nden anlaşılmıştır. Yunan vatandaşı olan Perikli'nin diğer hekimlerden farkı ise, icra ettiği mesleğini diplomasız olarak sürdürmesidir. Bu konu ile ilgili olarak bölgedeki Müslim ve Gayr-i Müslim

²¹⁷ BOA, DH. MKT. 2005/113, 5 Rebiülevvel 1310/27 Eylül 1892.

²¹⁸ BOA, A.}MKT. MHM. 343/85, 25 Cemaziyülevvel 1282/16 Ekim 1865., BOA, A.}MKT. MHM. 345/66, 23 Cemaziyelahir 1282/13 Kasım 1865.

²¹⁹ BOA, İ. DH. 607/42287-1/2, 11 Zilkade 1286/13 Şubat 1870.

vatandaşların hekim Perikli hakkında; birçok kişiyi muayene ettiği, muayene ettiği hastaların çoğunun öldüğü, kurtulanların ise hastalıklı kaldıkları ifade edilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'den İzmir Valiliği'ne gönderilen bu yazıda, vatandaşların şikayetleriyle beraber, elinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den alınmış bir izin belgesi ya da icazetnamesi olmayanların tababetten (hekimlikten) men edilmeleri daha önce tüm eyaletlere bildirildiği, adı geçen kişinin ve varsa bu gibi diğer kişilerin hekimlikten men edilmesi ve hakkında tahkikat yapılması, tahkikatın sonucunun da bir mazbata ile kayıt altına alınması bildirilmiştir.²²⁰

20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Denizli sancak merkezinde ve özellikle kazalarda görev yapan belediye hekimlerinin sayılarında artış olduğu gözlenmiştir. Fakat dönemin nüfus değerleriyle kıyaslandığında bu hekim artışının çok da yeterli olmadığı görülmüştür. Öyle ki, Denizli Sancağı'nın 1900 ile 1908 yılları arasındaki dönemde yaklaşık olarak 250.000 kişilik bir nüfusa²²¹ sahip olduğu bilindiğinden, mevcut rakamlara göre 1900 yılında yaklaşık olarak 80.000 kişiye bir doktor, 1902-1908 yılları arasında da 60.000 kişiye bir doktor düşmektedir.²²² 1900-1908 yılları arasında Denizli merkez ve kazalarında görev yapmış olan belediye tabiplerinin isimleri ve görev yerleri aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.²²³

Tablo 1.1: Denizli Sancağında 1902-1908 Yılları Arasında Görev Yapan Belediye Tabipleri

	1900 Yılı	1902 Yılı	1903 Yılı	1906 Yılı	1908 Yılı
Denizli	Nikola	Nikola	Nikola	Rıza Hayati	Hüseyin
Buldan	-	-	-	Meltiyadi	Mehmet Ziya
Çal	İstavraki	İstavraki	İstavraki	İstavraki	Mehmet Hilmi
Sarayköy	Fahrettin	Fahrettin	Fahrettin	Molisbahur	-

²²⁰ BOA, MVL. 509/105, 12 Cemaziyelahir 1283/22 Ekim 1866.

²²¹ 1899-1900 Nüfus sayımına göre Denizli nüfusu kazalarıyla beraber 238.025 kişidir. Bunlardan 234.040 kişi Müslüman, geri kalan 3.985 kişi ise Gayr-i Müslim'dir. 1903 yılı nüfus sayımına göre Denizli Sancağı'nda toplam nüfus sayısı, 254.702'dir. Bu sayımın 250.444'ü Müslüman, 4.258'i de Gayr-i Müslim vatandaşlara aittir. 1908 yılı nüfus sayımında ise Denizli nüfusu 251.222 kişidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kodal, *Denizli Nüfus Tarihi*, s.26-30.

²²² Babaoğlu, *a.g.t.*, s.223.

²²³ *A.g.t.*, s.225. Görev yapan tabiplerle ilgili olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırma neticesinde, tabloda ismi bulunan belediye tabiblerinden Nikola ve İstavraki Efendilerle benzer isimlere sahip hekimlerin kaydına rastlanmış olup İstavraki Efendi'nin İstavri Danvili Efendi, Nikola Efendi'nin ise belgelerde Nikola Yorgi olarak da geçtiği görülmüştür.

Tablo 1.1: (Devam) Denizli Sancağında 1902-1908 Yılları Arasında Görev Yapan Belediye Tabipleri

Tavas	-	Temolen	Temolen	-	Artin
Acıpayam	-	-	-	Fahrettin	-

Görüldüğü üzere, özellikle kazalarda belediye kadrolarının sürekli dolu olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle 1908'e kadar ki süreçte Gayr-i Müslim doktorların sayılarının fazla olmasına rağmen, bu yıldan itibaren Müslüman doktorların sayılarında bir yükseliş olduğu gözlenmiştir.

Ayrıca 1900-1903 yılları arasında Denizli merkez'de görev yapan Nikola Yorgi Efendi'nin çalışmalarını özveri ile yerine getirdiği ve bu başarılı çalışmalarından dolayı mevcut rütbesinin bir derece yükseltilmesi için Mekatib-i Askeriye-i Şahane tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 16 Aralık 1901'de bir tezkire yazılmıştır. Bu tezkireye 2 Şubat 1902'de cevap verilerek, yapılan inceleme sonucunda rütbe kaydına rastlanmadığı ve Sicill-i Ahvâl-i İdare-i Umumiyesi'nden bilgi istendiği bildirilmiştir.²²⁴ Bu gelişme üzerine Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede Denizli merkezde belediye tabibi olarak görev yapan Nikola Yorgi Efendi'nin rütbesinin rütbe-i salise olduğu, 17 seneden beri taşrada güzel hizmet ettiği, bu durumda olan tabipler taltif edilmezlerse temininde zorluk çekileceği ifade edilerek rütbesinin salise'den sınıf-ı saniye'ye yükseltilmesi teklif edilmiştir.²²⁵

Ayrıca yirminci yüzyılın ilk yıllarında başarılı hizmetlerinden dolayı taltif edilmesi düşünülen bir başka hekim olan Denizli Sancağı Belediye Tabibi Hüseyin Ali Efendi'nin de, Dahiliye Nezareti Özel Kaleminden Başbakanlığa gönderilen teklif yazısı ile yapmış olduğu iyi hizmetlerinden dolayı sahip olduğu rütbe-i salisenin artırılarak taltif edilmesi talep edilmiştir.²²⁶

Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat'tan sonra iki farklı hekim tipi ortaya çıkmış olup, bunlardan ilki, Avrupa'da tıp eğitimi almış ve çoğunluğunu Gayr-i Müslim vatandaşların oluşturduğu doktorlar, ikincisi ise; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olan Müslim ve Gayr-i Müslim doktorlar olmuştur. Avrupa'da eğitim alan doktorlara

²²⁴ BOA, DH. MKT. 2582/114, 23 Şevval 1319/2 Şubat 1902.

²²⁵ BOA, DH. MKT. 613/23, 15 Şaban 1320/17 Kasım 1902.

²²⁶ BOA, DH. MKT. 1084/28, 6 Mayıs 1322/19 Mayıs 1906.

özel olarak mesleklerini icra etme imkânı sağlanmış fakat resmî kurumlarda çalışma izni verilmemiştir.²²⁷ Bunun en belirgin örneğini Denizli Sancağı'nda görmemiz mümkündür. Denizli Sancağı Çal kazası belediye tabibi olarak görev yapmış olan Mois el-Kanati Efendi'nin memuriyetini bırakması üzerine müstafî kabul edilmiş ve boşalan Çal Belediye Tabipliğine de vekaleten İstavri Danvili Efendi görevlendirilmiştir. İstavri Danvili Efendi'nin asaletinin tasdik edilmesi için Denizli Mutasarrıflığınca talep yazısı gönderilmiş, fakat İstavri Danvili Efendi'nin yabancı ülkelerin tıp fakültelerinden mezun olmasından ve belediye tabiplik kadrolarının Tıbbiye-i Şahane mezunlarına ayrılmış olmasından dolayı, Mekatib-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden (Askeri Okullar ve Mülkiye Tıp İşleri Bakanlığı) Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire²²⁸ ve Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayeti Riyaseti'ne gönderilen tahrirat²²⁹ ile asaleti tasdik edilmemiştir.

Tüm bu bilgiler ışığında Denizli Sancağı'na bağlı merkez ve kazalarda görev yaptığı tespit edilebilen tabiplerin, görev yılları ve isimleri aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.²³⁰

Tablo 1.2: Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Tabiplere Ait Liste

Görev Yılı	Denizli Merkez	Kazalar
1848	Hekim Ligor ²³¹	-
1865	İngiliz Hekim Perikli ²³²	-
1866	Yunan Hekim Perikli ²³³	-
1870	İngiliz Hekim Perikli	-
1876	Hekim Anderko	-

²²⁷ Yıldız, *Osmanlı Döneminde Denizli Sancağında Gayrimüslim Doktor ve Sağlık Görevlileri*, s.6.

²²⁸ BOA, DH. MUİ. 18-1/62-2, 20 Ramazan 1327/5 Ekim 1909.

²²⁹ BOA, DH. MUİ. 18-1/62-1, 16 Kanunievvel 1325/ 29 Aralık 1909.

²³⁰ Hazırlanmış olan tablo, Halil İbrahim Babaoğlu'na ait "XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayet Salnamelerinde Denizli Sancağı" adlı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) ile Bilal Yıldız'a ait "Denizli Sancağı'nda Gayrimüslimler (1876-1923) adlı (Yayımlanmış Doktora tezinden) istifade edilerek hazırlanmış olup, BOA belgeleri ile muhtelif kaynaklardan tespit ettiğimiz isimler ve bilgiler değerlendirilerek tablo yeniden tanzim edilmiş ve son şekli verilmiştir.

²³¹ BOA, İ.DH. 180/9832, 20 Şevval 1264/19 Eylül 1848., BOA, A.}MKT.134/4, 11 Receb 1264/13 Haziran 1848.

²³² BOA, A.}MKT. MHM. 343/85, 25 Cemaziyülevvel 1282/16 Ekim 1865., BOA, A.}MKT. MHM. 345/66, 23 Cemaziyelahir 1282/13 Kasım 1865.

²³³ BOA, MVL. 509/105, 12 Cemaziyelahir 1283/22 Ekim 1866.

Tablo 1.2: (Devam) Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Tabiplere Ait Liste

1878	Macar Hekim Panayutaki	-
1878/1879	Memleket Tabibi Perikli Efendi	-
1879/1881	Şükrü Efendi	-
1881/1882	Şakir Efendi	-
1882/1883	Şakir Efendi	-
	Cerrah Mihail Veled-i Kaplar	-
1883/1884	Şakir Efendi	-
1884/1885	Şakir Efendi	Tabip Polnemiron Efendi (Sarayköy - Çal)
1888/1893	Şakir Efendi	-
1893/1894	Şakir Efendi Tabip Nikola Efendi	-
1894/1895	Şakir Efendi	Tabip Kiryako Efendi (Çal)
1896/1897	Şakir Efendi Aşı Memuru Yanko Efendi	Tabip İstavraki Efendi (Çal)
1897/1898	Şakir Efendi	Tabip İstavraki Efendi (Çal) Tabip Vekili Kostanti Samara Efendi (Sarayköy)
1898/1899	Şakir Efendi Tabip Pani Vankilu Veled-i Vayu	-
1899/1900	Tabip Nikola Efendi	Tabip İstavraki Danopalo Efendi (Çal) Fahrettin Efendi (Sarayköy)
1901/1902	Belediye Tabibi Nikola Yorgi Efendi	Tabip İstavraki Efendi (Çal) Tabip Temelon Efendi (Tavas) Fahrettin Efendi (Sarayköy)
1902/1903	Belediye Tabibi Nikola Yorgi Efendi	Tabip İstavraki Efendi (Çal) Tabip Temelon Efendi (Tavas) Fahrettin Efendi (Sarayköy)

Tablo 1.2: (Devam) Denizli Sancağı'nda Görev Yapan Tabiplere Ait Liste

1903/1904	Tabip Nikola Efendi	Tabip İstavraki Efendi (Çal) Tabip Temelon Efendi (Tavas) Tabip Hoyıl Parsih (Tavas) ²³⁴ Tabip Monis Bahur Efendi (Sarayköy)
1905/1906	Rıza Hayati Efendi	Tabip Miltiyadi Efendi (Buldan) Tabip İstavraki Efendi (Çal) Tabip Monis Bahur Efendi (Sarayköy) Fahrettin Efendi (Acıpayam)
1908/1909	Hüseyin Efendi	Tabip Artin Efendi (Tavas) Belediye Tabibi İstefan Efendi (Sarayköy) Belediye Tabibi Kostaki Efendi (Sarayköy) Mehmet Hilmi (Çal) Mehmet Ziya (Buldan)
1909	-	Belediye ve Adliye Tabibi Monis Bahur Efendi (Sarayköy) ²³⁵ Belediye Tabibi Osman Efendi (Buldan) ²³⁶
1910	-	Hükümet Doktoru Yasin Şakır (Acıpayam)

Görüldüğü üzere, tabloda görev yerleri, yılları ve isimleri belirtilen tabipler hakkında vermiş olduğumuz veriler ve yapılan incelemeler esas alınarak bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Denizli Sancağı'nda en uzun süre görev yapan doktorun Şakir Efendi olduğu fakat bazı belgelerde Ahmet Şakir ve Mehmet Şakir²³⁷ isimlerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, bazı yıllara

²³⁴ BOA, DH. MKT. 0779/59, 28 Receb 1321/ 20 Ekim 1903.

²³⁵ BOA, ŞD. 1432/2, 27 Cemaziyelahir 1327/ 16 Temmuz 1909.

²³⁶ BOA, DH. MUİ. 22-1/22, 27 Ramazan 1327/ 12 Ekim 1909.

²³⁷ Denizli Sancağı'nın topoğrafya ve istatistiğine dair istenen ve Belediye Tabibi Şakir Efendi hakkında

mahsus olarak merkez ya da kazalarda birden fazla hekimin aynı anda görev yaptığı da görülmektedir. 1900-1903 yılları arasında Sarayköy kazasında görev yaptığı bilinen Fahrettin Efendi'nin 1906 yılında da Acıpayam kazasına görevlendirilerek orada hizmet vermeye devam ettiği söylenebilir. Şakir Efendi örneğinde olduğu gibi tabloda ismini zikrettiğimiz doktorların bazılarının isimlerinin çeşitli kaynaklarda farklı yazıldıkları görülmüştür. İstifade ettiğimiz kaynaklarda belirtilen isimlerle, BOA'nda ulaşabildiğimiz belgelerde geçen isimler mukayese edildiğinde aralarında bazı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Misal vermek gerekirse, Tabip Nikola Efendi'nin isminin bazı kaynaklarda Nikola Yorgi Efendi²³⁸ olarak geçtiği, başarılı hizmetlerinden dolayı aldığı taltiflere bakıldığında ve görev süreleri incelendiğinde de aynı kişi olduğu anlaşılmış, tabloda yer alan isimler belgelerde yer aldığı gibi iki şekilde verilmiştir.

Yukarıda isimleri verilen kişilerin dışında da Denizli Sancağı'nda görev yapan doktorların olduğu bilinmektedir. Örneğin Şemsioğlu'na göre, 20. yüzyılın ilk yıllarında, Şam'da bulunan askeri hastanenin başhekimisi olan Ohannik'in büyük oğlu Mihal, Doktor Şaso, Parmaksız Yüzbaşı ve Hacı Kiyork'un oğlu o günlerde Denizli'de mesleklerini icra eden doktorlar arasındadır.²³⁹ Fakat bu kişilerle ilgili herhangi bir belge elimizde mevcut değildir. Toker ise, 1914'de Denizli'de kolera salgını olduğu sırada Hükümet Tabibi olarak Hüseyin Bey, Belediye Doktoru olarak da Kostaki Efendi'nin²⁴⁰ bulunduğunu, bu doktorların hastaları tedavi edebilmek için çok büyük bir özveriyle çalıştıklarını, Buldan merkezinde de tek bir Rum doktorun görev yaptığını fakat ismini hatırlayamadığını aktarmıştır.²⁴¹

Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin mezun vermeye

hazırlanan risalenin gönderildiğine dair belgede, ismi Mehmet Şakir olarak geçmektedir. Bkz. BOA, DH. MKT. 1344/1, 1 Cemaziyülevvel 1301/28 Şubat 1884., Ayrıca Şakir Efendi'nin, vefat ettiği 29 Aralık 1898 tarihine kadar yürüttüğü Denizli Belediye Tabibliği görevinde gösterdiği başarılı hizmetlerinden dolayı aldığı son taltif belgesi de Mehmet Şakir Efendi olarak geçmektedir. Bkz. BOA, İ. TAL. 145/48, 21 Rebiülevvel 1316/ 9 Ağustos 1898. Şakir Efendi'nin rütbesinin yükseltilmesi için teklif edilen 1891 yılına ait tezkirede ise Şakir "Ahmet" Efendi olarak geçmektedir. Bkz. BOA, DH. MKT. 1859/52, 10 Muharrem 1309/16 Ağustos 1891.

²³⁸ Nikola Yorgi Efendi'nin taltif edilmesine dair belge için bkz. BOA, DH. MKT. 613/23, 15 Şaban 1320/17 Kasım 1902.

²³⁹ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s.5.

²⁴⁰ Toker'in 1914'de Hükümet Tabibi olarak görev yaptığını bildirdiği Hüseyin Bey ile Belediye Tabibi olduğunu aktardığı Kostaki Efendi'nin, 1908-1909 yıllarında Denizli Belediye Tabibi olarak görev yapmış olan Hüseyin Efendi ile Sarayköy kazasında görev yapmış olan Belediye Tabibi Kostaki Efendi olduğu anlaşılmıştır. Bkz. Yıldız, *Osmanlı Döneminde Denizli Sancağında Gayrimüslim Doktor ve Sağlık Görevlileri*, s.10.

²⁴¹ Toker, *Denizli Tarihi*, s.114.

başlamasıyla birlikte ihtiyaç durumları da göz önüne alınarak sancak ve kazalarına ataması yapılan tabipler, aktif olarak görev yapmışlardır. Bunların yanında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gönüllü ve diplomasız çalışan hekimlerin sayısı da bir hayli fazla olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, Denizli Sancağı'nda da belediye tabipleri, gönüllü çalışan hekimler ve diplomasız çalışan hekimlerin olduğu anlaşılmış, yaptıkları hizmetler karşılığında kimi zaman taltif edilerek rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmişler kimi zaman da uyarı, yaptırım ve cezalara maruz kalmışlardır. Uyguladıkları tedavilerle birçok vatandaşa sağlık hizmeti sunan hekimler olduğu kadar, görevi kötüye kullanan hekimlerin de olduğu şikâyet ve denetimlerle tespit edilmiştir. Bu şartlarda sancakta görev yapan Müslim ve Gayr-i Müslim doktorlar, Denizli'de sağlık hizmetleri sunumu konusunda nirengi noktası oluşturmuşlardır.

1.4.2.3. Denizli Sancağında Görev Yapan Eczacılar

Denizli Sancağı'nda hastalıklarla mücadele, kullanılan tedavi uygulamaları ve temin edilen ilaçlar, uzun yıllar geleneksel usuller ve Anadolu'da çok yaygın görülen Halk Hekimliği metotlarıyla çözülmeye çalışılmıştır. Bu metotları kullanan kişi ya da kişiler, hasta olan vatandaşları doğadan elde ettikleri ilaçlarla tedavi etmeye çalışmışlar ve buna paralel olarak geleneksel usul ve büyüsel yollarla edinilen tecrübelerle, özellikle kırsal bölgelerde geniş halk kitlelerine ulaşmışlardır. Uygulamada görülen en son tedavi şekli ise ilaçlarla tedavi olmuştur. Bunlar ise “*Ev ilaçları*” ve “*Kocakarı ilaçları*” isimleriyle anılmış ve ampirik (deneysel) yöntemlerle kendilerine uygulama alanı bulmuştur.²⁴² Her ne kadar yaygın olmasa da günümüzde dahi bu uygulamaları özellikle kırsal bölgelerde görmek mümkündür.

Denizli özelinde sağlık hizmetlerinin gelişim sürecine bağlı olarak, ilaç üretim faaliyetleri ve eczacılık hizmetleri de bu kapsamda bir gelişim süreci göstermiştir. Bu süreç Denizli Belediye Teşkilatı'nın kurulmasıyla hız kazanmıştır. Nitekim Denizli'de ilk eczane, Belediye Eczane'si adı altında bir belediye doktoru başkanlığında bir eczacı, bir eczacı yardımcısı ve bir kâtiple birlikte 1905'de açılmıştır.²⁴³

Aynı yıl faaliyete başlayan belediye eczanesinde görevli ilk eczacı ise, Mehmet Sadi Efendi'dir. Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 19

²⁴² Şar, *a.g.m.*, s.132-133.

²⁴³ Babaoğlu, *a.g.t.*, s.210.

Mart 1905 tarihli tahriratta, Sadi Efendi'nin Denizli Belediyesi Eczacılığına altı yüz kuruş maaşla tayin edildiği fakat maaş ödemesinin beş yüz kuruş olarak yapıldığı ve bu durumun belediye tarafından kendisine bildirildiği, buna istinaden Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne gönderilen 24 Aralık 1905 tarihli yazıya göre de maaşının altı yüz kuruş olarak düzeltilmesini ve belediye eczacısı Sadi Efendi'ye, doğru olan altı yüz kuruşluk maaşının düzenli bir şekilde ödenmesi gerektiği 9 Aralık 1905 tarih ve 306 numaralı Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne (Genel Askeri Okullar Bakanlığı) ait tezkire ile uygun bulunmuştur.²⁴⁴ Sadi Efendi'nin, kentte yaptığı güzel hizmetlerinden dolayı dördüncü dereceden mecidi nişanı ile ödüllendirilmesi 10 Şubat 1908 tarihli Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından yazılan tezkire ile teklif edilmiş ve Dahiliye Mektub-i Kalemi'nden Sadaret Merkezi'ne gönderilen 22 Şubat 1908 tarihli belgeyle taltif edilmesi uygun görülmüştür.²⁴⁵ Bunların yanında, 28 Temmuz 1905 tarihli Mektub-i Tıbbiye-i Şahane tarafından yazılan tahriratla Belediye Eczacısı Sami Efendi'nin rütbe-i rabia²⁴⁶ ile taltif edilmesine karar verilmiştir.²⁴⁷

Ayrıca Tıbbiye mezunu olan Denizli Belediye Eczacısı Sadi Efendi'nin, görev süresi dolduğundan dolayı 1909'da Dersaadet'e görevlendirilmiş ve yerine üç yüz kuruş maaşla vekâleten Hüsnü Efendi getirilmiştir. Fakat yapılan inceleme sonucunda Hüsnü Efendi'nin icra-yı asaletine (çalışma belgesi) ait herhangi bir belge bulunmadığından dolayı diploma numarası ve tarihinin istenmesine ilişkin Aydın Vilayet Merkezi'ne bir yazı yazılmış²⁴⁸ ve durum takip altına alınmıştır. İlerleyen günlerde de Hüsnü Efendi'nin görevine devam ettiğine dair herhangi bir bilgi, belge ve emareye rastlanılmamıştır.

Denizli Sancağı'nda ilk eczanenin açılmasından sonra, eczane ve eczacı

²⁴⁴ BOA, DH. MKT. 1035/34-2, 27 Şevval 1323/25 Aralık 1905., BOA, DH. MKT. 1035/34-1, 26 Kânunusani 1321/8 Şubat 1906.

²⁴⁵ BOA, DH. MKT. 1234/87, 19 Muharrem 1326/22 Şubat 1908.

²⁴⁶ Rütbe-i Rabia; Kelime anlamı dördüncü olan bu rütbe mülkiye sınıfı rütbelerinin sekizincisidir. Salise'den küçük Hamiyeden büyüktür. Askeri olarak Yüzbaşı rütbesine muadildir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, s.1.

²⁴⁷ Belgede adı geçen Belediye Eczacısı Sami Efendi, Denizli'nin ilk Belediye Eczacısı olan Mehmet Sadi Efendi ile aynı kişidir. Mehmet Sadi Efendi'nin isminin sehven Sami olarak yazılması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bu konuda ki bir diğer dayanak ise, eczacı Sadi Efendi'nin maaş düzeltme evrakı ile taltif ettirildiği belge tarihleri karşılaştırıldığında evrakların peyderpey işlem görmesi ve sonuçlanmasıdır. Bkz. BOA, İ. TAL. 369/17, 25 Cemaziyülevvel 1323/28 Temmuz 1905.

²⁴⁸ BOA, DH. MUİ. 36-1/29-1, 8 Zilkade 1327/21 Kasım 1909.

sayısında bir artış olduğu gözlenmiştir. Denizli Sancağı'nda doktor olarak bilfiil görev yapan Gayr-i Müslimler olduğu gibi eczane sahibi olan ve eczacılıkla uğraşan yabancı uyruklu kişilerin olduğu da tespit edilmiştir. Örnek vermek gerekirse, Denizli merkezde Mürüvvet Eczanesi ismiyle bir eczanenin açıldığı ve eczaneyi işleten kişinin de Todori Efendi isminde bir Gayr-i Müslim olduğu anlaşılmıştır. Todori Efendi, fakir insanları meccanen (ücretsiz) tedavi ettiği ve ilaç sağladığı için Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden gönderilen tezkire ve Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret Merkezi'ne gönderilen teklif ile uygun bir madalya ile ödüllendirilmesi istenmiştir.²⁴⁹

Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Denizli Sancağı'nda yaşayan yabancı uyruklu vatandaşlar, hekimlikte olduğu gibi eczacılıkla da yoğun bir şekilde ilgilenmişlerdir. O zaman ki havan eczacılığı²⁵⁰ yöntemi ise, bu işi mümkün kılmak için yeterli olmuştur.²⁵¹ Nitekim Şemsioğlu, eczane sahipleri ve isimlerini zikrettiği eczacılar ile ilgili olarak şunları aktarmıştır;

*“... Şimdiki gibi eczane açmak belli başlı şartlara tabi değildi. Bakkaliye gibi yan yana ve hatta karşı karşıya eczahaneler vardı. Delikliçınar'da yanan Hacı Muhittin Hanı'nın altında Eczacı Kosti, şimdiki Zevki Selim Oteli karşısında bulunan Eczacı Toros, Eskiyl' da Eczacı İlye, Dişçi Mihal ve çarşıda Nafiz Sokağı'nın başında da Eczacı Çatal Sakal'ın eczaneleri vardı. Bu eczanelerde şu üç şey bulunmazdı; muhtazar ilaç,²⁵² temizlik ve fiyatlarda insaf...”*²⁵³

Görüldüğü üzere, Denizli Sancağı'nda 20. yüzyılın başlarına kadar geleneksel usullerle sürdürülen ilaç sağaltım faaliyetleri, 1905'den itibaren Denizli Belediyesi Eczanesi altında resmi bir yapıya bürünmüştür. Bununla beraber Denizli Sancağı'nda görev yapan tabipler olduğu gibi eczacılıkla da uğraşan Müslim ve Gayr-i Müslim

²⁴⁹ BOA, DH. MKT. 1239/40, 9 Safer 1326/13 Mart 1908. (Bkz. Ek-2)

²⁵⁰ Havan Eczacılığı; Eski yüzyıllarda ilaçlar seri şekilde üretilmeyip, eczanelerin laboratuvarlarında eczacıların kendileri tarafından imal edilirdi. Bu nedenle eczacılar bilgi ve becerilerini kullanarak mesleklerini icra ederlerdi. Hatta o dönemlerde eczane laboratuvarlarında bulunmuş ve markalaşmış ilaçlar da bulunmaktadır. Eczane laboratuvarlarında en sık kullanılan malzeme havan olduğu için, eczacılık tarihinde bu döneme “Havan Eczacılığı Dönemi” denir. Bkz. İlkay Erdoğan, “G.Ü. Fakültesi'nde Müze, Eczane ve Eczacılık Tarihi Köşesi”, <http://gazi.edu.tr/posts/download?id=202150> (Erişim Tarihi: 08.03.2018)

²⁵¹ Yıldız, *Osmanlı Döneminde Denizli Sancağında Gayrimüslim Doktor ve Sağlık Görevlileri*, s.9., Şemsioğlu, *a.g.e.*, s.5.

²⁵² Muhtazar (Müstahzar) İlaç; Önceden hazırlanarak eczanede bulundurulmuş hazır ilaç, preperat.

²⁵³ Şemsioğlu, *a.g.e.*, s.5.

vatandaşların olduğu ve özellikle Gayr-i Müslimlerin bu alanlarda aktif olarak çalıştıkları anlaşılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE
DENİZLİ’DE SAĞLIK HİZMETLERİ

2.1. MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI OSMANLI DEVLETİ'NDE GENEL GÖRÜNÜM

Anadolu'nun 1071'de Sultan Alparslan tarafından fethedilerek Türkleşmesini ve Müslümanlaşmasını bir türlü kabul edemeyen Avrupa, Anadolu'yu geri almak ve tekrar Hristiyan yapmak için yıllarca planlar yapmış²⁵⁴ ve mücadeleler vermiştir. Batı'nın Türkler'e karşı devam eden bu tutum ve davranışları daha sonra Şark Meselesi²⁵⁵ (Doğu Sorunu) olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ise Şark Meselesi, Avrupa'lı devletler nazarında Osmanlı topraklarının paylaşılması meselesi halini almıştır.²⁵⁶

Diğer taraftan, 19. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa devletleri kendi aralarında sömürgecilik yarışına girişmişlerdi. Osmanlı Devleti toprakları; doğal yer altı zenginlikleri, petrol yataklarının elinde bulunuşu, geniş sınırlara sahip olması, dünya ticaret yolları üzerindeki jeostratejik konumu ve Avrupa'ya olan yakınlığı sebebiyle Batı için son derece uygun yerlerdi. Bu bağlamda, 20. yüzyıl başlarında Osmanlı toprakları; başta İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya gibi devletlerin yarıştığı bir yer durumuna geldi ve daha I. Dünya Savaşı devam ederken İtilaf Devletleri kendi

²⁵⁴ Yüzyıllardır Batı tarafından hazırlanan ve Türkler'i parçalamak için uygulanmak istenen planlar T.G. Djuvara'nın, *Cent Projets de Partage de la Turquie, (1281-1913), Paris, Felix Alcan, 1914.* isimli eserinde anlatılmıştır. Bu eserin büyük bir kısmını yayınlayan ise Yakup Üstün'dür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Üstün, (1993), *Türkiye'yi Parçalama Planları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

²⁵⁵ Şark Meselesi, Osmanlı Devleti'nin parçalanma evresine girdiği 19. yüzyıldan sonra ortaya çıkan uluslararası siyasi bir kavramdır. İlk defa 9 Ekim 1815 Viyana Kongresi'nde kullanılan bu siyasi terim, Avrupa haritasına yeniden çeki düzen vermek amacıyla toplanan uluslararası arenada, Rus delegeleri tarafından Osmanlı Devleti'ndeki Gayr-i Müslim azınlıkların durumlarına dikkat çekmek için kullanılmıştır. Daha geniş bir ifadeyle, 19. yy. başında özellikle İngiltere tarafından Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Avrupa için "Avrupa'nın hasta adamının" Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, yüzyılın sonunda ise bütün topraklarının paylaşılması anlamında kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar, bu meselenin Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle, bazıları Türklerin Balkanlara geçmesiyle başladığını ileri sürmüşlerdir. Bu konuda fikir birliği olmamasına rağmen, emperyalist Avrupa Devletleri, kendi çıkarları söz konusu olduğunda ve bu çıkarları kabul ettirmek için bir kamuoyuna ihtiyaç duyduklarında bu kavramı gündeme getirmişlerdir. Bir başka ifadeyle, her zaman Şark Meselesi kavramını kullanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak, azınlıklar aracılığı ile devleti yıkmak, Türkleri önce Balkanlardan sonra Anadolu'dan atmak ve daha sonra geldikleri Orta Asya bozkırlarına geri göndermek, gönderilemez ise Anadolu'da imha etmek amacı gütmüşlerdir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, (1961), *Osmanlı Tarihi*, C.5, TTK Yayınları, Ankara: s.203., Emrullah Yalçın, (2015), "Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.4, s.75-104., Bayram Kodaman, (1992), "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: s.59-63., Mim Kemal Öke, (1982), "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", *Osmanlı Araştırmaları III*, s.247-276.

²⁵⁶ Ali Sarıkoyuncu, (2012), *Milli Mücadelede Din Adamları I*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: s.17.

aralarında gizlice yaptıkları Londra (1915), Sykes–Picot (1916) ve Saint Jean de Maurienne (1917) antlaşmalarıyla Osmanlı Devleti topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardı.²⁵⁷

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Rusya’nın savaştan çekilmesinden önce yaşanan bir gelişme savaşın seyrini değiştirdi. ABD, Almanya’ya 2 Nisan 1917’de harp ilan etti ve İtilaf Devletleri tarafında yer aldı. Bu gelişme sonrasında İtilaf Devletleri; İngiltere, Fransa ve İtalya başta olmak üzere diğer müttefik devletler, savaştan galip ayrıldı. Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulacak olan yenedünya düzeni ve toprak paylaşımı ABD Başkanı Wilson tarafından 8 Ocak 1918’de Wilson Prensipleri olarak ilan edildi. On dört maddeden oluşan programın birinci ve on ikinci maddeleri Osmanlı Devleti’nin geleceğini ilgilendiriyordu.²⁵⁸ Nitekim I. Dünya Savaşı’na Almanya’nın başını çektiği İttifak Devletleri’nin yanında katılan Osmanlı Devleti, savaştan yenik ayrıldı ve İngiltere’nin öncülüğündeki İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’ni imzalamak zorunda kaldı.

Osmanlı Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Orbay ile İngiltere’nin Akdeniz Donanma Komutanı Amiral Somerset C.G. Calthorpe’un başkanı olduğu İtilaf Devletleri heyeti arasında imzalanan mütarekeye göre; Çanakkale ve İstanbul boğazları işgal edilebilecek, telgraf, telsiz ve kablo istasyonları ile demiryolu gibi önemli ulaşım vasıtalarının kontrolü İtilaf Devletleri’nin denetimine verilecek, ordu terhis edilecek ve silahlarına el konulacaktı. Ayrıca İtilaf Devletleri güvenliklerini tehdit eden herhangi bir yeri işgal etme hakkını da elinde bulunduruyordu.²⁵⁹ Nitekim işgal düşüncelerini uygulamada gecikmeyen İtilaf Devletleri, özellikle yedinci maddeyi bahane göstererek işgallere başladılar. İstanbul ve Çanakkale Boğazları düşman kuvvetlerinin donanmaları tarafından kontrol altına alınmış, Fransızlar; Adana ve çevresini (Kilikya bölgesi), İngilizler; Urfa, Maraş, Antep, Merzifon ve Samsun çevresini, İtalyanlar; Antalya, Muğla ve Konya’yı işgal etmişlerdi.²⁶⁰ Böylece İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti ile

²⁵⁷ İmzalanan antlaşmalar ve daha detaylı bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, (1986), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi Ankara. Ayrıca bkz, Yücel Özkaya vd., (2002), *Millî Mücadele Tarihi, (Makaleler)*, AAM Yayınları, Berna Türkdogan (Yay. Haz.), Ankara: s.11-14.

²⁵⁸ İhsan Şerif Kaymaz, (2007), “Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm”, *AAM Dergisi*, C.23, s.145-174., Kurat, *a.g.e.*, s.22-23.

²⁵⁹ Ergün Aybars, (1994), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, DEÜHF Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, Ankara: s.105-111., İhsan Şerif Kaymaz, (2008), “Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili”, *21. Yüzyıl Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık, s.239-268.

²⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk, (2000), *Nutuk*, Zeynep Korkmaz (Haz.), AAM Yayınları, Ankara: s.1-2.

birlikte Türk Halkını da ortadan kaldırmak, Türk'leri Anadolu'da etkisiz hale getirmek ve topyekün imha ederek bir nevi Şark Meselesi'ni hayata geçirme fırsatı bulmuştu.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İtilaf Devletleri'nin işgalleri ve azınlıkların olumsuz faaliyetleri karşısında Türk Halkı da işgallere karşı kurtuluş çareleri aramaya başladı. Bu amaçla, ülkenin kurtuluşunu İtilaf kuvvetlerine karşı mücadele etmek olarak gören Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kuruldu. Edirne ve çevresindeki Türklerin direnişini sağlamak için Trakya Paşaeli Cemiyeti, Erzurum ve Elazığ'da Doğu Vilayetleri için Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Karadeniz için Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Adana ve çevresi için Kilikyalılar Cemiyeti, İzmir ve Batı Anadolu için ise, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti kuruldu.²⁶¹ Anadolu'nun muhtelif yerlerinde kurulan ve bölgesel olarak işgal kuvvetlerine karşı direnen cemiyetler, mücadelenin nitelik kazanmasında ve başlangıç noktası bakımından ilerleyen zamanlarda Kuva-yı Milliye hareketinin oluşmasında temel oluşturdu.

İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu'nun kendi aralarında taksim edilerek müttefiklerce paylaşılması, Türklerin tasfiye edilmesi ve Şark Meselesinin çözüme kavuşturulması noktasında herhangi bir anlaşma sağlayamadıkları için 18 Ocak 1919 tarihinde otuz iki devletin katılımıyla Paris Barış Konferansı'nı topladı. Konferansta Yunanistan'ın temsilcisi Venizelos, Batı Anadolu'nun kendilerine verilme isteğini kabul ettirmek için yoğun çaba gösterdi. Fakat İtalyan delegelerden M. Galli, St. Jean de Maurienne Antlaşması'nı gündeme getirerek o bölgenin kendilerine verildiğini ve antlaşmanın hala yürürlükte olduğunu hatırlattı. İtalya'nın bu isteği İngiltere'nin itiraz etmesi üzerine kabul görmedi. Sonuç itibarıyla konferans üyeleri, Yunanistan delegelerinin savaş tazminatı olarak istedikleri Balıkesir, Aydın ve İzmir illeri başta olmak üzere Batı Anadolu'yu Yunanistan'a vermeyi vaat etti.²⁶² Bu karar üzerine Yunanistan, kendilerine vaat edilen bölgeleri bir an önce işgal etmek için harekete geçti. Türk halkını derinden etkileyen bu gelişme çetin bir karşı koyma hareketini de ortaya çıkarmış oldu.

İşgallerle birlikte yaşanan bu gelişmelere doğru teşhisi koyan ve “tam

²⁶¹ Cemiyetler hakkında bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, (1952), *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul: s.478-509.

²⁶² Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli*, s.18.

bağımsızlık” anlayışını benimseyen Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları, İstanbul’da kontrolü düşman kuvvetlerinin elinde olan Yüksek Komiserliğin kurulması ve İngiliz yanlısı Tefvik Paşa Kabinesi’nin iktidara getirilmesi üzerine, İstanbul’da kalarak bağımsız bir Türk Devleti’nin kurulamayacağını, bunun için de Anadolu’ya geçerek Milli Mücadele’nin başlatılması gerekliliğini karar vermişlerdi. Bu bağlamda, Milli Mücadele hareketinin kıvılcımlarını meşaleye dönüştürme gerekliliği diğer bir ifadeyle mücadelenin *Reel Politik*’i ortaya çıkmıştır.²⁶³

2.1.1. Millî Mücadele’de Sıhhiye Teşkilatı

Osmanlı Devleti, 20. yüzyıl başlarında Balkan Harbi ile başlayıp, 1. Dünya Savaşı ile devam eden ve Milli Mücadele ile neticelenen savaşlar silsilesinde sadece cephelerde işgal kuvvetleriyle değil, aynı zamanda ülke çapında sosyal ve sağlık alanında bunalıma yol açan salgın ve bulaşıcı hastalıklarla da mücadele etmiştir. Cephelerde savaşan askerlerle, Anadolu’daki yoksul halkın karşılaştığı; lekeli humma (tifüs), karahumma (tifo), kolera, veba (taun), dizanteri, sıtma ve verem salgınlarından ne kadar kişinin yaşamını yitirdiği ise tam olarak bilinmemektedir. İmzalanan mütareke sonrası sağlıkla ilgili genel durum ise, önceki dönemlerin devamı niteliğinde ve sorunlu bir yapıda kalmıştır. Nitekim bu dönemde sadece İstanbul ve boğazlar çevresinde verem, kolera, tifo, tifüs, veba ve çiçek gibi hastalıkların hızlı bir şekilde yayılması tedirginlik yarattı ve önlem alma yoluna gidilmiştir.²⁶⁴ Bu kapsamda sağlık hizmetlerinin daha planlı yürütülmesi görevi, 1914’den itibaren Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti’ne bağlı olarak “*Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi*”ne (Sağlık Genel Müdürlüğü) verildi ve ilk müdürü de Besim Ömer Paşa oldu. Bu tarihten itibaren Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti emrinde faaliyet gösteren üç temel kurum olan; Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Karantina İdaresi ve Hicaz Sıhhiye İdaresi Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar Osmanlı Devleti’nin sağlık işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir.²⁶⁵

Millî Mücadele Dönemi, Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının önderliği ile Türk halkının büyük fedakârlığı sayesinde başarıya ulaşmış, bu çetin

²⁶³ Tahir Kodal, (2012), “Millî Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa ve Denizli İlişkileri”, *Belgi*, S.3 Kıs 2012/1, s.242.

²⁶⁴ Zafer Koylu ve Sadet Altay, (2008), “Millî Mücadele Sürecinde Türk Ordusu’nda Sağlık Hizmetleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Osmangazi Tıp Dergisi*, Haziran 2008, Eskişehir: s.77.

²⁶⁵ Ali Gürsel, (1998), “Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları”, *Hacettepe Üniversitesi AİİTE (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara: s.12-13.

mücadelenin her evresinde tüm kurumlar da kendi üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiştir. Sağlık teşkilatları da üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmek için sınırlı imkânlar içinde hizmet vermişlerdir. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılması, Türkiye'de siyasi bakımdan yeni bir dönemin başlangıcını göstermiş olması kadar, sağlık alanında yapılacak olan reformların da habercisi olmuştur. Açılan meclis, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Millî Mücadele'nin yönetimini üstlenirken bir yandan da yeni Türk Devleti'nin kurumsal temellerinin atılması için çaba sarf etmiş, tüm ekonomik ve siyasi bunalıma rağmen bu olağanüstü dönemde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinin (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) kurulma girişimi, Türk toplumu için yeni bir sağlık örgütlenmesi tipini ortaya koymuştur.²⁶⁶

Ülke genelinde sağlık alanında köklü bir yapılanma eğilimine geçilmesi ve sağlık hizmetlerinin modern anlamda bir devlet görevi kapsamında değerlendirilmesi sonuç vermiş ve TBMM hükümeti bünyesinde 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 sayılı “*Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntibahına Dair Kanun*”u ile “*Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti*” kurulmuştur. Kanunun birinci maddesinde vekâletlerin isimleri sayılmış, ikinci maddesinde de vekillerin meclis içerisinde salt çoğunlukla seçilebileceği belirtilmiştir.²⁶⁷ Kurulan Vekâletin birincil amacı ise, koruyucu ve tedavi edici hekimlik hizmetlerini düzenlemek, sosyal yardım hizmetlerini yürütmek, eczacılık ve serbest hekimlik faaliyetlerini denetlemek olmuştur. Buna müteakip İlk Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili olarak Dr. Adnan Bey (Adıvar) seçilmiştir. Adnan Bey'in 10 Mart 1921 tarihinde vekillikten istifa etmesi üzerine de bu göreve Dr. Refik Saydam getirilmiştir.²⁶⁸ Toplamda 14 yıl 6 ay ile en uzun süre görev yapacak olan Saydam'ın, yaklaşık 9 ay sonra 24 Aralık 1921'de istifa etmesi üzerine, yerine Sinop mebusu Doktor Rıza (Nur) Bey bakan olarak atanmıştır.²⁶⁹

Ayrıca ifade etmek gerekir ki, Doktor Refik Saydam Bey'in vekilliğinin ilk döneminde başlatmış olduğu önemli bir çalışma vardır. Bu çalışma, ilk baskısı 1922

²⁶⁶ Gürkan Tekin, (2011), “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti’nden Sağlık Bakanlığı’na (1920-2000)”, *AÜTİTE*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: s.27.

²⁶⁷ Kanunun tam metni için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, C.1, 02.05.1336 (1920), s.185-186., *Düstur*, Tertip 2, C.1, s.6.

²⁶⁸ Feridun Nafiz Uzluk, (1958), *Genel Tıp Tarihi*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları Ankara: s.339., *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, (1973), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara: s.32.

²⁶⁹ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.33., Sağlık Bakanlarının sıralı tam listesi için ayrıca bkz. “Bakanlarımız”, <https://www.saglik.gov.tr/TR,11490/bakanlarimiz.html>. (Erişim Tarihi: 30.03.2018)

yılında Doktor Rıza Nur Bey döneminde toplam 18 cilt olarak basılmış olan “*Türkiye’nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası*” eseridir. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından bizzat yapılan çalışmalar sonucunda basılan eserlerde, Anadolu’nun muhtelif şehirleri hakkında çok ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.²⁷⁰

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti’nin kuruluşu ile ülkedeki sivil sağlık örgütlenmesi gerçekleştirilirken, ordudaki sağlık yapılanması da oldukça önemli bir hal almıştır. TBMM’nin açılışı ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti’nin (Milli Savunma Bakanlığı) tesis edilmesiyle birlikte Sıhhiye Dairesi dört bölümden ibaret bir müdüriyet haline getirilmiştir. Birinci kısım; ordudaki doktor sayısını, ikinci kısım; depolarda bulunan ilaç ve malzeme sayılarını, üçüncü kısım; herhangi bir görevli atanmadığından dolayı birinci kısım tarafından idare edilmiş ve dördüncü kısım da istatistik ve istihbarata dair bilgiler oluşturulması için görevlendirilmiştir.²⁷¹

Dönemin önemli gelişmelerinden bir diğeri de vekâlet tarafından hazırlanan bütçe tasarısı olmuştur. Bu tasarıda, merkezde Hıfzısıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemi kabul edilmiş, taşrada ise; sağlık müdürlükleri, hükümet, belediye ve karantina tabiplikleri ile küçük çaplı sıhhiye memurlukları korunmuştur. Sıhhiye Meclisi kaldırılarak teftiş kadrosu üç müfettiş olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Daü’l-keleb (Kuduz Tedavi Kurumu), Telkikhane (Aşıhane) ve Bakteriyolojihane kurulmasına karar verilmiştir.²⁷² Diğer taraftan Dr. Adnan Bey’in 27 Şubat 1921 tarihli meclis oturumunda yaptığı konuşmada; vekâlete bağlı olarak çalışan doktor sayısının 180, ihtiyaç duyulan doktor sayısının ise 290 olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında 250.000 kişilik aşı üretilmekte olduğunu da ifade etmiştir. Ayrıca meclis oturumunda vekâletin ilk bütçesi 613.141 lira olarak kabul edilmiştir.²⁷³

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti’nin 1920’de hizmet vermeye başlaması, ülkenin sağlık faaliyetleri adına önemli bir atılım yapıldığının göstergesi olsa da Türk halkı; savaşlar, yoksulluk ve okur-yazar oranının çok düşük olması sebebiyle cehalet ve bilinçsizlik içindeydi. Özellikle sağlık konularında eski usullere ve batıl inanışlara sahip

²⁷⁰ Osman Gümüşçü, (1999), “Milli Mücadele Dönemi Türkiye Coğrafyası İçin Bilinmeyen Bir Kaynak”, *AAM Dergisi*, C.15, S.45, Kasım, s.942-943.

²⁷¹ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, (336,337,338 *Mudanya Mütarekesine Kadar*), Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi, 4. Şube, Ankara: 31 Ekim 1340, s.8-9.

²⁷² *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.32., Tekin, a.g.t., s.30.

²⁷³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, C.8, 27.02.1337 (1921), s.494-502.

olduğu için modern tıbbı itibar etmiyordu. Şehirlerde de hastane, dispanser, doktor, hemşire, eczane ve ilaç gibi modern tıbbın getirdiği olanaklar yok denecek kadar azdı. Ayrıca, halkın genelinde görülen beslenme bozuklukları ile belediye hizmetlerinin yetersizliğinden kaynaklanan temizlik ve su sorunları salgın hastalıkların yayılmasında önemli problemlerdendi.²⁷⁴

Tüm bu olumsuz tabloya rağmen, Mustafa Kemal'in öneri ve gayretleri sayesinde sağlık alanında ki yenilik ve düzenlemelere hız verilmiştir. Şöyle ki, Millî Mücadele'nin ilk yıllarında 11 Ekim 1920 tarihinde "*Tababeti Adliye Kanunu*" çıkarılmış,²⁷⁵ 1921'de de Dr. Fuat Umay²⁷⁶ tarafından "*Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu*", Kazım Karabekir, Cevat Paşa ve Konya ili halkının destek ve teşebbüsleriyle bazı illerde öksüzler yurtları açılmıştır.²⁷⁷ Yine aynı dönemde Van'a gezici hekimler gönderilmiş ve bölge halkına kinin dağıtılmıştır. Sivas'ta bulunan aşı kurumunda da 3 milyon kişilik çiçek aşısı, 1.547 litre kolera, dizanteri ve tifo aşısı üretilerek salgınların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Karantina idaresi uluslararası bir kuruluş olmaktan çıkarılıp Sıhhiye Vekaleti'ne bağlanmıştır. 1922'de 20.000'den fazla hastanın mevcut hastanelerde tedavileri yapılmış ve laboratuvarlarda da 30.000 tetkik gerçekleştirilmiştir.²⁷⁸ Gerçekleştirilen bu geniş çaplı sağlık reformları için Mustafa Kemal Paşa meclis zabıtlarında; Sağlık ve Sosyal alanındaki amacının, milletin sağlığını korumak ve güçlendirmek, ölümleri azaltmak, nüfusu çoğaltmak ve salgın hastalıkları etkisiz hale getirmek olduğunu belirtmiştir.²⁷⁹

²⁷⁴ Osman Gümüşçü, (2003), "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı", *AAM Dergisi*, C.19, S.55, s.125.

²⁷⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, C.5, 11 Teşrinievvel 1336/11 Ekim 1920. s.14-16.

²⁷⁶ Mehmet Fuat Umay; 24 Şubat 1885 tarihinde Kırklareli'nde dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra lise eğitimi için Edirne'ye gitti. Üniversite eğitimi ise İstanbul Tıp Fakültesi'nde tamamladı. Doktorluk kariyerine Tırnovacık'ta başlayan Umay, Balkan Harbi'nin çıkmasıyla Kırklareli'nde Belediye Doktorluğu görevine getirildi. Daha sonraları Çocuk Esirgeme Kurumu ismini alacak olan Himaye-i Eftal Cemiyeti'nin kuruculuğunu yaptı ve Kırklareli Şubesi'nin başkanlığını yürüttü. 1920-23 yıllarında Bolu, 1923-50 yılları arasında da Kırklareli Milletvekilliği yaptı. Türk çocuklarına yaptığı hizmetlerden dolayı Umay soyadı M. Kemal Atatürk tarafından bizzat verildi. 1963'de İstanbul'daki evinde vefat etti. Daha detaylı bilgi için bkz. Veysi Akın, (2000), *Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuat Umay (1885-1963)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

²⁷⁷ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.33-34.

²⁷⁸ Bilal Ak, (2002), "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", *Türkler*, C.17, s.420., Gürkan Tekin ve Metin Kopar'a göre; 1921 yılında 3 milyon, 1922 yılında ise 5 milyon kişiye yetecek kadar aşı üretimi yapılmıştır. Ayrıca, kolera aşısı 537 kilogram, tifo aşısı da 477 kilogram olarak verilmiştir. Bkz. Tekin, a.g.t., s.36., Metin Kopar, (2017), "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1920-1923)", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimler Dergisi*, Vol.4, No.8, s.223.

²⁷⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, C.18, 1 Mart (1338) 1922. s.3-4.

1923 yılı başında ise açılmış olan öksüz yurtları vekâlete bağlanmış ve Muavenet-i İctimaiye biriminin görev kapsamı genişletilerek ismi “*Muvazenet-i İctimaiye ve Dar-ul Eytamlar Umum Müdürlüğü*” olarak değiştirilmiştir. Anadolu’da belirli merkezlerde açılan Dar-ul Eytemlarda da göçmen çocukları eğitime çalışılmıştır. Açılmış olan bu yurtlarda yapılan muayene sonucunda 800’den fazla çocuğun trohomlu olması sebebiyle şubelerden bazıları hastaneye dönüştürülmüş, 1923’de öksüz yurtları Maarif Vekaleti’ne bağlanmıştır.²⁸⁰

2.1.2. Millî Mücadele’de Görülen Salgın Hastalıklar

Osmanlı Devleti’nde Millî Mücadele’nin ilk günlerinden itibaren sunulan sağlık hizmetleri yeterli seviyede değildi ve toplumun birçok yerinde görülen veba, kolera, çiçek, verem vb. salgın hastalıklar için karantina tedbirleri uygulanmaya çalışılıyordu. İtilaf Devletleri’nin Anadolu’yu işgale başlaması ile bu işgallere tepki gösteren Türk halkı, bir yandan da salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalıyordu.

Millî Mücadele Dönemi boyunca yaşanan hastalıklar ve salgınlar, en önemli sorunlardan birini oluşturmuştur. Bu dönemde salgın durumunda olan başlıca hastalıklar; humma, sıtma, kızamık, kabakulak, yılcık, dizanteri, iskorbüt²⁸¹, frengi, çiçek ve tetanostur. Ayrıca salgın seviyesinde olmamakla birlikte tifo, tifüs ve kuduz vakalarına da rastlanılmıştır. Bunların dışında verem hastalığına yakalanan kişi sayısı da bir hayli fazladır. Millî Mücadele esnasında düzenli bir istatistik verilmiş ve hastalığa yakalananlar ile vefat edenler kayıt altına alınmış olup, sıtma hastalığına yakalanan askerlerin oranı % 40 olarak belirtilmiştir.²⁸² Aynı dönemde de halkın % 50’sinin sıtma hastası olduğu bilinmektedir. Bazı bölgelerde ise bu rakamın daha yüksek olduğu bildirilmiştir. Örneğin Samsun’da % 70, Ordu’da % 50, Söke’de % 44, Toros tünellerinde çalışan işçilerde ise % 50 oranında sıtma hastalığına rastlanmıştır.²⁸³

²⁸⁰ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.34., Tekin, a.g.t., s.35.

²⁸¹ İskorbüt; Vücuttaki C vitamini eksiliğine dayanan bir hastalıktır. Düşük karbonhidratlı beslenmeden ve C vitamini içeren besinlerin tüketilmemesinden kaynaklanan iskorbüt hastalığına yakalanma yaşı 25-45 aralığındadır. Eskiçağlardan itibaren Denizci hastalığı olarak bilinen hastalıkta dengesiz beslenme önemli rol oynamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. “İskorbüt Hastalığı Belirtileri ve Tedavisi”, <https://www.hastalikvesaglik.net/iskorbüt-hastalığı-belirtileri-ve-tedavisi/>. (Erişim Tarihi: 03.04.2018)

²⁸² Kopar, a.g.e., s.223., Kurtuluş Savaşı devam ederken; tifo, tifüs, kolera, trahom, verem, sıtma, çiçek, sifilis (frengi) Anadolu’da çok yaygın görülmüştür. Sakarya Vadisi’nde askerlere yapılan muayene sonucunda da % 49’unun kanında sıtma parazitiye rastlanmıştır. Bkz. Koylu ve Altay, a.g.m., s.90.

²⁸³ Orhan Özkan, (1982), “Atatürk Döneminde Sağlık Politikası”, *Atatürk Dönemi Eğitim Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, AÜSBF Yayınları, No:513, Ankara: s.195.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, yaşanan salgın tehdidinin farkındaydı ve başta çiçek, kolera, karahumma ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için gerekli olan tüm tedbirleri alma yoluna gitmiştir. Örnek vermek gerekirse, İspanyol nezlesine²⁸⁴ yakalanan askerlerin hastanelere gönderilmesine ilişkin bağlı tüm birliklere tamimler gönderilmiş ve gerekli olan aşılardan talimatlar doğrultusunda uygulanması sağlanmıştır. Bu aşı uygulamasıyla ilgili olarak Millî Savunma Bakanlığı tarafından 14 Ağustos 1920’de yönetmelik hazırlanarak uygulamasına geçilmiştir.²⁸⁵

Silahlı mücadelelerin yoğun olarak yaşandığı bu dönemin en önemli sağlık sorunlarından biri olan sıtmaya karşı yapılan koruyucu uygulamaları ise; bataklıkların kurutulması ve ilaç dağıtılması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu kapsamda 1921-1922 yıllarında önemli ölçüde kinin dağıtımı yapılmış, 1922’de İstanbul Kimyahanesi’nde üretilen 1000 kg kinin Ziraat Bankası vasıtasıyla, 250 kg kinin ise ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Ayrıca, Frengi konusunda hastalıklı kişilerin belirlenmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Frengi hastalığının kontrol altına alınıp, hasta teşhisi konulan kişilere de ilaç dağıtımı yapılarak, hastalığın yayılmasını önlemek maksadıyla evlenmeden önce muayene olma yöntemi uygulanmaya çalışılmıştır.²⁸⁶

Bahsi geçen dönemle ilgili olarak cephede mücadele eden askerlerin birçoğunun savaş nedeniyle hayatını kaybettiği bilinmekle birlikte, önemli bir bölümünün de hastalıklardan yaşamını yitirdiğini Millî Mücadele Dönemi’ne ait Sıhhiye Raporları göstermiştir. Çeşitli hastalıklardan dolayı 336 (1920) Haziran ile 339 (1923) Temmuz tarihleri arasında yaşamını yitiren ve hastalığa yakalanan askerlerin sayılarını gösteren tablo aşağıda verilmiştir.²⁸⁷

²⁸⁴ İspanyol Nezlesi ya da İspanyol Gribi olarak da bilinen bu hastalık, 1918-1920 yılları arasında H1N1 virüsünün bir alt türü olarak ortaya çıkmış bir salgındır. Bir buçuk yıl gibi kısa bir sürede yüz milyondan fazla insanın ölümüne sebep olan bu hastalık, tarihin en büyük salgını olarak kayıtlara geçmiştir. Hastalığın ilk olarak 1917 yılında Avusturya’da ortaya çıktığı bilinmekle birlikte birçok ülke hastalığı gizlemiş fakat İspanya bu konuda basına açıklamalarda bulunmuştur. Bu yüzden hastalığın adı İspanyol gribi olarak kalmıştır. Detaylı bilgi için bkz. “İspanyol Gribi”, <https://www.grip.gen.tr/ispanyol-gribi.html>. (Erişim Tarihi: 01.06.2018)

²⁸⁵ *Türk İstiklal Harbi VII. Cilt, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923)*, (1975), T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara: s.529-530.

²⁸⁶ Tekin, a.g.t., s.36.

²⁸⁷ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.48-51.

Tablo 2.1: İstiklal Harbinde Hastalığa Yakalanan ve Vefat Eden Asker Sayıları

Yıllar	336 (1920)		337 (1921)		338 (1922)		339 (1923)	
Hastalıklar	Vefat	Hastalığa Yakalanan	Vefat	Hastalığa Yakalanan	Vefat	Hastalığa Yakalanan	Vefat	Hastalığa Yakalanan
Lekeli Humma	6	32	78	474	402	2387	66	532
Humma-i Racia	3	335	71	2668	202	3905	2	114
Çiçek	2	13	71	523	86	501	25	215
Kara Humma	1	1	22	61	70	229	18	43
Paratifo ²⁸⁸	-	-	-	-	8	67	13	63
Kızıl	-	-	2	7	2	7	1	4
Kızamık	1	3	18	142	4	150	10	135
Kabakulak	1	77	3	2721	9	4709	6	3290
Yılancık ²⁸⁹	2	34	54	1308	316	4442	28	509
Dizanteri	88	148	286	1984	270	2507	61	1172
Nezle-i Müstevliye	180	553	755	6454	216	5331	52	850
İskorbüt	1	36	13	646	92	4192	18	462
Sarı Sahaya İltihabı	1	2	33	62	31	45	12	15
Tetanos	1	1	3	16	-	8	-	-
TOPLAM	287	1235	1409	17066	1708	28480	312	7404

Görüldüğü üzere savaş süresince lekeli humma, humma-i racia, çiçek, karahumma, paratifo, kızıl, kızamık, yılancık, kabakulak, dizanteri, nezle-i müstevliye, iskorbüt, sarı sahaya iltihabı ve tetanos gibi hastalıklar askerler arasında sıkça görülmüştür. En çok ölüme ve kalıcı hasarlara sebep olan hastalıkların; iskorbüt, yılancık, dizanteri ve nezle-i müstevliye olduğu diğer taraftan da bu hastalıkların 337

²⁸⁸ Paratifo, Tifo benzeri mikrobik bir bulaşıcı hastalıktır. Paratifo mikropları hasta olan kişinin idrarında, kanında veya büyük abdestinde bulunur. Karasinekler de hastalığın bulaşmasında etkilidir. Paratifo, Salmonella paratyphi A, B ve C bakterilerinin yol açtığı ve semptomları tifoya benzer bir hastalık türüdür. İçinde bol miktarda bakteri bulunan yiyecek ve içeceklerin çiğ ya da az pişmiş olarak tüketilmesi yoluyla gelişmektedir. Bkz. “Tifo ve Paratifo Nedir”, <http://www.dunyabulteni.net/genel/131237/tifo-ve-paratifo-nedir>. (Erişim Tarihi: 05.06.2018)

²⁸⁹ Yılancık hastalığı; deride meydana gelen bir iltihap ve sıyrık sonucu ortaya çıkan hastalık türüdür. Erizipel olarak da adlandırılan bu hastalık, diyabetik, genel durumu bozuk, böcek ısırıkları, doku travmaları, tırnak çekme, hayvan ısırması ve alkolik kişilerde daha çok görülür. Hastalığa sebep olan mikrop, Amil denilen küçük ve yuvarlak bir bakteri şeklindedir. Vücuda nüfuz etmesi sonucu hızlı bir şekilde yayılır ve en çok da vücudun yüz kısmında, bacaklarda ve bebeklerin göbek kısmında görülürler. Bkz. “Yılancık Hastalığı Nedenleri, Belirtileri ve Tedavisi”, <https://www.saglikocagim.net/ylanck-hastalg-erizipel-nedenleri-ve/>. (Erişim Tarihi: 05.06.2018)

(1921) ve 338 (1922) yıllarında en yüksek seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1921’de 1.409, 1922 yılında ise 1.708 asker hastalıklardan dolayı yaşamını yitirmiştir. Toplamda ise 54.185 asker hastalığa yakalanırken 3.716 asker hayatını kaybetmiştir. Cephelerde yaşamını yitiren asker sayıları savaşın seyrini ve diğer askeri personellerin psikolojisini ne kadar çok etkilediyse, salgın hastalıklardan dolayı hayatını kaybeden asker sayılarının da bir o kadar önemli ve azımsanmayacak kadar fazla olduğu anlaşılmıştır.

Aynı zamanda Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi tarafında tanzim edilen bir başka kaynağa göre de, çeşitli hastalıklardan dolayı hastanelere yatırılan askeri personel sayısı 4 Temmuz 1921 itibarıyla 24.730 olarak verilmiş olup, bunların içerisinde bulaşıcı hastalıklara yakalananların sayıları ve durumları ise şu şekildedir.²⁹⁰

Tablo 2.2: Hastanelere Giren Personel Sayısını Gösteren 4 Temmuz 1921 Tarihli Cetvel

Hastalık İsmi	Hastalığa Yakalanan Kişi Sayısı	Vefat Eden Kişi Sayısı
Tifüs	11	3
Humma-i Racia	41	-
Çiçek	8	3
Kara Humma	6	1
Kızamık	4	-
Kabakulak	37	-
Yılancık	17	3
Dizanteri	113	12
Salgın Grip	125	1
İskorbüt	25	-
Menenjit	1	1
TOPLAM	388	24

Tablodan anlaşılabacağı üzere, bahsi geçen tarihlerde hastanelere yatan askeri personellerin en çok salgın grip ve dizanteri vakalarından dolayı tedavi altına alındığı görülmektedir. Fakat ölüm vakalarının tedavi edilen hasta sayısına oranla daha az olduğu, en çok ölümün ise dizanteriden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

²⁹⁰ *Türk İstiklal Harbi II. Cilt, (Batı Cephesi), 4. Kısım, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, (1974), T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara: s.574.

Cephelerde yaşanan hastalıklar ve ölümlere rağmen, ülke genelinde nitelikli sağlık hizmeti sunumu için reform hareketleri de yürütülmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda, Millî Mücadele Dönemi'nin zor ve kısıtlı koşullarına rağmen, yetkililerce tüm imkânlar seferber edilerek tecrübeli sağlık personeli yetiştirmek amacıyla yurt dışına doktorlar gönderilmiştir.²⁹¹ Ülkenin pek çok bölgesinde sıtma ve verem salgınlarıyla mücadele etmek için dispanserler ve verem savaş dernekleri kurulmaya çalışılmış, bölge bazında hastalık taramaları yapılarak mücadele boyunca öncelik verilmesi gereken yerler tespit edilmiştir.

2.1.3. Cephelerde Yürütülen Sağlık Hizmetleri

Millî Mücadele Dönemi'nde işgal kuvvetlerinin, zararlı cemiyetlerin ve hilafet yanlısı kişilerin yapmış oldukları olumsuz faaliyetler, Anadolu halkını sosyal ve ekonomik yönden zayıflatmış özellikle de toplumsal ve sağlık alanında zor durumda kalmasına sebep olmuştur.²⁹² Anadolu'da başlayan işgal kuvvetlerinin taciz ve saldırılarına karşı vatani savunmak ve Türk halkında milli uyanışı harekete geçirmek gayesiyle, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları İstanbul'dan Samsun'a hareket ederek²⁹³ Millî Mücadele'nin fitilini ateşlemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın yanında Ordu Sağlık Komutanı Albay İbrahim Tali (Öngören) ile Dr. Bnb. Refik Saydam yer almıştır. Dr. Refik Saydam, 9. Ordu Kıta Sıhhiye Müfettişliği Yardımcılığına 5 Mayıs 1919'da tayin olmuş ve Sıhhiye Müfettiş Muavini sıfatıyla görev yapmak üzere heyete katılmıştır.²⁹⁴

1919 yılı başlarında yürütülmekte olan sağlık hizmetlerinin önemli bir bölümünü bünyesinde barındıran askeri hastanelerin ve diğer sağlık kurumlarının sayısı yeterli seviyede değildi. Elde ki mevcut hastanelerde araç-gereç, doktor sayısı ve malzeme

²⁹¹ Kopar, *a.g.m.*, s.224.

²⁹² Halil İbrahim Aksakal, (2017), "Dr. Refik Saydam Önderliğinde Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetlerini Modernleştirme Çabaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.27, S.1, s.220.

²⁹³ Bandırma Vapuru ile Samsun'a hareket eden 9. Ordu Heyeti'nde şu kişiler vardı; 3. Kolordu Komutanlığı için Alb. Refet Bele, Ordu Kurmay Başkanı Alb. Kazım Dirik, Yardımcısı Yrb. Mehmet Arif, Şb. Md. Bnb. Hüseyin Gere, Topçu Kumandanı Bnb. Kemal, Ordu Sağlık Bakanı Albay İbrahim Tali (Öngören), Yardımcısı Dr. Bnb. Refik Saydam, Başyaver Yzb. Cevat Abbas, Kurmay Mülhaki Yzb. Mümtaz, Yzb. İsmail Hakkı, Emir Subayı Yzb. Ali Şevket, Karargâh Komutanı Yzb. Mustafa, Kurmay Bşk. Yaveri Ütgm. Hayati, İaşe Subayı Ütgm. Abdullah, Refet Bey'in Yaveri Ütgm. Hikmet, Mustafa Kemal'in Yaveri Tgm. Muzaffer, Şifre Kâtibi Faik, Şifre Mülhaki Memduh. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, (1999), *Tek Adam Mustafa Kemal, 1919-1922*, Remzi Kitabevi, İstanbul: s.24., Mehmet Altun vd. (Yay. Haz.), *Cumhuriyet*, "Başından Sonuna Her Yönüyle Kurtuluş Savaşı 1", İstanbul: s.69.

²⁹⁴ Fethi Tevetoğlu, (1987), *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara: s.223

eksikliği sebebiyle ciddi derecede sıkıntı yaşamaktaydı. Bu yoksunluk ve yoksulluğa rağmen var olan imkânlar çerçevesinde tedbirler alınıyor, özellikle de kışla ve hastanelerde haşarattan dolayı hastalıkların yayılmasının önüne geçilmeye çalışılıyordu. Bu kapsamda erlerin tıraş ve temizliklerine özen gösterilmesi yönünde uyarılar yapılıyordu. Ayrıca, mütareke şartlarına göre terhis edilen askerler arasında hasta olanların tedavileri tamamlandıktan sonra gönderilmesi birliklere bildiriliyordu.²⁹⁵ Tüm eksikliklerine rağmen I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sürecinde Batı Cephesi'nde hizmet veren hastaneler ve yatak sayıları şu şekildeydi:²⁹⁶

Tablo 2.3: 1. Dünya Savaşı'nda ve Millî Mücadele'de Hastane ve Yatak Sayıları

Hastane Adı	Yatak Sayısı
Eskişehir Hastanesi (Muvakkat ²⁹⁷)	150
Afyonkarahisar Hastanesi (Muvakkat)	200
Konya Hastanesi	400
Akşehir Hastanesi	150
Konya Ereğli Hastanesi	250
İzmir Hastanesi	500
Aydın Hastanesi	250
Antalya Hastanesi	150
Bandırma Hastanesi	250

Ordu için gerekli olan sağlık ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için, Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Doğu, Batı ve Güney cephelerinde sıhhiye noktasında hazırlıklar yapılmıştır. Batı Cephesi'nde Yunanistan'ın Balıkesir ve Bursa üzerinden saldırıya geçmesiyle birlikte; Gediz, Simav ve Demirci'ye kadar uzanan alanda hareketlilik görülmüş, Yunan ordularının saldırılarını durduracak olan Kuvayı Milliye birlikleri harekete geçirilmiş ve mevcut birliklerin sağlık ihtiyaçlarını karşılayacak olan

²⁹⁵ Koylu ve Altay, *a.g.m.*, s.77.

²⁹⁶ Bahsi geçen dönemlerde hizmet veren hastanelerin tamamı bu tabloda gösterilmemiş olup sadece Batı Anadolu'da bulunan hastaneler yer verilmeye çalışılmıştır. Listenin tamamı için bkz. Zafer Koylu ve Sadet Altay, (2008), "Sıhhiye-i ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâlet'inin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler (1920-1923)", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C.2, Konya: s.1064-1065.

²⁹⁷ Muvakkat; Kısa ve belirli bir süre için olan, geçici.

tedbirler alınmıştır.²⁹⁸

1920 yılı Temmuz ayında ise “*Müdafaa-i Milliye Vekâleti Askeri Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi*” kurulmuştur. Bu müdüriyet, Muamelatı Zatiye (Özlük İşleri), Fen Teşkilatı, İkmal, İstatistik ve Haber Alma Şubeleri’nden müteşekkil olup, özlük Şubesi’nin ilk görevi Anadolu’da bulunan tüm birlik ve kurumlarda görev yapan hekim ve diğer sağlık personellerinin sayılarını tespit etmek olmuştur. İkmal Şubesi ise, depo ve hastanelerde bulunan sağlık teçhizatı ile ilaçları kayıt altına almaya başlamıştır. Ayrıca; İşgale uğrayan bölgelerden düşman eline geçen ilaç ve baytar malzemelerinin bildirilmesi istenmiştir. Nitekim yapılan tüm tespitler sonucunda da birçok kurumda hekim olmadığı anlaşılmıştır. Bu gelişmeler dışında Mülkiye sağlık hizmetlerinde kullanılmak üzere dört ay süreyle Ankara’da küçük sağlık memuru okulu açılmış ve Ağustos 1920’de mevcut sağlık teşkilatı tekrar gözden geçirilmiştir.²⁹⁹

1921 yılı; I. İnönü, II. İnönü ve Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sebebiyle sürekli bir hareketlilik ve mücadele içinde geçmiştir. 6 Ocak-10 Ocak 1921 tarihleri arasında gerçekleşen I. İnönü Muharebesi, TBMM’nin Yunanistan karşısında kazandığı ilk zafer ve düzenli ordunun ilk mücadelesi olması bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Kazanılan bu zaferde sıhhiye teşkilatı, savaştan önce gerekli olan tüm hazırlıklarını yapmış, malzeme ve teçhizat konusunda eksik olmasına rağmen başarılı bir şekilde hizmet vermiştir. Ayrıca bu muharebede iki arabalı dörder sedyeli, toplam altı sıhhiye müfrezesi faaliyet göstermiştir.³⁰⁰ I. İnönü Muharebesi’nden sonra sıhhiye müfrezeleri, sıhhiye bölüğü haline dönüştürülmüş ve her tümene bağlı bir sıhhiye bölüğü ve yaralı nakliye kolları tertip edilmiştir. Birlikler sıhhiye donanımları bakımından iyi durumda olsalar da II. İnönü Muharebesinde, ilk muharebeye göre çok fazla yaralı olması yaralıların nakliyesinde aksaklıklara neden olmuştur. Meydana gelen yığılma ve sıkışıklığı önlemek için yaralıları, Ankara ve Konya’daki hastanelere sevk edilmişler ve burada tedavi, bakım ve barınma hizmetleri memnuniyet verici bir seviyede gerçekleşmiştir.³⁰¹

I. ve II. İnönü Muharebelerinde Türk ordusu tarafından mağlup edilen

²⁹⁸ Kopar, a.g.m., s.212-213.

²⁹⁹ *Türk İstiklal Harbi VII. Cilt, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923)*, s.526.

³⁰⁰ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.15.

³⁰¹ *Türk İstiklal Harbi VII. Cilt, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923)*, s.532.

Yunanistan, Kütahya- Eskişehir Muharebelerinde aldığı başarılı sonuçtan dolayı moral bulmuş ve Türk ordusuna son darbeyi vurmak istemiştir. Türk kuvvetleri beklenen Yunan saldırısına karşı gerekli askeri tedbirleri alarak, 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Sakarya Meydan Muharebesinden zaferle ayrılmıştır. Sakarya Muharebesi sırasında yaralı askerlerin cephelerden hastanelere sevki ve bunun için gerekli olan teçhizatın verilememesi, pek çok yaralı askerin elbisesiz ve açıkta bulunması kayıpların sayısını artırmıştır. Bu muharebede cephede bulunan her grubun niteliklerine göre verilmek üzere; on adet seyyar hastane, üç hasta nakliye müfrezesi, nakliye vasıtaları ve iki harp hastanesi yoğun olarak hizmet vermiştir. Sabit hastanelerin bilinen yatak adedi ise 20.000'dir. Sakarya Muharebesinde Türk sağlık teşkilatı olarak özverili bir çalışma gösterilmiş ve savaş esnasında kurulan seyyar hastaneler de Batı bölgesine kaydırılarak bu hastanelerdeki toplam yatak sayısı 18.300'e ulaşmıştır.³⁰²

Sakarya Muharebesi sırasında yaşanan askeri kayıpların yanında sağlık personelinde de önemli kayıplar yaşanmıştır. Şöyle ki, 660 tabipten 297'si, 146 eczacıdan 78'i ve 14 dişçiden de 2'si yaşamını yitirmiştir. Ayrıca bu savaşın sonunda toplam şehit sayısı 3.288, yaralı sayısı ise 13.611 olarak belirtilmiştir.³⁰³ Millî Mücadele devam ederken askerlere önemli ölçüde hizmetler verilmiş ve askerlerin olumsuz cephe koşullarından dolayı yakalandıkları hastalıklar karşısında tedavi olanaklarından önemli derecede faydalandırılmıştır. Millî Mücadele sırasında tutulan hastanelerin aylık hasta cetvelleri bunun en iyi örneğidir. 1920-1923 yılları arasında tutulan aylık hasta cetveli ise şu şekildedir.³⁰⁴

Tablo 2.4: İstiklal Harbi Hastanelerinin Aylık Hasta Cetveli

İstiklal Harbi Hastanelerinin Aylık Hasta Cetveli				
	1920	1921	1922	1923
Kanun-i Sani	-	13.486	24.792	17.005
Şubat	-	12.557	21.241	19.517
Mart	-	12.650	29.193	22.502
Nisan	-	10.542	27.834	18.586

³⁰² *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.18-19.

³⁰³ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.30.

³⁰⁴ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.47.

Tablo 2.4: (Devam) İstiklal Harbi Hastanelerinin Aylık Hasta Cetveli

Mayıs	-	10.425	21.837	11.893
Haziran	2.478	8.074	18.766	13.960
Temmuz	4.346	11.873	24.730	13.631
Ağustos	6.156	5.795	23.683	-
Eylül	6.182	4.734	19.643	-
Teşrin-i Evvel	5.555	27.328	21.666	-
Teşrin-i Sani	6.434	17.366	21.773	-
Kanun-i Evvel	10.053	16.953	19.830	-
TOPLAM	41.204	151.783	274.988	117.094

Görüldüğü üzere, İstiklal Harbi'nde 1920 yılının son yedi ayında 41.204, 1921'de 151.783, 1922'de 274.988 ve 1923 yılının ilk yedi ayında ise 117.094 asker tedavi edilmek üzere hastanelere başvurmuş ve gerekli olan her türlü bakım ve muayene imkânlarından yararlanmışlardır. Tabloda dikkat çeken bir başka husus ise, 1920 yılının ilk yedi ayı ile 1923 yılının son yedi ayında hastanelere herhangi bir askeri personelin başvurmaması olmuştur. Ayrıca en çok hasta ve yaralı başvurularının cephe savaşlarının en yoğun yaşandığı 1921-22 yılları arasında olduğu da anlaşılmaktadır.

TBMM'nin açılmasına müteakip kurulan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti oldukça verimli bir çalışma göstererek hem cephede hem de cephe gerisinde mevcut imkânlar dahilinde askeri hastaneler, sıhhiye merkezleri, dispanserler vb. sağlık kurumları inşa ederek kayıpları en aza indirmeye çalışmıştır. Kurulmuş olan sağlık merkezlerinde görev yapacak tabip ve diğer sağlık çalışanlarının görevlendirilmesi ile gerekli olan sağlık malzemesi, teçhizat ve tıbbi malzemelerinin temini ve ikmali hususlarında özel bir çaba sarf etmiştir.

2.2. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE DENİZLİ

Millî Mücadele Dönemi, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk halkının müstesna bir direniş gösterdiği özel bir dönemi içermektedir. Bu olağanüstü dönem

içerisinde Denizli’de yaşanan hareketlilik ve Yunan kuvvetlerinin işgal teşebbüsü bölgedeki mücadelenin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Mücadelenin nitel ve nicel değerlerinin doğru anlaşılabilmesi, Denizli ve art bölgesinde yaşanan işgal girişimleri ve Denizli halkının işgale tepkisinden bahsetmek, bölgede yaşanan sağlık faaliyetlerine yön vermesi ve temel dayanak oluşturması bakımından önemlidir. Bu minvalde Denizli, Millî Mücadele Dönemi’nde ismini sıkça duyuran, mücadeleye olan inancı ve katkısıyla ön plana çıkan ve Yunan işgaline karşı direniş gösteren ilk şehirlerden biri olması nedeniyle çok önemli bir yere sahiptir.

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesi ve Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonraki dönemde Denizli; Sarayköy, Çal, Garbi Karaağaç (Acıpayam), Buldan ve Tavas kazalarını da içine alan bir sancak konumundaydı. Yerli nüfusun küçük bir bölümü Rum ve Ermenilerden³⁰⁵ oluşuyordu. İdari olarak Aydın vilayetine, askeri bakımdan ise karargâhı Aydın’da bulunan 57. Tümen’e bağlıydı.³⁰⁶

Mondros Mütarekesi’nin henüz mürekkebi kurumadan, İtilaf Devletleri mütareke hükümlerine aykırı olarak Anadolu’da yer yer işgallere koyulmuşlardır. Bu arada İngiltere’nin desteğini alan Yunanistan, Paris Barış Konferansı’nda tahrif edilmiş nüfus istatistikleriyle yürüttüğü ısrarlı politika sonucu, İzmir’in işgali için müttefiklerin onayını almış ve Türk halkının tepkisiyle karşılaşmamak için işgal hareketi son güne kadar gizli tutulmuştur.³⁰⁷

³⁰⁵ 1917 yılı resmi istatistik verileri esas alınarak, İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmani Cemiyeti tarafından Fransızca olarak hazırlanan nüfus istatistiğine göre, I. Dünya Savaşı’nın devam ettiği son yıllarda Denizli Sancağında (Kazalar dahil) 248.025 Türk, 3203 Rum, 557 Ermeni, 52 Yahudi ve 7 Katolik-Protestan yaşamaktaydı. Savaş sona erip mütareke başladığında ise, Denizli Sancağı’nda (Kazalar dahil) 243.542 Türk, 3184 Rum, 51 Yahudi, 557 Ermeni ve 7 Katolik bulunmaktaydı. Bkz. Nuri Köstüklü, (1999), *Millî Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, AAM Yayınları, Ankara: s.164., Ayrıca bkz.Tahir Kodal, (2009), *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Divan Kitap, Ankara: s.32-34., 21 Ekim 1918 tarihli Köylü Gazetesi’nde yayınlanan istatistiğe göre, Denizli Sancağı’ndaki Türk nüfusu 258.025, Rum nüfusu ise 3.203’tür. Bkz. Turan, a.g.e., s.24.

³⁰⁶ M. Şefik Aker, (1937), *İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali*, Askeri Mecmua, C. I, İstanbul: s.27. Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat’ın ilk yıllarında idari bakımdan Eyalet ve Sancaklara bölünmüştür. Bu değişiklikte Denizli, Anadolu Beylerbeyliği’nin dağılması üzerine Aydın Eyaleti’ne bağlanmıştır. Denizli Sancağı, 1867 Islahatında Menteşe ile birleştirilmiş, 1868’de de kaza olarak Aydın Sancağı’na bağlanmıştır. Bu durum 1882 yılı sonlarına kadar devam etmiş ve 10 Mart 1883’de tekrar sancak statüsünü kazanmıştır. Denizli; Sarayköy, Tavas ve Buldan kazalarından oluşan bu sancağa 1884 yılında Çal, 1888’de Garbi Karaağaç (Acıpayam) kaza olarak dahil edilmiştir. 1910’da tekrar idari değişikliğe uğrayarak Bağımsız Mutasarrıflık haline getirilmiştir. Sınırları genişletilen Denizli’nin yönetim biçimi Cumhuriyet’in ilanına kadar Mutasarrıflık (Sancak) olarak kalmıştır. Bkz. Tuncer Baykara, “Denizli” s.157-158., *Yurt Ansiklopedisi, a.g.m.*, s.2137-2138.

³⁰⁷ Emine Pancar, (2011), “Aydın Cephesi Kuva-yı Milliyesi için Yürütülen İşe ve İkmal Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.21, S.2, Elazığ: s.275.

Ayrıca Millî Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu bölgesindeki Kuva-yı Milliye'yi oluşturan halk örgütleri, Aydın'dan Denizli'ye kadar uzanan alanda konumlanan milis güçlerden oluşmuştur. Aydın-Denizli hattında bulunan Çine, Umurlu, Nazilli, Köşk ve Sarayköy'de cepheler kurulmuştur. Bu örgütlenmenin öncülüğünü; 57. Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker) Bey, 175. Alay Komutanı Binbaşı Hacı Şükrü Bey ve Denizli'den Köşk cephesine nakledilen 57. Topçu Alay Komutanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey yapmıştır. Bunların dışında da çok sayıda subay ve asker milis kuvvetlerde görev yapmıştır.³⁰⁸

Mütareke'nin ağır koşullarını bahane göstererek Anadolu'nun pek çok yerinde saldırılara başlayan işgal kuvvetleri, diğer şehirlerde olduğu gibi Denizli'de de tepkiyle karşılanmıştır. Bu durum karşısında İstanbul Hükümeti, Heyet-i Nasiha³⁰⁹ adı verilen ve II. Abdülhamid'in oğlu şehzade Abdurrahim Efendi'nin de başkanlığını yaptığı bir heyet oluşturarak halkı yatıştırmak amacıyla Denizli'ye göndermiştir.³¹⁰ 16 Nisan 1919'da İstanbul'dan yola çıkan heyette; Ali Rıza, Süleyman Şefik, Hayret Paşa ile Bursa Müftüsü Ömer Fevzi ve Pazarcık Müftüsü Halil Fehmi Efendiler yer almıştır. Ayrıca heyete Rum cemaatini temsilen eski mebus Yanko Güvenidis ve Dâhiliye Nazareti Memurin Kalemi Müdürü Ohannes eşlik etmiştir.³¹¹

İstanbul'dan hareket eden heyet; Bursa, Balıkesir, İzmir ve Aydın yolunu kullanarak 25 Nisan 1919 günü Denizli'ye ulaşmıştır. Süleyman Şefik Paşa, hükümet konağı önünde toplanan halka padişahın selamını ileterek Hatt-ı Hümayunu³¹² okumuştur. Bu bildiriye göre Süleyman Şefik Paşa, mütareke şartlarına uyulmasını, Rumlarla iyi geçinilmesini ve saltanat makamının tehlikede olmadığını meydandaki halka anlatmıştır. Heyet daha sonra, mutasarrıflık makamında bir süre dinlendikten sonra kendileri için ayrılan Tavaslı oğlu Mustafa Bey'in evinde geceyi geçirerek ertesi

³⁰⁸ Bayram Bayraktar, (1991), "Millî Mücadele'de Denizli Olayı", *AAM Dergisi*, C.VIII, S.22, Ankara: Kasım, s.141.

³⁰⁹ Heyet-i Nasiha hakkında detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, (1992), *Heyet-i Nasiha; Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri*, Akademi Kitabevi, İzmir.

³¹⁰ Tarhan Toker, (1983), *Kuva-yı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli*, Denizli Sanayi Odası Yayınları, Denizli: s.28. Süleyman Altıparmak, (2008), "Cumhuriyet Dönemi Denizli Sosyal Tarihi (1923-1950)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Afyon: s.19.

³¹¹ Turan, a.g.e., s.210.

³¹² Hatt-ı Hümayun; Osmanlı diplomatiğinde padişahın kendi el yazısı ile yazılmış emirleri için kullanılan bir tabirdir. Bazı istisnai haller dışında padişahın bizzat kaleme aldığı hatt-ı hümayunlar, unvanına, beyaz üzerine, telhis veya takrir üzerine yazılanlar olmak üzere üç grupta toplanabilir. Detaylı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, (1997), "Hatt-ı Hümayun" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul: s.485-488.

sabah Denizli'den ayrılmıştır.³¹³ İstanbul Hükümeti'nin Heyet-i Nasiha girişimi, Denizli halkı üzerinde pek etkisi olmamıştır.³¹⁴ Çünkü Denizli halkı bu konudaki kararlılığını, Yunan işgali öncesinde İzmir'de toplanan Redd-i İlhak Kongresine³¹⁵ katılmakla göstermiştir.³¹⁶

İzmir'in işgal edileceği yönündeki söylentilerin artması ve halkın yaşadığı panikten dolayı 17 Mart 1919'da İzmir Vali Vekili Nurettin Paşa'nın³¹⁷ girişimleri ile bir kongre toplanmıştır. Kongre'de Yunanistan'a karşı nasıl bir tavır sergileneceği ve işgal karşısında nasıl hareket edileceği belirlenmeye çalışılmıştır.³¹⁸ Bunun üzerine kongreye katılmak için Denizli Merkez ilçeden Müftü Ahmet Hulusi Efendi,³¹⁹ Belediye Başkanı Hacı Tevfik, Tavaslızade Mustafa Bey ve eşraftan bazı kimseler katılmıştır.³²⁰ Diğer şehirlerle beraber kongreye; 37'si müftü, 37'si belediye başkanı diğerleri ise müderris sıfatı ile toplam 165 delege katılmıştır.³²¹ Nitekim Nurettin Paşa'nın çevre illerden ve kazalardan gelen delegelerin katılımıyla kongre tertip etmesi ve işgale karşı olan tutumu görevden alınmasına sebep olmuştur. Daha sonra ise

³¹³ Toker, *Kuvayı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli.*, s.28.

³¹⁴ Mithat Sertoğlu, (1968), "Millî Mücadelemizde Kahraman Denizli", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. I, S. 6, İstanbul: s.3.

³¹⁵ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'a; Balıkesir, Aydın ve İzmir vilayetleri vaat edilmiş, bu haber ise Türk kamuoyunda tepkilerin doğmasında neden olmuştur. Bu gelişmeden kısa bir süre sonra İzmir'de Vali Vekili ve 17. Kolordu Komutanı Nurettin Paşa'nın öncülüğünde İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyeti kurulmuştur. Kurulan bu cemiyet bir kongre yapılmasına karar vermiş ve Balıkesir, Aydın ve Denizli'den delegeler gönderilmesi istenmiştir. Kongre 23 Mart 1919'da açılmış ve Balıkesir, Aydın ve Denizli Sancaklarında Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetlerinin kurulmasına karar vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köstüklü, *a.g.e.*, s.65-71.

³¹⁶ Tahir Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.19., Yurt Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s.2140.

³¹⁷ Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin, Nurettin Paşa hakkında anlattıkları ve yaptığı mülhakat hakkında bkz., Cemal Kutay, (1973), *Kuruluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: s.45-46.

³¹⁸ Ercan Haytoğlu, (2009), "Kuva-yı Milliye Döneminde Denizli'de Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (16), İstanbul: s. 95.

³¹⁹ Müftü Ahmet Hulusi Efendi; 13 Eylül 1861'de Denizli-Kayalık Mahallesi'nde doğdu. Babası Osman Nuri Efendi'dir. O da Denizli'nin sayılı âlim ve müderrislerinden Veliyyüddin Efendinin oğludur. Hulusi Efendi ilköğrenimini Denizli'de Tekelizade Bekir Efendi'den yapmıştır. Daha sonra Kayalık'ta bulunan babası Osman Nuri Efendi'nin medresesinde eğitim ve öğretimini sürdürmüştür. Bu medresede, babasından Arapça öğrenmiş ve fıkıh dersleri almıştır. Detaylı bilgi için bkz., Sarıkoyuncu, *a.g.e.*, s.73-123. Şükrü Tekin Kaptan, (2002), *Denizlili Meşhurlar*, EGAY-DER Yayınları No:1, Denizli: s.91-100. Şükrü Tekin Kaptan, (2004), *Kurtuluş Savaşında Denizlili Önderler*, Şükrü Tekin Kaptan Yayınları, No:23, Denizli: s.181-186.

³²⁰ Kongreye diğer ilçelerden katılanların isimleri de şunlardır: Tavas ilçesinden Müftü Cennetzade Tahir Efendi, Belediye Başkanı Gerdekzade Hacı İsmail, Katırcızade Abdullah, Şeyh Alizade Mehmet Kemalettin, Sarayköy ilçesinden Müftü Ahmet Şükrü Efendi, Belediye Başkanı Hacı Salihzade Halil, Müderris Hacı Halilzade İsmail Efendi, Çal ilçesinden Müftü Ahmet İzzet Efendi, Buldan ilçesinden Salih Efendizade Necip ve Yusufzade Ahmet Efendi'dir. Bkz. A. Akif Tütenk, (1949), *Milli Mücadele'de Denizli*, Öğretmenler Yardımlaşma Derneği Yayınları, İzmir: s.5.

³²¹ Recep Çelik, (1999), *Milli Mücadele'de Din Adamları-1*, Emre Yayınları, İstanbul: s.91.

teslimiyetçi bir tavır içerisinde hareket eden Kambur İzzet Bey Valiliğe³²², Ali Nadir Paşa da Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.³²³ Toplanacak olan kongreyle ilgili olarak davetler vilayet vasıtasıyla gerçekleşti ve buna müteakip ilk toplantı 20 Mart 1919'da bir kahvede (Salepçioğlu kahvesi) gerçekleşmiştir. İki gün sonra 22 Mart 1919'da İzmir Beyler sokağındaki sinema binasında (Cumhuriyet döneminden sonra Milli Sinema adı verilmiştir) tekrar toplanan kongre³²⁴, başkanın konuşmasından sonra Cemiyet'in Umumi Kâtibi (Genel Sekreter) Cami Bey'in³²⁵ konuşmasıyla devam etmiştir. Cami Bey konuşmasında; *"Şayet İzmir, Yunan işgaline terk olunursa, Türk Milleti bu işgal karşısında mütevekkiline (bir tepki göstermeksizin) kadere boyun eğip, sessiz kalamayacak, kanlı olaylar meydana gelecektir"*³²⁶ ifadelerini kullanarak, İzmir işgale maruz kalırsa şehir halkının ve milli kuvvetlerin meşru müdafaa hakkını korumak için her şeyi yapacağını açıkça ifade etmiştir. Kongrede, Wilson ilkelerine uygun hareket etmeyen düşman kuvvetleri şiddetle protesto edilerek Aydın, Balıkesir ve Denizli Sancaklarında Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin kurulması kararı verilmiştir.³²⁷

Kongrenin üzerinden çok uzun zaman geçmeden Yunanistan 12 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nden İzmir ve art bölgelerini işgal edebilme serbestisini aldı ve bunun üzerine Venizelos, hükümet yetkililerine durumu bildirdi. 14 Mayıs 1919 gecesi İngilizler'i bilgilendiren Yunan kuvvetleri, 14/15 Mayıs gecesi sabaha karşı İzmir'i işgale başladı.³²⁸

Denizli Mutasarrıfı Faik (Öztrak) Bey, işgal haberini öğrenir öğrenmez Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yi, Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey'i, Belediye Başkanı Hacı

³²² *İstiklal Savaşı Gazetesi*, "İzmir Valisi Kambur İzzet Kuvayı Milliye'yi Suçluyor", Ömer Sami Coşar, (Haz.), 2 Eylül 1919, s.1.

³²³ Aker, *a.g.e.*, s.71.

³²⁴ Köstüklü ve Aker'e göre kongre tarihi 17-19 Mart 1919 olarak ifade edilmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'e göre de Salepçioğlu kahvesinde yapılan ilk toplantıdan bir gün sonra Beyler sokağındaki bir sinema binasında toplanılmıştır.

³²⁵ Cami Bey; İkinci Meşrutiyeti getiren Genç Türk hareketiyle, Millî Mücadele'nin ilk evresine katılan önemli bir şahsiyettir. Abdülhamid devrinde İtilat ve Terakki gizli teşkilatına girmiştir. Faaliyetleri esnasında yakalandı ve Trablusgarp vilayetine bağlı Fizan Sancağı'na sürgüne gönderilmiştir. 1908 İnkılabından sonra da bu sancağın mutasarrıfı olmuştur. TBMM'ne katılmış ve ilk vekiller heyetinde Dâhiliye Vekili olmuştur. Fakat Meclis içi tartışmalardan dolayı vekillikten çekilmiştir. Bir süre Roma Sefirliği yapan Cami Bey, Terakkiperver Fırka hareketleri sırasında siyasetten tamamen çekilmiştir. Bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s.70.

³²⁶ Aydemir, *a.g.e.*, s.70.

³²⁷ Tütenk, *a.g.e.*, s.6., Toker, *Kuvayı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli*, s.22-23.

³²⁸ Ömer Sami Coşar (Haz.), *İstiklal Savaşı Gazetesi*, "İzmir Dün İşgal Edildi", 15 Mayıs 1919, s.1., Toker, *Kuvayı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli*, s.35-36.

Tevfik Bey'i ve eşraftan bazı kimseleri de yanına çağırarak İzmir'den gelen telgrafi okudu. Daha sonra heyet, halkı korku ve telaşa düşürmemek ve İzmir'de yaşananları anlatmak için belediye binası önünde bir miting yapmaya karar verdi. Bu mitingin düzenlenmesi görevini de Müftü Ahmet Hulusi Efendi üstlendi.³²⁹

15 Mayıs 1919 sabahı Yunanlıların İzmir'i işgal etmesi üzerine gerçekleştirilen ilk protesto mitingi, işgalden yaklaşık dört saat sonra yapıldı.³³⁰ 15 Mayıs günü sabah erkenden halkın bir kısmı hükümet konağı önünde, bir kısmı ise Türk Ocağı etrafında ve Müftülük dairesi önünde toplandı. Denizli Çaybaşı mahallesinde bulunan Türk Ocağından ve Delikliçınar'da İttihat ve Terakkicilerin toplantı yeri olan Meserret Kıraathanesi önünden hareket eden büyük bir kalabalık, şehrin en seçkin münevverleri, ihtiyat subayları ve öğretmenler, ellerindeki bayraklarla Bayramyerindeki belediye meydanına geldiler. Mutasarrıf Bey, Belediye Reisi ve şehrin ileri gelenlerinden bir grup, belediye balkonunda ayakta yer aldılar. Çalınan trampetlerle halk sükûnete davet edildi ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi, meydandaki halka gür ve heyecanlı bir sesle o tarihi konuşmasını gerçekleştirdi.³³¹ Müftü Ahmet Hulusi Efendi tarihi konuşmasında şöyle diyordu;

“Muhterem Denizlililer!..

Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir, Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak, din ve devlete ihanettir, vatana karşı irtikâb edilecek cürümlerin Allah ve Tarih önünde affı imkânsız günahdır. Cihad, tam manasıyla teşekkül etmiş dini farize olarak karşımızdadır. Hemşehrilerim, karşımıza çıkarılan dünkü tebeamız Yunan'a biz mağlup olmadık. Onlar öteki düşmanlarımızın vasıtasıdır. Yunan'ın bir Türk beldesini ellerine geçirmelerinin ne manaya geldiğini, İzmir'de şu bir kaç saat içinde irtikâp edilen cinayetler gösteriyor. Silahımız olmayabilir, topsuz-tüfeksiz sapan taşları ile düşmanın karşısına çıkacağız. İstiklâl aşkı, vatan sevgisi haysiyet şuurumuz ile kalbimizdeki iman ile mücadelemizin sonunda zaferi kazanacağız. Bu uğurda canını verenler şehit, kalanlar gazidir. Bu mutlak olarak cihad-ı mukaddestir. Sizlere vatanımızı düşmana

³²⁹ Sarıkoyuncu, a.g.e., s.78.

³³⁰ Cemal Kutay, (1977), *İstiklal Savaşının Maneviyat Ordusu*, İstanbul: s.58.

³³¹ Toker, *Kuvayı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli*, s.29. Tütenk, a.g.e., s.8-9.

teslim etmenin çaresiz olduğunu söyleyenler, düşman esareti altında olanlardır. Onlar irâde ve kararlarına sahip değildirler. Bu vaziyette olanların emri ve fetvası aklen ve şer'an caiz, makbul ve muteber değildir. Meşru olan münhasıran vatan müdâfaası ve istiklâl uğruna cihaddır. Korkmayınız meyus olmayınız. Bu livay-ı hamd'in altında toplanınız ve mücadeleye hazırlanınız. Müftünüz olarak "Cihad-ı Mukaddes Fetvasını" ilân ve tebliğ ediyorum. Elinizde hiçbir silâhınız olmasa dahi üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiili mukâbelede bulununuz..."³³²

Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin okumuş olduğu bu fetvayla, İzmir'in işgal edilmesini şiddetle protesto etmiş ve yaklaşmakta olan tehlikeye karşı Denizli halkını mücadeleye davet etmiştir. Vatanın bir an bile savunmasız bırakılamayacağı vurgusu yapan Müftü Efendi, Millî Mücadele'nin de ilk "kutsal savaş (cihat)" fetvasını ilan etmiştir.³³³ Bu bakımdan çok önemli bir yere sahip olan fetva hem Denizli ve kazalarında hem de Anadolu'nun birçok şehrinde protesto mitingleri düzenlenmesine temel oluşturmuştur.

15 Mayıs 1919 günü Denizli ve ilçelerinden gelen halkın katılımıyla düzenlenen miting sonrası, şehrin ileri gelenleri hükümet konağında bir araya gelerek, İtilaf Devletleri temsilciliklerine birer protesto telgrafi çektiler. Ayrıca çevre il ve ilçelerle de irtibat sağlanarak ortak bir direniş cephesi kurulması kararı alındı.³³⁴ İlçelerde de peyderpey mitingler yapılarak protesto telgrafları çekilmeye başlandı. 16 Mayıs'ta Tavas, Acıpayam ve Sarayköy, 17 Mayıs'ta da Çal'da işgali protesto eden mitingler düzenlendi.³³⁵

Bu gelişmeye müteakip Denizli'de bulunan 57. Tümen'e bağlı 57. Topçu Alay Komutanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in, Yunan kuvvetlerinin Denizli'yi işgal edebileceği düşüncesiyle Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yle birlikte hareket etmeye başlaması, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını kaçınılmaz kılan bir etken

³³² Sarıkoyuncu, a.g.e., s.79-80., Kutay, *Kuruluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, s.51-52.,

³³³ Kodal, *Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa ve Denizli İlişkileri*, s.244-245., Kutay, *İstiklal Savaşı'nın Maneviyet Ordusu*, s.61.

³³⁴ Köstüklü; a.g.e., s.65.

³³⁵ Sarıkoyuncu, a.g.e., s.80-81., Mehmet Ali Uysal, (2016), *Her Yönüyle Denizli Kazası*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli: s.27.

oldu.³³⁶ Bu gelişmeler neticesinde 29 Mayıs 1919 tarihinde Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin başkanlığını yaptığı, “*Denizli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti*” kuruldu.³³⁷ Bu şartlar altında kurulan heyet, bazen keresteci Ali Bey'in deposunda bazen de Meserret Otelindeki odalarında toplantılarını gerçekleştirdi. 6 Haziran 1919 tarihinde ise Denizli’de yedek subaylardan kurulu bir “*Savaş Grubu*” oluşturuldu. Kurulan bu savaş grubu sayesinde “*Denizli Milli Savaş Cephesi*” güçlendirilmiş ve Yunanlıların Menderes’in diğer tarafına geçmesi engellenmiş oldu.³³⁸ Ayrıca 15 Temmuz’da da Denizli’nin Çal ilçesinde Heyet-i Milliye oluşturuldu ve Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi, kasabanın ileri gelenleri toplayarak, ulusal amaçlar için çalışacaklarını belgeleyen birer belge imzalattırdı. Belgede, verilen emirlere uymayanların da öldürüleceği ifade edildi.³³⁹

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken karşısında çok kuvvetli bir direniş görmeyen Yunan kuvvetleri, 27 Mayıs 1919’da Aydın’ı, 3 Haziran 1919’da da Nazilli’yi işgal ederek Denizli’ye doğru ilerleyişini sürdürmüştür. Denizli, o güne değin hazırlayabildiği silahlı milli kuvvetlerini Sarayköy’e göndererek Menderes nehri gerisinde düşman askerlerini durdurarak taarruza geçme kararı almıştır. Alınan bu kararı tatbik etmek için 8 Haziran’da Sarayköy’e bağlı Daili Köyü’ne karargâh kurmuş ve Menderes geçitlerinin tutulmasını sağlamıştır. Bu sebeple Denizli, Millî Mücadele’de ilk cepheyi tesis etme başarısını ve şerefini haklı olarak kazanmıştır.³⁴⁰

29 Mayıs 1919’da kurulan Denizli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra 12 Temmuz 1919’da daha iyi hizmet verebilmek için lağvedildi ve ismi “*Denizli Heyet-i Milliyesin*” olarak değiştirildi. Denizli’deki bu Milli kuruluş, yeni düzenlemede bir başkanlık ve altı şubeden oluşuyordu. Teşkilatlanmasını tamamlayan Heyet-i Milliye, gerekli çalışmalara başlayarak 18 Temmuz 1919’da Denizli’de seferberlik ilan etti³⁴¹ ve mücadeledeki etkinliğini ve kararlılığını ortaya

³³⁶ Saim Türkman, (1998), “Kuva-yı Millîye’nin İaşe İkmalî ve Heyeti Temsiliyenin Kaynakları”, *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 22, Ankara: Kasım, s.201.

³³⁷ Ercüment Kuran, (1988), “Millî Mücadele’de Aydın ve Nazilli Cephesi”, *Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri*, (27-29 Haziran 1988), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli: s.190., Veysi Akın, (2009), *Sarayköy Heyet-i Milliyesin ve Millî Mücadele’de Sarayköy*, AAM Yayınları, Ankara: s.14.

³³⁸ Komisyon, (1968), *Denizli İl Yılığ 1967*, Ayyıldız Matbaası, Ankara: s.133.

³³⁹ Nuray E. Keskin (Ed.), (2012), *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1919-1928 Cilt I*, içinde: “İşgal Yönetimi ve Kurtuluş Örgütlenmesi”, Ankara Üniversitesi Yayın No:360, Ankara: s.36-37.

³⁴⁰ Komisyon, (1938), *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, Cumhuriyet Matbaası, Denizli: s.36-37.

³⁴¹ Tütenk, a.g.e., s.26., Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli*, s.22.

koydu.

Yunan kuvvetlerinin 28 Haziran 1919'da Aydın'ı tekrar işgal etmesi üzerine Bozdağ'dan Kuşadası'na kadar uzanan ve merkezi Köşk olan Milli Aydın Cephesi'nin müdafaasında Denizli Heyet-i Millîyesi, maddi ve manevi her türlü desteği sağlamış ve bu uğurda birçok kayıplar vermiştir.³⁴² Bu bağlamda İstiklal Harbi Sıhhiye Raporunda İstiklal Harbi boyunca toplam şehit sayısı 9.167, yaralı sayısı 31.173, alınan esir sayısı ise 1.188 olarak rapor edilmiştir. Cephelerde çatışmalar devam ederken şehit olan askerlerin künyeleri düzenli tutulmaya çalışılmış ve bağlı oldukları askerlik şubelerine bilgi verilmiştir. İstiklal Harbi Sıhhiye Raporu kayıtlarına göre, Denizli ve kazalarında bulundukları Askerlik Şubelerine göre şehit olan asker sayıları şu şekildedir:³⁴³

Tablo 2.5: Askerlik Şubesi Kayıtlarına Göre Denizli ve Kazalarında Askeri Kayıplar

Askerlik Şubesi	Vefat Eden
Denizli	386
Buldan	7
Çivril ³⁴⁴	80
Garbi Karaağaç (Acıpayam)	133
Sarayköy	94
TOPLAM	700

Millî Mücadele boyunca Askerlik şubelerinin defterlerinde tutulan kayıtlara istinaden asker kaybı toplamda yaklaşık olarak 36.919 kişidir. Hazırlanan tabloda, Denizli ve kazalarında hayatını kaybeden asker sayısı 700 olup, en fazla kaybın Denizli merkezde olduğu anlaşılmaktadır. Merkeze bağlı kazalarda ise, 133 şehitle en çok kaybın yaşandığı yer Garbi Karaağaç olmuştur. Sıhhiye Raporu'na göre, tabloda yer almayan Tavas ve Çal kazaları ile ilgili olarak herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

³⁴² *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.38.

³⁴³ Millî Mücadele süresi boyunca Askerlik Şubelerine bildirilen ve kayıtları tutulan askeri kayıpların tamamı 36.919 kişidir. Ayrıntılı liste için bkz. *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.53-61.

³⁴⁴ Çivril, 1910 yılında Afyonkarahisar iline bağlı bir kaza durumunda iken, 1925'de Denizli'ye bağlanarak ilçe statüsünü kazanmıştır.

Ayrıca İsmet Gürgey, İstiklal Harbi'nde toplam şehit sayısını 34.885, Denizli'deki şehit sayısını ise 1.117 olarak ifade etmiştir. Özdemir İnce de Genelkurmay Başkanlığı'nın gayrinizami grupların dışında düzenli ordu'nun verdiği kayıplar listesinin şehirlere göre dağılımında Denizli'yi; Ankara ve Konya'dan sonra 741 şehitle üçüncü sırada göstermiştir.³⁴⁵ Bu sayılar gayrinizami gruplar, olumsuz sağlık koşulları ve salgınların dışında hayatını kaybeden asker sayılarının ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

İşgal kuvvetlerine karşı cephelerde yürütülen silahlı mücadelede, Türk birliklerinin asker, silah ve diğer malzeme mevcutları; mücadelenin seyri, bölgedeki direniş gücü ve yaşanan kayıpların sayısı bakımından önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür. 15 Nisan 1922'de Denizli ve civarındaki birliklerin durumu incelendiğinde; 81 subay, 1.184 er, 641 tüfek, 2 top, 1.257 hayvan ve 90 araba, Çivril Müfrezesi'nde; 217 er, 200 tüfek, Sarayköy, Menderes ve Çal Müfrezeleri'nde; 14 subay, 690 er, 567 tüfek ve 75 hayvan³⁴⁶ ile birlikte ulusal hareketin başarıya ulaşması ve bölgenin düşman himayesine girmemesi için mücadele verilmiştir.

Denizli ve çevresinde gerçekleşen Millî Mücadele hareketi ve teşkilatlanmalar, her ne kadar İstanbul hükümetini rahatsız etse de Denizli halkı mücadeleye en başından itibaren katılma başarısı göstermiş ve fiilin de cephede yer almıştır. Bu bağlamda mücadelenin seyri açısından tavrını en net koyan illerden biri olmuştur. Ayrıca, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde hazırlanan genelge ve kongrelerle Millî Mücadele'nin programlı bir hale dönüşmesi sağlanmış ve bağımsızlık anlamında önemli kararlar alınmıştır. Anadolu'nun diğer illerinde olduğu gibi Denizli'de kongrelere destek vermiş ve delegeler göndermiştir. Bu tavrıyla Denizli, Mustafa Kemal'in takdirini kazanan bir şehir olmuştur.

2.2.1. Millî Mücadele Döneminde Denizli'de Sağlık Kuruluşları

Denizli'de Milli Kuvvetlerin yürüttüğü sağlık hizmetleri önceleri eldeki mevcut imkânlarla göre ve mahalli seviyedeydi. Daha sonraları ise yeni hastaneler ve sağlık kurumları açılmaya başlandı. Özellikle Kuva-yı Millîye'nin kuruluşundan sonra

³⁴⁵ İsmet Gürgey, (2017), "Denizli'nin Şehitleri", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, S.55, (Eylül-Aralık 2017), s.27-28.

³⁴⁶ Ali İhsan Sabis, (1993), Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri, Nehir Yayınları, İstanbul: s.148.

cepheye yakın olması sebebiyle ilk önce Denizli’ de hastaneler açıldı ve Heyet-i Milliye’nin öncülüğünde birkaç büyük bina hastaneye dönüştürüldü.³⁴⁷

Heyet-i Milliye Başkanlık Dairesi, merkezi yönetimi sağlarken, şubeler; gönüllü toplama, besleme, silahlandırma, cepheye asker gönderme, asayiş sağlama, istihbarat ve sağlık hizmetlerini yürütmekle görevlendirilmişti. Sağlık şubesi Altıncı Şube olup bu şubeye, toplanacak gönüllülerin sağlık durumlarıyla ilgilenilmesi ve Denizli’de kurulması planlanan hastane ile ilgili çalışma yapılması görevi verilmişti. Bu şubenin başkanlık görevine de nöbetleşe çalışmak üzere Tabip Mazhar (Müfit) Germen³⁴⁸ ve Dr. Kazım Samanlı³⁴⁹ beyler getirilmişti.³⁵⁰

“Sağlık Kontrol Şubesi” olarak da bilinen Altıncı Şube, görevini yerine getirebilmek için faaliyetlere hemen başlamış ve Denizli’de bir hastane açılmasını öngörmüştür. Daha sonraları bu amaçla kullanılmak üzere Denizli’de iki adet hastane açılmıştır.³⁵¹ Milli Hastane adıyla bilinen ve Sarayköy, Nazilli cephelerinin ilk günlerinde ve sonraları milli kuvvetlere çok büyük hizmeti olan bu hastanelerde, Dr. Mazhar Bey, Eczacı Hacı (Hasan) Bey ve Kızılay tarafından gönderilen heyette bulunan Dr. Kemal Şakir³⁵² Bey görev yapmışlardır.³⁵³ Ayrıca 11 Ağustos 1919 tarihli yevmiye defteri kayıtlarına göre, Milli Hastane’de 14 Kuva-yı Milliye efradının görev yaptığı

³⁴⁷ Köstüklü, *a.g.e.*, s.148, Aker, *a.g.e.*, C.II, s.177.

³⁴⁸ Mazhar (Müfit) Germen; 1884 yılında Aydın’da dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Mehmet Emin Efendi’dir. İstanbul Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane’yi bitiren Mazhar Bey, Tabip olarak pek çok farklı kurum ve kuruluşta görev yapmıştır. Aydın Kuva-yı Milliye Teşkilatının da kurucusu olan Mazhar Germen, Aydın I. Dönem Milletvekilliği de yapmıştır. 6 Kasım 1967’de vefat etmiştir. Bkz. Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel (Ed.), (2010), *TBMM Albümü 1920-2010*, “1. Cilt 1920-1950”, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, No:1, Ankara: s.13. Ayrıca, Denizli’de kurulan Millet (Memleket) Hastanesi’nin ilk doktorudur. 1920’de Aydın Milletvekili olarak görevinden ayrılmış yerine Belediye Tabibi Dr. Kazım Samanlı Bey gelmiştir. Bkz. Toker, *Denizli Tarihi*, s.162.

³⁴⁹ Dr. Kazım Samanlı; 1890 yılında Denizli’de dünyaya geldi. Denizli-Atalar Mahallesi eşraflarından Ali Bey’in oğludur. Orta öğrenimini Denizli’de tamamladı. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi’ni bitirdikten sonra operatör olarak Denizli Memleket Hastanesi’nde görev yaptı. Ayrıca Hükümet Tabibliği görevinde de bulundu. Bkz. Kaptan, *Kurtuluş Savaşında Denizlili Önderler*, s.199-200.

³⁵⁰ Tütenk ve Toker şubenin sağlık işleri ile ilgili olduğunu ve Dr. Mazhar Bey ile Dr. Kazım Beyler’in görev yaptıklarını yazarken Lütfü Müftüler, şehrin asayişinden sorumlu olduğunu ve Şube Müdürü’nün Komiser Hamdi Bey olduğunu yazmaktadır. Bkz. Lütfü Müftüler, (1947), *Millî Mücadele’de Denizli Heyet-i Milliyesi*, Balıkesir: s.11-15.

³⁵¹ Mustafa Albayrak, (1998), *Millî Mücadele Dönemi’nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919 – 2 Ağustos 1920)*, AAM Yayınları, Ankara: s.100.

³⁵² Kemal Şakir (Saraçoğlu); 1898’de Denizli’de doğdu. Tıp Fakültesi’nden mezun olduktan sonra Kuvay-ı Milliye’ye katılarak Nazilli cephesinde görev yaptı. Ayrıca İzmir ve Denizli’deki hastanelerde de görev yaptı. 1926’da Menzil Hastanesi Dâhiliye Mühassıslığına tayin edildi. Çaybaşı Mahallesi’nde ikamet eden orta boylu bir yapıya sahiptir. Ayrıca Müftü Ahmet Hulusi Efendi’nin yakın akrabası olan Dr. Kemal Şakir Bey ilk Türk doktorlarından. Bkz. Kaptan, *Kurtuluş Savaşında Denizlili Önderler*, s.201.

³⁵³ Rahmi Apak, (1990), *İstiklal Cephesinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Yayınları, Ankara: s.110.

ifade edilmiştir.³⁵⁴

Ayrıca 57. Tümen Komutanı Şefik Aker de hastanenin Heyet-i Millîye'nin yardımlarıyla kurulduğunu işaret etmiştir. Şöyle ki, 21 Haziran 1919'da Aydın-Çine istikametinde çarpışmalar şiddetlendiği zaman, önce Çine'de Fırka Başhekimî (Ser Tabib) Binbaşı Galip Bey'in çabası ve yine Çine Heyet-i Milliyesi'nin yardımlarıyla yaralıların tedavisi için bir hastane açılmıştır. Kızılay, Çine'de kurulan bu hastaneyi teslim alarak birkaç bölgede dispanser açılmasını sağlamıştır. Denizli'de de birkaç büyük binanın Heyet-i Millîye'nin yardımıyla hastane haline dönüştürüldüğünü aktarmıştır.³⁵⁵

Denizli'de Milli Hastane'nin yanında bazı küçük çaplı sağlık kurumlarının da olduğu bilinmektedir. Fakat bunlarla ilgili herhangi bir belge mevcut değildir. Bunların yanında daha sonraları Nazilli'de de bir hastane açılmıştır. Çarpışmaların yoğunlaştığı dönemde Refet Bey'in (Bele) İstanbul'a giderek bizzat isteği üzerine Kızılay tarafından Nazilli'ye seyyar bir hastane gönderilmiştir. Dr. Lütü Bey'in (Kırdağ) başhekimlik yaptığı bu hastanenin bölgeye çok hizmetleri ve faydası olmuştur. Ancak bu hastanenin düşman eline geçmesiyle hastane Denizli üzerinden Isparta'ya nakil edilmiştir.³⁵⁶

Anadolu'nun işgal altında olan bölgelerinde çatışmalar devam ederken 1920 yılı sonlarında sağlık teşkilatı genişletilmeye çalışılmış, cephelere birer “Hasta Nakliye Müfrezesi”, tümenlerde on beş sedyeli, iki arabalı birer “Sıhhiye Bölüğü” ile eksik kadrolu on beş “Harp Hastanesi” açılmıştır. Nitekim Dr. İbrahim Tali Bey hatıratında, Batı Cephesi'nde bulunan boş yatak sayılarını sıralamış ve Denizli'de 50 yataklı bir sağlık merkezinin olduğunu işaret etmiştir.³⁵⁷

Elde edilen tüm bilgi ve belgeler, tam manasıyla 23 Eylül 1919 tarihinde hizmet vermeye başlayacak olan Memleket (Menzil) Hastanesi'nden önce bölgede hizmet

³⁵⁴ Köstüklü, *a.g.e.*, s.149.

³⁵⁵ Aker, *a.g.e.*, C.II, s.176-177. Ayrıca bkz. Mehmet Başaran, (2006), “Aydın'ın İşgalinde Heyet-i Millîyelerin Sağlık Sorunlarına Bakışı”, *ÇTTAD*, V/12, Bahar, s.73-74.

³⁵⁶ Köstüklü, *a.g.e.*, 149., 1920 yılı itibarıyla Milli Cephelerin sağlık işlerini yürüten başlıca sıhhi kurumlar genel olarak şunlardır: Köşk mevkiinde Doktor Sabri Bey idaresindeki bir seyyar hastane, Çine'de 57. Tümen başhekimî Galip Bey'in yardımı ile açılan bir Milli hastane, Nazilli'de Refet Bey idaresinde Kızılay Hastanesi ile Mustafa Feridun Bey başkanlığında İstanbul'dan gelen Kızılay Yardım heyetinin açtığı hastane ve Denizli'de Memleket hastanesi ile Kızılay hastanesi. Bkz. *Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, (Batı Cephesi), 2. Kısım, (1965)*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara: s.135.

³⁵⁷ Erdal Aydoğan ve Şaban Ortak (Der.), (2000), *Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul: s.26-27.

veren kurumların varlığını doğrulamaktadır. Dönemin çetin şartları altında faaliyet göstermiş olan bu kurumlar, Denizli halkına, bölgeye ve Millî Mücadeleye çok önemli katkılar sağlamış ve pek çok zorluğa göğüs germiştir.

2.2.2. Denizli Memleket (Menzil) Hastanesi'nin Kuruluşu

Hastaneler, yapısı gereği hizmet sunucularıyla hizmet tüketicileri (hastalar) arasında sürekli temas halinde olduğu sağlık kuruluşlarıdır. Bu kuruluşların sahip olduğu sermaye, tıbbi araç-gereç ve imkânların, verilen sağlık hizmetinin kalitesini önemli ölçüde etkilemektedir. Bundan hareketle hastanelerin kuruluşu ve gelişimi, sağlık hizmetleri ve tıbbi uygulamaların gelişimiyle paralel olarak hareket etmektedir.³⁵⁸

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti; sosyo-ekonomik, kültürel ve sağlık alanında birtakım problemler yaşamaktaydı. Artarak devam eden bu sorunlarla mücadele eden Osmanlı Devleti, Millî Mücadele Dönemi'nde sağlık problemlerinin çözümü için çareler aramaya başlamıştır. Ancak Millî Mücadele'nin yapısına uygun bir şekilde hareket edip, hiçbir özveriden kaçınmayan Anadolu halkı, ülkenin muhtelif yerlerinde olduğu gibi Denizli'de de sağlık problemlerini çözüme kavuşturmak için çeşitli dernek ve kuruluşlar meydana getirmiştir.³⁵⁹

Bu amaçla Denizli'de bir hastane yapılması için ilk adım, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Denizli Belediye Reisi Miralay Hacı Tevfik Bey, Encümen Azası Nakıp Ziya ve bazı hayırsever vatandaşlar tarafından atılmıştır. Müftü Ahmet Hulusi Efendi başkanlığında toplanan bu heyet, hastane yapmak üzere o yılın kurban derilerinin toplatılması ve satılmasını sağlamış ve değeri 30 altın lira olan hastane arsasını 1913'de alarak ilk adımı atmıştır.³⁶⁰ Hastanenin yeri olarak, günümüzde 1 nolu Sağlık Ocağının faaliyette bulunduğu Saraylar Mahallesiindeki Saraylar Tepesi olarak bilinen yer seçilmiştir.³⁶¹ Hastane'nin inşaatına ise, dönemin Denizli Mutasarrıfı İsmail Fevzi Paşa

³⁵⁸ Aslan ve Erdem, *a.g.m.*, s.8.

³⁵⁹ Tarhan Toker, (1986), *Denizli Sağlık Tarihi Sağlık Hizmetleri Sağlık Kurum ve Kuruluşları*, Denizli Devlet Hastanesi Yardım Derneği Yayını:1, Denizli: s.32.

³⁶⁰ Coşkun Önen, (2005), "Bir Zamanlar Denizli Memleket Hastanesi", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, S.6, (Nisan-Mayıs-Haziran), Denizli: s.12., Toker, *Denizli Tarihi*, s.161., Mustafa Karatepe ve A. İhsan Bozkurt, (2009), "Denizli Devlet Hastanesi Tarihçesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, Denizli: s.128.

³⁶¹ Hastanenin yapım yeri olarak seçilen bu arsa, İnançoğulları Beyliği'nin saraylarının bulunduğu yer olarak tasvir edilir. Saraylar Mahallesi adı da buradan gelmektedir. Hastane yapılacak arsa İzmirlioğulları ve Kunduracı (Şakir) Haşiller ailelerinden satın alınmıştır. Bkz. Toker, *Denizli Tarihi*, s.161.

tarafından 800 lira tahsisat (ödenek) verilerek 1914 yılında başlanmıştır.³⁶² Yapılmış olan bu tahsisat İzmir İl Özel İdaresi³⁶³ tarafından sağlanmıştır.

Hastanenin yapılmasında Belediye Komiseri Göbekçi Mustafa Bey, Askerlik Şubesi Kalem Reisi Bedri Bey ile Gıyasettin Efendi, Kaşıkçı Mustafa, Tataroğlu Mustafa, Cillovoğlu Ali Bey ve Hacı Mehmet Beylerin de büyük emeği vardır. Dönemin inşaatçıları ve mimarları diyebileceğimiz Ali Kömürcüoğlu ve Ahmet Öksüzöğlu gibi ustalar da hastanenin yapımında görev yapmışlardır.³⁶⁴ Denizli Cezaevindeki mahkûmlar da işçi ve usta olarak hastane yapımında çalışmışlardır.³⁶⁵ Ayrıca Özel İdare Memuru Avni Ertan (sonra Müdür), Vilayet Daimi Encümen Azası Nakip Ziya ve kardeşi o sıralar “*SANİHAT*” adlı gazeteyi çıkaran Şirvanlızadelerden Gıyasi Şarman ve daha birçok kişi, çeşitli teşvik ve yardımlarla hastanenin yapımında büyük emek sarf etmişlerdir.³⁶⁶

İsmail Fevzi Paşa zamanında inşaatı başlayan hastanenin dış cephe duvarları bir metreye kadar yükseltilmiş, O’nun mutasarrıflık görevinden ayrılmasından sonra ise, yerine gelen Tevfik Bey’de inşaatın devamında büyük katkıda bulunmuştur.³⁶⁷ Denizli halkı yöneticileri ve ileri gelenlerin gayretleriyle iki katlı olarak inşa edilen hastane 1916’da “*Menzil Hastanesi*” ismi ile kısmen hizmet vermeye başlamıştır. İlk başhekimi Giritli Kerim Bey, ilk doktoru da Mazhar Müfit Bey olmuştur.³⁶⁸ Kısıtlı bütçesi ve araç-gereç bakımından çok eksik olan hastane, Özel İdare ve Belediye bütçelerinden alınan ödeneklerle desteklenmiştir. Kısmen de olsa hizmete açılan bu hastanenin

³⁶² Ahmet Akşit, (1944), *Denizli Memleket Hastanesi*, Yeni Basımevi, Denizli: s.11., Önen, *a.g.m.*, s.12. Tarhan Toker; Hastane’nin 1913’de istimlak edildiğini fakat inşaatına ancak 1916’da başladığını söylemektedir.

³⁶³ 1884 yılında Aydın Vilayeti’ne beşinci sancak olarak bağlanan ve 1910’da bağımsız mutasarrıflık konumuna getirilen Denizli’de ilk İl Özel İdare kurulması çalışmaları 1913’de başlamıştır. 1913’de kabul edilen İdare-i Umumiye-i Vilayet Geçici Kanunu ile İl Genel Yönetimi ve İl Özel Yönetimi’nin birlikte düzenlenmesi, Denizli’deki Vilayet İdare-i Hususi’nin kurulmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Denizli’nin ileri gelenleri ve yöneticilerinin önderliğinde diğer sancaklarda olduğu gibi Denizli’de de bir Vilayet İdare-i Hususi’nin kurulmasına karar verilmiş ve 1914 yılında Denizli İl Özel İdaresi kurularak çalışmalarına başlamıştır. Bu nedenle, İzmir İl Özel İdaresi tarafından yapılan 800 liralık tahsisat, Denizli İl Özel İdaresi’ne aktararak gerçekleştirilmiştir. Bkz., Kodak; *a.g.e.*, s.86.

³⁶⁴ Ziya Tıkıroğlu, (2005), *Belleklerden Gerçeklere Denizli*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, No:13, Denizli: s.34.

³⁶⁵ Denizli Devlet Hastanesi, “Tarihçe”, <http://www.denizlidh.saglik.gov.tr/TR,30780/tarihce.html>, (Erişim Tarihi: 30.11.2017), Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.33.,

³⁶⁶ Akşit, *a.g.e.*, s.9., Önen, *a.g.m.*, s.13.

³⁶⁷ Haytoğlu, *a.g.m.*, s.99.

³⁶⁸ Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.33.

ameliyathanesi de yoktur.³⁶⁹ Ayrıca İl Özel İdaresi ve belediye bütçesi ile desteklenen Denizli'nin ilk hastanesi, vatandaşların yoğun desteğiyle halk sağlığı kimliğine bürünmüştür.³⁷⁰

2.2.2.1. Denizli Memleket Hastanesi'nin Faaliyetleri

1919'a kadar yapılan yardımlarla inşaatı sürdürülen hastane binası, 23 Eylül 1919'da 50 yataklı olarak tam anlamıyla hizmet vermeye başlamıştır. İlk doktor olarak 800 kuruş maaşla Aydınli Mazhar Germen, idare memurluğuna 600 kuruş maaşla Ali Kahyaoğlu Nuri Bey ve ilk eczacı olarak da 500 kuruş maaşla Hacı Hasan Efendi tayin edilmişlerdir. Yılın sonuna kadar hastaneye iki hasta yatmış, biri iyileşerek taburcu olmuş diğeri de hayatını kaybetmiştir.³⁷¹ Denizli Valiliği'ne ait kayıtlı verilere göre ise hastanenin açıldığı yıl, 80 kişinin ayakta 2 kişinin de yatarak tedavi edildiği belirtilmiştir.³⁷²

Osmanlı döneminde İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir genel müdürlük şeklinde yönetilen sağlık hizmetleri, Millî Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal Atatürk'ün önerisiyle TBMM Hükümeti bünyesinde 2 Mayıs 1920 tarihinde Sağlık Bakanlığı'nın kurulmasına müteakip ilk kez bakanlık seviyesinde yürütölmeye başlanmıştır.³⁷³ Başka bir ifade ile Denizli Memleket Hastanesi, TBMM Hükümeti'ne bağlı olarak hizmet vermeye başlamıştır.

Dr. Mazhar Germen, 1920 Milletvekili seçimlerinde Aydın'dan Milletvekili seçildiğinden hastane doktorluğundan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bir süre Hükümet Tabibi Samanlızade Kazım Bey ve Belediye Tabibi Haydar Bey tarafından yönetilen hastaneye 12 Ağustos 1920'de Tabip Binbaşılıktan emekli Mustafa Kerimi Bey 800 kuruş maaşla Başhekim olarak tayin edilmiştir.³⁷⁴ Eczacı Hacı Hasan Efendi'nin, Demirci Mehmet Efendi'nin adamları tarafından katledilmesi üzerine de bu göreve 1 Ekim 1920 tarihinde 500 kuruş maaşla eczacı Kadri Bey (Erbaş)³⁷⁵ atanmıştır.

³⁶⁹ Hasan Doğan, (1999), "Denizli Devlet Hastanesinin Dünü ve Bugünü", *Detay*, Denizli Tabipler Odası Yayını, S.3, Denizli: s.16.

³⁷⁰ Kodal, *a.g.e.*, s.157.

³⁷¹ Akşit, *a.g.e.*, s. 11-61.

³⁷² *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.47.

³⁷³ Bülent Bilgiç, (1999), "Verem Hastalığının Sosyal Boyutları", *Detay*, Denizli Tabipler Odası Yayını, S.3, Denizli: s.8-9.

³⁷⁴ Önen, *a.g.m.*, s.13., Akşit, *a.g.e.*, s.11.

³⁷⁵ Akşit, *a.g.e.*, s.11., Mehmet Ali Uysal, *a.g.e.*, s.174., Tarhan Toker, Eczacı Hacı Hasan Efendi'nin

Hastane'nin ihtiyacı olan eczane dolapları, karyola ve diğer gerekli malzemeler de ancak bu yıl içinde tamamlanabilmiştir. Bu hususta Denizli Sancağı Mutasarrıfı Cemal Bey'in yardımları ve halkın desteğiyle müessesenin birçok eksikliği giderilmiştir. 1920 yılında hastaneye 6 hasta giriş yapmış, 5 hasta tedavi olurken 1 hasta hayatını kaybetmiştir. Ayakta yapılan muayenelerde rutin şekilde devam etmiştir.³⁷⁶ 1920 yılı Vilayet kayıtlarına göre ise, 232 kişi ayakta 6 kişi de yatarak tedavi edilmiştir.³⁷⁷

1921 yılında Millî Mücadele devam ederken hastane pek çok eksikliğiyle hem ordunun hem de halkın hizmetini görmeye aynı kadrosuyla devam etmiştir. Aynı yıl 259 hasta yatarak tedavi edilmiş, bunlardan 187'si iyileşerek taburcu olurken, 33 hasta ise hayatını kaybetmiştir. 39 hasta da 1922 yılına devrolunmuş ve 1921 yılı boyunca tedavi hizmetleri kesintisiz olarak devam etmiştir.³⁷⁸

Ayrıca 1921 yılı boyunca hastanenin teknik anlamda eksiklikleri giderilmeye devam edilmiş, Göbekçi Mustafa ve Kömürcü Ali usta tarafından geriz ve lağım tertibatı yapılarak, 1200 metre kuzeyinde bulunan dere mevkiine kadar bu tertibat uzatılmıştır. Bu inşaat faaliyetlerine Hüseyin Avni Ertan ile birlikte Gayr-i Müslimlerin de hizmetleri olmuştur.³⁷⁹

1922'ye gelindiğinde hastane idare memuru Nuri Bey'in Askeri Hastane İnzibat Zabıtlığına geçmesiyle, yerine vekâleten Sami Bey görevlendirilmiştir. Kerimi Bey'in maaşı 1000 kuruşa Eczacı Kadri Bey'in maaşı da 600 kuruşa çıkarılmıştır. Bu yıl ayakta muayene dışında hastaneye 692 hasta gelmiş, 589 hasta iyileşerek taburcu edilmiş, 76 hasta hayatını kaybetmiş ve 27 hasta da 1923'e devrolunmuştur.³⁸⁰

Millî Mücadele Dönemi'nden Cumhuriyet'in ilanına kadar ki süreçte Denizli Memleket Hastanesi'nin faaliyetleri aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.³⁸¹

öldürülmesinden sonra yerine getirilen eczacıyı “Kadir Özbaş” olarak aktarmıştır. Bkz., Toker, *Denizli Tarihi*, s.162.

³⁷⁶ Haytoğlu, *a.g.m.*, s.99., Akşit, *a.g.e.*, s.11.

³⁷⁷ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.47.

³⁷⁸ Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.34., Akşit, *a.g.e.*, s.19.

³⁷⁹ Haytoğlu, *a.g.m.*, s.100.

³⁸⁰ Akşit, *a.g.e.*, s.19-20.

³⁸¹ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.47., Akşit, *a.g.e.*, s.61., Uysal, *a.g.e.*, s.177.,

Tablo 2.6: Memleket Hastanesi'nin 1919-1923 Yılları Arasındaki Çalışmaları

YIL	YATAK SAYISI	POLİKLİNİK MUAYENESİ	YATAN HASTA SAYISI	ÇIKAN HASTA SAYISI	VEFAT EDEN HASTA SAYISI
1919	50	80	2	1	1
1920	50	236	6	5	1
1921	50	861	259	226	33
1922	50	1684	692	616	76
1923	50	2540	548	498	55
TOPLAM		5401	1507	1346	166

Tablodan da anlaşıldığı gibi; 1919-1923 yılları arasındaki süreçte, Denizli Memleket Hastanesi'nde muayene olan hasta sayısı artarak devam etmiştir. Tabloda dikkat çeken husus 1923'e aittir. Millî Mücadele'nin başladığı dönemden 1923'e gelene kadar hastaneye yatışı yapılan, taburcu edilen ve vefat eden hasta sayısında düzenli artış görülmüş, 1923'e gelindiğinde ise bu sayılarda azalma meydana gelmiştir. Sayılardaki düşüşün sebebinin ise, Millî Mücadele'nin sona ermesi ve buna bağlı olarak cephelelerden gelen hasta ve yaralıların kesilmesi ayrıca o yılda salgın hastalık görülmemesi bu düşüşün sebebini kuvvetlendirmektedir.

1923'de Denizli Memleket Hastanesi'nin eksikleri Denizli halkının yardımlarıyla giderilmeye devam edilmiştir. Hastanenin suyu Denizli'nin hayırseverlerinden Mustafa Tataroğlu tarafından yaklaşık 1100 metre uzaklıktaki Karapınar'dan getirilmiş, aynı yıl hastanenin içi Hacı Kaşıkçı tarafından yağlı boya ile boyatılmış, dış kısmı sıvatılmış ve badanası yaptırılmıştır.³⁸²

Görüldüğü üzere Denizli halkının Memleket Hastanesi'nin hizmet vermeye başlamasında büyük katkıları olmuştur. Diğer tarafta Denizli İl Özel İdaresi'nce sağlık hizmetleri için gerekli ödeneğin ayrılmadığı da görülmüştür. Her ne kadar 1923'de ayrılan 14.892 liralık ödenek her yıl giderek artmış olsa da o yıl için problemleri çözebilecek seviyede olamamıştır.³⁸³

Nitekim “*Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yasası*” 2 Mayıs 1920 tarihinde 3 sayılı Kanun ile kabul edilerek Cumhuriyet döneminin ilk Sağlık Bakanlığı kuruluşu

³⁸² Toker, *Denizli Tarihi*, s.162., Akşit, *a.g.e.*, s.12.

³⁸³ Kodal, *a.g.e.*, s.89.

gerçekleşmiş, daha sonra ise illerde Sağlık Müdürlüğü kuruluşları oluşturulmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak Denizli İl Sağlık Müdürlüğü'nün kuruluşu da Denizli'nin 1923'de il olmasından sonra gerçekleşebilmiştir. Bundan dolayı 1923 yılı itibarıyla Denizli'de, sağlık işlerinden sorumlu olan bir sağlık müdürlüğü doktoru, bir belediye doktoru, dört sağlık memuru ve bir de ebe görevlendirilmiştir.³⁸⁴

1923'e ait önemli gelişmelerden biri de Dr. Hamdi Berkman'ın³⁸⁵ Denizli Memleket Hastanesi'ne tayin edilmesi olmuştur. Dr. Hamdi Berkman İstanbul'daki Tıp öğreniminden sonra gittiği Paris'ten dönüşünde, aylık 2000 kuruşla Operatör Doktor olarak Denizli Memleket Hastanesi'ne tayin edilmiş ve 1 Nisan 1923'te göreve başlamıştır.³⁸⁶ 1922'de Askeri Hastane İnzibat Zabıtlığı'na görevlendirilen Nuri Bey de bu görevinden avdedi dolayısıyla Denizli Memleket Hastanesi İdare Memurluğu görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu gelişmeye istinaden yerine bakan Sami Bey 1923'de hastaneden ayrılmıştır. İdare Memuru Nuri Bey'in maaşı 800 kuruşa, Başhekim Kerimi Bey'in maaşı da 1500 kuruşa yükseltilmiştir.³⁸⁷

Millî Mücadele Dönemi'nin ilk yıllarında hizmete giren bu müessese, ilerleyen yıllarda da bölge halkına hizmet vermeye devam etmiş ve Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yenilikçi bir çalışma programına dahil edilerek, modern anlamda revize edilmeye çalışılmıştır. Denizli Memleket Hastanesi, kuruluşundan bu yana Denizlili hayırseverler başta olmak üzere tüm Denizli halkının destek ve yardımlarıyla ayakta kalmayı başarmıştır.

2.2.3. Hilal-i Ahmer (Kızılây) Cemiyeti'nin Denizli'deki Faaliyetleri

Hilal-i Ahmer; 22 Ağustos 1864'de imzalanan Cenevre Sözleşmesi'ne göre, İsviçre Hükümeti'nin daveti ve on altı devletin katılımıyla Sâlib-i Ahmer (Kızılhaç) teşkilatı'nın benzeri olarak Osmanlı Devleti tarafından kurulan bir cemiyettir. Cenevre sözleşmesi uyarınca 11 Haziran 1868'de "*Mecruhın ve Marza-yi Askeriyyeye İmdad ve*

³⁸⁴ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, a.g.e., s.46.

³⁸⁵ Hamdi (Mustafa) Berkman; 1892 Denizli'de doğmuştur. İstanbul Darü'l Fünun Tıbbiyesini bitiren Berkman Fransızca bilmektedir. Balkan Savaşları'nda İhtiyat Baytar Teğmeni olarak görev yapmıştır. İstanbul Çocuk Hastanesi ve Tıp Fakültesi'nde asistan olarak görev yaptıktan sonra, Denizli Memleket Hastanesi Operatörü ve Baştabibi olarak görev yapmıştır. V. Dönem Denizli Milletvekili olan Hamdi Berkman, 3 çocuk babasıdır. 25 Eylül 1958 yılında vefat etmiştir. Bkz., Yıldırım ve Zeynel (Ed.), a.g.e., s.253.

³⁸⁶ Önen, a.g.m., s.13.

³⁸⁷ Akşit, a.g.e., s.19.

Muavenet Cemiyeti” kurulması sağlanmış fakat bu cemiyet kendisinden bekleneni yerine getirememiştir. Bunun üzerine, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi devam ederken duyulan gereksinim üzerine, Padişah II. Abdülhamit’in talimatıyla 14 Nisan 1877’de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (OHAC) kurulmuştur.³⁸⁸

Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin yardım ekseni, kurulduğu günden itibaren çok geniştir. Savaş esnasında, cephede ve cephe gerisinde tüm mali olanakları kullanarak askerlere, savaş esirlerine ve muhacirlere yardım etmiştir. Bunların yanında sivil halka da hizmet vererek aş evleri kurmuş, hastane, dispensar ve seyyar sağlık birimleri oluşturmuştur. Bu hizmetleri sağlarken devletin içinde bulunduğu durumu da göz önüne alarak devlet ekonomisini zorlamamak için şubeler açma yoluna gitmiştir. Açılan şubelerle üye sayısını artırmış, tahsil edilen aidat ve toplanan yardımlarla cemiyete düzenli gelir kaynağı sağlanmıştır.³⁸⁹

Bu bağlamda Anadolu’nun çeşitli yerlerinde şubeler açılmaya başlanmış ve Denizli Merkezi 3 numaralı teftiş mıntukasına ait belgeye göre, Denizli merkez şubesinin ilk defa (1331) 1915, ikinci defa da (6/6/1337) 1921’de yeniden düzenlenerek hizmete açıldığı tespit edilmiştir.³⁹⁰

Denizli Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin kuruluşundan sonra merkeze bağlı olarak hizmet verecek olan şubelerin kurulması ve yardım faaliyetlerine hız kazandığı görülmüştür. Öyle ki, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Aydın Vilayet Canib-i Merkezi’nden, Merkezi Umum-i Riyaseti Huzur-ı Alisine gönderilen 19 Mayıs 1915 tarihli belgede, Denizli livasında (sancak) şube teşkil etmek isteyen mahallelere nakdiye evrakı’nın³⁹¹ gönderilmesinin terk edilmesi üzerine icab edenlere havale ile gönderilmesi talep edilmiştir.³⁹²

³⁸⁸ İsmail Hacıfettahoğlu, (2009), *Millî Mücadelede Hilal-i Ahmer*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2. Baskı, Ankara: s.12. Ayrıca bkz., Mesut Çapa, (2002), “Kızılay” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara: s.544-546.

³⁸⁹ Seçil Karal Akgün, (2012), “Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılmayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S.39, Ankara: s.113-114.

³⁹⁰ *Kızılay Arşivi*, 209/92. (Bundan sonra Kız. Arşv. olarak gösterilecektir.)

³⁹¹ Evrak-ı Nakdiyye; Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Bankası hükümetin avans ve banknot ihraç isteğini reddetmiştir. Bu anlaşmazlık yüzünden, bankanın savaş döneminde banknot ihraç ayrıcalığını kullanmayacağını açıklaması üzerine gidilmiş ve Osmanlı yönetimi, 1915’den itibaren altın ve Alman hazine bonolarını karşılık göstererek dört yıl boyunca yedi tertipte toplam 160 milyon liranın üzerinde banknot çıkarmıştır. Bu banknotlar “evrak-ı nakdiyye adı altında Türkiye Cumhuriyeti’ne intikal etmiştir. Bkz. “KâğıtParanınTarihçesi”, <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banknotlar/Banknotlarla+ilgili+Genel+Bilgiler>, (Erişim tarihi: 31.12.2017)

³⁹² *Kız. Arşv.*,155/41

23 Mayıs 1915 tarihli belgede ise, Denizli sancağı mülhakatında³⁹³ bulunan Buldan kazasına bir şube teşkil etmek için Cemiyet merkezinden nakdiye evrakı talebinde bulunulmuş ve bu talep bir yazı ile bildirilmiştir.³⁹⁴ Fakat Buldan'da kurulacak olan Hilal-i Ahmer Şubesi için gerekli olan nakdiye evrakının bahsi geçen dönemde henüz gönderilmediği ve ihtiyaçların giderilmesi için bu kıymetli evrakın ivedilikle ulaştırılması gerektiği 13 Temmuz 1915 tarihli yazıyla tekrar talep edilmiştir.³⁹⁵ Ayrıca Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyet Merkezi Aydın Vilayet Heyet-i Merkezi'nin, Merkezi Umum-i Riyasetine 14 Temmuz 1915 tarihinde göndermiş olduğu yazıda; Denizli sancağı mülhakatına bağlı Güney nahiyesinde kurulan Hilal-i Ahmer Şubesi'ne de nakdiye evrakı ve gerekli defterlerin yollanması talep edilmiştir.³⁹⁶

1915 yılı itibariyle Denizli merkez ve kazalarda bulunan şubeler, toplamış oldukları yardımlardan ihtiyaç duyulan farklı yerlerdeki cemiyetin merkez ve şubelerine de göndermiş ve şubeler arası bir yardımlaşma ve dayanışma örneği sergilenmiştir. Bu bağlamda Denizli Hilal-i Ahmer Şubesi 516 lira, Buldan Hilal-i Ahmer Şubesi 21 kuruş ve Honaz Hilal-i Ahmer Şubesi 1 lira 44 kuruş yardım toplayarak İzmir Merkez'e göndermiştir.³⁹⁷ Yapılan yardımlar 1917 yılında da devam etmiş ve Sarayköy Hilal-i Ahmer Şubesi ayni ve nakdi olarak 1.500 lira toplamış ve İzmir Merkez Şubeye göndermiştir.³⁹⁸ Bunların yanında şubelerin gelirlerini artırmak için rozet satışı yaptıkları görülmüş ve 1915'de bazı şubeler elde ettikleri rozet gelirlerini İzmir Merkez'e göndermişlerdir. Gönderilen rozet gelirleri ise, Buldan Şubesi'nden 21 kuruş, Denizli Merkez Şube'den 516,25 kuruş ve Honaz Şubesi'nden de 144 kuruş olmuştur.³⁹⁹

Belgelerden anlaşılabacağı gibi, bölgede teşkilatlanmasını tamamlayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, ihtiyaç duyulan araç-gereç ve malzemelerin sağlanması için gerekli hassasiyeti göstermiş, çeşitli yardım enstrümanları geliştirmiş ve sürecin takipçisi

³⁹³ Mülhakat; Bir merkeze bağlı olan yerler.

³⁹⁴ *Kız. Arşv.*, 155/42

³⁹⁵ *Kız. Arşv.*, 155/43, 13 Temmuz 1915., 1915'de açılan Buldan ve Sarayköy şubeleri için bkz. *Kız. Arşv.*, 209/143, *Kız. Arşv.*, 1236/133.

³⁹⁶ *Kız. Arşv.*, 155/44

³⁹⁷ *Kız. Arşv.*, 27/100.1

³⁹⁸ Cevriye Yıldırım, (2013), "Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti İzmir Merkezi'nin Kuruluş ve Faaliyetleri (1911-1945)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Uşak: s.48.

³⁹⁹ *Kız. Arşv.*, 27/100.1.

olmuştur. Cemiyetin takip ettiği bu strateji, etkinlik alanını hızla geliştirerek bölgedeki faaliyetlerin yaygınlaştırması ve çevre il ve ilçelerdeki şubelerle olan diyalogun genişletilmesi bakımından anlaşılır bir gösterge olmuştur.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Denizli merkez ve kazalarını kapsayacak şekilde şube açma faaliyetlerini sürdürürken, kapsamlı bir hastanenin kurulması için gerekli olan malzemelerin temini amacıyla girişimlerde bulunmuş fakat yardım malzemelerinin tamamını gönderememiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Genel Merkezi'ne gönderilen 3 Nisan 1916 tarihli belgede; 1916 yılında açılması için teşebbüste bulunulan hastane için toplanan malzemenin bir kısmının Denizli Harp Hastanesi İzmir Hilal-i Ahmer Riyasetine verildiği ve aynı belgede yüz doksan bin parça yatak ve yüz kırk bin altı yüz dokuz kuruş değerinde eşyanın olduğu⁴⁰⁰ ifade edilmiştir.

Denizli Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez Şubesi de, eksik olan sıhhi araç-gereçlerin giderilmesi için merkezden ilk yardım malzemeleri istemiştir. Denizli Şubesi, Dersaadet Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti Alisi'nin 9 Nisan 1916 tarih ve 1157/164 numaralı yazısına cevap olarak gönderdiği 7 Kasım 1916 tarihli belgede; *"Cemiyet-i muhteremleri tarafından tertib, tab ve neşr edilen ilk yardım levhalarından merkez liva ve mülhakatında bulunan yerlerde kullanılmak üzere altı bin çiftinin gönderilmesinin talep edildiği"*⁴⁰¹ bildirilmiştir.

1917 yılı itibarıyla tüm Aydın Vilayeti dahilinde ve İzmir merkeze bağlı 29 şube mevcuttu. 1917 yılına ait faaliyetlerin görüşüldüğü ve bir sonraki yıl gerçekleştirilecek olan icraatların planını hazırlamak üzere 28 Mart 1918'de toplanan kongreye Denizli Hilal-i Ahmer Şubesi'ne bağlı Garbi Karaağaç, Buldan ve Sarayköy şubelerinin temsilcileri katılmış, merkezle oluşan hukuki ve idari mekanizmalar güçlendirilmiştir. Kongreye, Buldan'dan Tüccar olan Buldanlı Hafız Ethem Efendi'nin oğlu Ahmed, Sarayköy'den de İttihad ve Terakki Cemiyeti kâtip muavini Celal Bay katılmıştır.⁴⁰² Garbi Karaağaç adına ise kimin katıldığı tespit edilememiştir.

Mondros Mütearekesi'ne göre Ege bölgesi Osmanlı Devleti sınırları içinde kaldığından dolayı, Nizamname gereği burada tek örgütlenmeyi Hilal-i Ahmer Cemiyeti yapabilecek fakat Sâlib-i Ahmer (Kızılhaç), insani hizmet amacıyla resmi onay alarak

⁴⁰⁰ Kız. Arşv., 159/192

⁴⁰¹ Kız. Arşv., 270/148 (Bkz. Ek-3)

⁴⁰² Kız. Arşv., 645/24.1

şube açabilecekti. Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmesinin ardından, Yunan askerleri, hastane ve Hilal-i Ahmer Merkezleri gözetmeksizin sağlık kurumlarına ciddi anlamda zarar vererek Nazilli'ye kadar ilerlemişlerdi.⁴⁰³

İzmir'in işgal edilmesinin ardından birkaç Tıbbiyeli askerin kurduğu İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bir kongre düzenleyerek işgali protesto etti. Özellikle İzmir ve çevresindeki hastanelerde görev yapan Tıbbiyelilerin gayretleri ile bölge halkının Ödemiş'te toplanması sağlandı ve milli bir direniş cephesi oluşturuldu. Tıbbiye'den mezun olan hekimler Kuvay-ı Millîye'ye katıldı ve Hilal-i Ahmer Hastaneleri'nde görev yapmaya başladı. Dr. Hayri Bey Batı Cephesi Hastanesi'nde, Dr. Galip Bey Çine'deki Milli Hastanede, Dr. Refet Bey Nazilli'de, Dr. Kazım Bey de Denizli Cephesinde Kuvay-ı Millîye güçlerine sağlık hizmeti verdi.⁴⁰⁴ Yunan kuvvetlerinin meydana getirdiği tahribatın artarak devam ettiği bu dönemde, Denizli'ye Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından bir heyet gönderildi. Bu heyetin çabalarıyla, 23 Ağustos 1919'da Denizli Milli Kızılay Hastanesi açıldı. Yönetiminde ise Tabip Kazım Bey görev yaptı.⁴⁰⁵

Arif Oruç'un Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde yayımlanan 9 Aralık 1919 tarihli yazısında, Denizli'de açılan hastanenin durumu hakkındaki verdiği bilgiler konunun hassasiyeti ve değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Oruç, yazısında hastane hakkında şöyle bahsetmektedir:⁴⁰⁶

“Denizli'nin ahvâl-i sıhhiyesine intikâl etmekden hicâb ediyorum. Güya frengilileri tedavi için bir dispanser açılmış. Gitdim. Kuru birkaç oda da kirli bir masa göze çarpıyor. Gelenler ayak üstünde tedavi ediliyorlarmış. Bu ne demek, ya ağır hasta olursa? Tahsisatı var mı, yok mu sormağa utandım doğrusu. Bir sene olana kadar Hükümet Doktoru olmayan şehirden, teşkilat-ı sıhhiye namına faliyet beklemek çölde yağmur duasına çıkmaktan farklı olmasa gerek. Birkaç gün evvel küçük bir bina isticar edilmiş ve ancak şehre on yataklı bir hastane teşkili düşünülebilmiş. Cephe yaralıları da Dinar tarafına sevk ediliyor. Bu fedakâr insanları olsun

⁴⁰³ Seçil Karal Akgün ve Murat Uluğtekin, (2002), *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara: s.258.

⁴⁰⁴ Nermin Ersoy, (2015), “Atatürk ve Tıbbiyeliler”, *10 Kasım 2015 KÜ Tıp Fakültesi Konferansı*, İstanbul: s.4.

⁴⁰⁵ Toker, *Kuvayı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli*, s.62.

⁴⁰⁶ Yücel Özkaya, (1994), *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: s.92.

düşünmek günah-ı kebairden değildir herhalde! Yine Mutasarrıf Tevfik Bey'in eser-i himmeti yüz yataklı bir hastane çatılmış. İnşaat bitmiş. Bu muazzam binanın çerçeveleri takıldığı halde camları unutulmuş. Mebuslukdan ziyade şu mühmel binaya on beş on cam tedarik etmek daha şerefli bir şey olurdu. Bari birkaç kahramanın kan sızan yarası sarılabilirdi. Onlar, kimin için ve ne için çalışıyor. Biz ne yapıyoruz? O kahramanlar nasırlı ellerini, kanlı göğüslerine basdırarak yüzümüze haykırsalar, ne cevap verilebilir.”

Oruç'un işaret ettiği hususlar incelendiğinde, frengili hastalar için bir hastane değil dispanser kurulduğunu, ayrıca Mutasarrıf Tevfik Bey'in yardımları sayesinde Denizli'ye yüz yataklı bir hastanenin açılmış olduğunu aktarmıştır. Fakat bu hastanenin fiziki ve araç-gereç bakımından kullanışlı olmadığı, bu yüzden sağlıklı bir şekilde hizmet veremediği ve ortaya çıkan durumdan duyduğu üzüntüyü açıkça ortaya koymuştur.

Yunan işgal kuvvetleriyle çatışmaların devam ettiği günlerde, Mehmet Lütfü Bey Başkanlığı'nda Nazilli Heyeti kurulmuş ve Ege Bölgesi'nde Yunan ilerleyişini durdurmak üzere hizmet vermeye başlamıştır. Bölgedeki durumu yakından inceleme fırsatı bulan heyet, Dinarda⁴⁰⁷ hastane ve dispanser, Denizli'de de ikinci bir dispanser açmıştır.⁴⁰⁸ Denizli'de, Nazilli'den kurtarılabilen malzemelerin belirli bir kısmıyla tesis edilmiş olan bu dispanser, Müslim ya da Gayri Müslim her dinden ve mezhepten çocuk, kadın ve ihtiyar yüzlerce hastaya yetişmek için gece gündüz hizmet vermiştir. Harekâtın önemi sebebiyle karışıklık içinde bulunan mıntıklalarda faaliyete geçen bu sağlık kurumunun, bölgeye çok büyük faydaları ve hizmetleri olmuştur.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ 23 Haziran 1920'de Yunanlıların ileri harekâtı esnasında cephenin Denizli'ye alınmasıyla, Nazilli Hastaneleri 27 Temmuz'da Burdur ve Dinar'a nakledilerek ellişer yataklı iki yaralı hastanesi tesis edildi. Ağustos 1921'e kadar faaliyette kalan bu hastanelerde 28.855 hasta ve yaralı tedavi edildi. Bkz. Mesut Çapa, (2010), *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2 Baskı, Ankara: s.103. Ayrıca Nazilli'de bulunan Kızılay Hastanesi'nin düşman işgaline uğraması üzerine, hastanenin Nazilli'den Isparta'ya nakline karar verildi. Hastane heyetinden bir görevli Isparta'ya gelerek 500 yataklı bir bina talep etti fakat bu talebi karşılayacak yer bulunamadığından Hükümet konağı boşaltıldı ve hastane binası olarak kullanıma açıldı. 1 Ocak 1922 Pazar günü öğleden sonra Dr. Mim Kemal Öke ve Halide Edip Adıvar'ın konuşmalarından sonra hastanenin açılışı yapıldı. Hastanenin Baştabibi Mim Kemal Bey olup, hastanede yaklaşık yedi doktor bulunmaktaydı. Isparta'ya gelen Ali İhsan Paşa'nın hastane Baştabibi Mim Kemal Öke hakkında görüşleri ve diğer gelişmeler için bkz. Köstüklü, a.g.e., s.149-151.

⁴⁰⁸ Akgün ve Uluğtekin, a.g.e., s.259.

⁴⁰⁹ Hacıfettahoğlu, a.g.e., s.60-61.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin özellikle Batı Cephesi'ndeki eksikliklerin giderilmesi, personel ve araç-gereç noksanlığının temini noktasında yaptığı çalışmalar önemli yer tutmaktaydı. Anadolu'nun birçok yerinin işgal altında olması Hilal-i Ahmer'in görevini ifa etmede önceki yıllara göre daha çok zorluklarla karşılaşmasına neden oldu. Cemiyet tüm zorluklara rağmen bir taraftan eşya, malzeme ve sağlık hizmetleri sunarken bir yandan da yurt dışından gelen yardımların kontrolünü sağlayıp dağıtımını gerçekleştirdi.⁴¹⁰

Hilal-i Ahmer Beşinci İmdad-ı Sıhhi Heyeti dispanserlerine ait İstatistik Hulasası incelendiğinde, Denizli Dispanseri'nin 1921 yılı itibariyle 3.372 hasta baktığı anlaşılmıştır.⁴¹¹ Ayrıca, Denizli Dispanseri tarafından hazırlanan 1921 yılına ait "Tercüme-i Hal" evrakı'nda; Dispanser Tabibi Reşad Sami Bey hakkında bilgi verilmiştir. Şöyle ki; Reşad Sami Bey; Şehir Emaneti Levazım Müdüriyeti memurlarından Bekir Sami Bey'in oğludur. 1903 yılı İstanbul doğumlu olup, Tabip Yüzbaşı unvanına sahiptir. Ayrıca, Asâr ve müellifâtının olmadığı hakkında da bilgi verilmiştir. Tabip Yüzbaşı Reşad Sami Bey, 1920 yılı itibariyle üç bin kuruş maaşla görev yaparken başarılı hizmetlerinden dolayı taltif edilerek ödüllendirilmiş ve 1921'de maaşı beş bin kuruşa çıkartılmıştır.⁴¹²

Dönemin olağanüstü şartları altında her türlü fedakarlığa göğüs gererek hizmet vermeye devam eden Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Denizlili ileri gelen asker ve yöneticilerin de takdirlerini kazanmıştır. Buna en iyi örnek, Nazilli'de bulunan 2 numaralı Hilal-i Ahmer Nazilli Mecruhin Hastanesi'nin ziyaret defterine not edilen yazıdan anlaşılmaktadır. Denizli Mutasarrıfı Faik Bey, 57. Fırka Kumandanı Şefik Bey ve Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin de altında imzaları bulunan bu yazı da şu ifadeler yer almaktadır:⁴¹³

*“Senin en büyük takdirkârın en çok elem ve ıstırap çekenlerdir.
Burada da elem çekenlerin yardımına yetiştiğini en büyük takdirde gördük*

⁴¹⁰ Hilal-i Ahmer Cemiyeti savaş yıllarında renkli pullar ve kartpostallar bastırarak cemiyetin gelirini artırmaya yönelik faaliyetlerde de bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Selim Karakışla, (2004), "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kartpostalları ve Pulları (1912-1923)", *Toplumsal Tarih*, S.129, s.62-69.

⁴¹¹ Murat Uluğtekin ve M. Gül Uluğtekin, (2013), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, Ankara: s.141.

⁴¹² Kız. Arşv., 42/72 (Bkz. Ek-4)

⁴¹³ Uluğtekin ve Gül Uluğtekin, *a.g.e.*, s.103.

ve en parlak ve insani çehrenle seni burada da tanıdık. Ebedi şükranımızı bu hatıra defterine kaydediyoruz sevgili Hilal-i Ahmer!”

Bahsi geçen döneme ait pek çok sıkıntı içinde Merkez Heyeti'nin çalışmalarına devam ettiği görülmüştür. 1921 yılı Haziran ayında Hükümet Tabibi Kazım, Maarif Başkâtibi Nevzat, Belediye Eczacısı Hüsnü ile Sabri Bey ve eşraftan oluşan merkez heyeti, 6.059 kuruş, 1922'de de 382.207 kuruş yardım toplamıştır. Toplanan bu yardımların 3.617 kuruşunu bölgenin sağlık giderleri ve muhacirler için kullanmışlardır. 16 Ekim 1922'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından teşekkül edilen Garbi Karaağaç (Acıpayam) Şubesi bünyesinde 200.000 kuruş yardım toplanmış ve toplanan bu yardımların da Ankara Murahhaslığına gönderildiği raporda ayrıca bildirilmiştir.⁴¹⁴

Ayrıca İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Ankara Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderilen 26 Eylül 1922 tarihli bir başka bir belgede ise, toplanmış olan yardımların Aydın ve Denizli'deki felaketzedelere ulaştırılması istenmiştir.⁴¹⁵ Nitekim Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, sağlık hizmetlerinin yanında yardıma muhtaç olan bölge halkına ve felaketzedelere kuruluş amaçları doğrultusunda hareket ettiği anlaşılmıştır.

1923 yılı Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası'nda, Denizli Merkez Şubesi'nin genel idari yapısı ve görevli personeli hakkında da bilgiler verilmiştir. Elde edilen verilere göre; Dr. Ali Rıza Bey, Çaparoğlu Fahri Akça, Defterdar Cemil Bey ve Saraçoğlu Ali Ragıp Bey görev yapan şube görevlilerinden bazılarıdır.⁴¹⁶

Görüldüğü üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti, kurulduğu günden itibaren bir yandan ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulması için sarf ettiği olağanüstü çaba, bir yandan ülkenin kalkınmasına yaptığı katkılarıyla, özellikle de Milli Mücadele Dönemi'nde üzerine düşen görevi fazlasıyla yerine getirmesiyle, Denizli halkının gözünde ayrıcalıklı bir konum kazanmıştır.

⁴¹⁴ Ayrıca, 1923'de Denizli Merkez Heyeti'nin, Hükümet Tabibi Kazım, Maarif Baş Kâtibi Nevzat, Belediye Eczacısı Hüsnü, Belediye Reisi Hacı Tevfik, Belediye Tabibinin de Haydar Efendi diğer eşraftan oluştuğu bildirilmiştir. Bkz., Uluğtekin ve Gül Uluğtekin, *a.g.e.*, s.213.

⁴¹⁵ *Kız. Arşv.*, 93/140 (Bkz. Ek-5)

⁴¹⁶ *OHAM*, (1923), C.3 S.31, s.223.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CUMHURİYETİN KURULUŞU VE
SONRASINDA DENİZLİ’DE SAĞLIK
HİZMETLERİ

3.1. CUMHURİYETİN KURULUŞUNDA SAĞLIK HİZMETLERİ

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde; İcra Vekilleri Heyeti'nin yetki ve sorumlulukları, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve özellikle de Lozan görüşmeleri sırasında izlenen siyaset ve stratejiler, meclis oturumlarında şiddetli tartışmalara sebep oldu. Yaşanan bu gelişmeler başta Mustafa Kemal Atatürk ve bazı milletvekillerinde meclisin yenilenmesi fikrini doğurdu. TBMM Başkanlığı'na sunulan bir önergeyle 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi oy birliğiyle kabul edildi ve 16 Nisan 1923'te Meclis, son toplantısını gerçekleştirdi.⁴¹⁷ 13 Ağustos'ta Mustafa Kemal Atatürk 196 vekilin oyuyla Meclis Reisliği'ne yeniden seçildi⁴¹⁸ ve İkinci TBMM'nin 14 Ağustos'ta gerçekleşen İcra Vekilleri Heyeti seçiminin ardından, 23 Ağustos'ta Lozan Antlaşması mecliste onaylandı.⁴¹⁹ Seçilmiş son hükümet olan Ali Fethi Okyar Hükümeti, 27 Ekim 1923'te istifa edince kısa süreli bir hükümet krizi yaşandı. Yaşanan bu krizin sebebinin, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan kaynaklandığını ifade eden Mustafa Kemal, yasama ile yürütme organı arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve ortaya çıkan hükümet bunalımının çözümü için bir teklif sundu. 29 Ekim 1923'te Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda gerekli olan değişiklikler yapılarak Cumhuriyet ilan edildi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi olan Mustafa Kemal oybirliği ile Cumhurbaşkanı seçildi.⁴²⁰

Yeni Türk Devleti'nin kurulması ve Cumhuriyetin ilanı Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde ve Türk halkının maddi ve manevi tüm değerlerini fedakarca harcamasıyla sonuca ulaşmıştır. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte çağdaş değerleri kendine ilke edinen Türkiye Cumhuriyeti; toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da çok önemli değişim ve dönüşüm süreci yaşamıştır. Fakat bu süreci olumsuz etkileyen en önemli faktörler, ülkenin içinde bulunduğu savaş sonrası yoksulluk, bilinçsizlik ve bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşması olarak ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilan edildiği dönem, ülkenin genel yapısına bakıldığında sağlık

⁴¹⁷ Meclis tutanakları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, C.28, 01.04.1339 (1923), s.283-293., *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, C.29, 16.04.1339 (1923), s.240.

⁴¹⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.2, C.1, 13.08.1339 (1923), s.36.

⁴¹⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.2, C.1, 23.08.1339 (1923), s.264-291.

⁴²⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.2, C.3, 29.10.1339 (1923), s.89-96. Bu süre zarfında mecliste yaşanan vekillerin tutum ve davranışları ile yaşanan süreç hakkında detaylı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, (2001), *TBMM Hükümeti-Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları Tarih Serisi:3, Ankara.

hizmetleri yetersiz ve halkın genel sağlık seviyesi iyi durumda değildi. Batıl inançlar ve ilkel çözümler bulaşıcı hastalıkların yayılmasına olanak veriyordu. Nüfusun artmasını sağlayacak şekilde doğumun ve çocuk bakımlarının bilinmediği ve hijyen şartlarının ise neredeyse hiç sağlanmadığı köyler bulunuyordu. Köylerde doğum oranlarının şehirlere göre bir hayli fazla olmasına karşın, nüfus oranında görülen artış paralel ilerlemiyordu. Bölgede hakim olan, iklim ve beslenme koşullarından kaynaklanan hastalıklar, ölüm oranlarını artıran başlıca sebeplerdendi.⁴²¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında günlük yaşamı olumsuz etkileyen ve pek çok insanın ölümüne yol açan etkenlerden bir diğeri de salgın hastalıklardı. Bu hastalıkların başında ise sıtma ve frengi geliyordu. Verem, çiçek, difteri, dizanteri, tifo ve trahom gibi hastalıklar da halk sağlığını tehdit eden diğer tehlikeli hastalıklardandı. Beden temizliği ve çevre temizliği de önem verilmeyen bir başka sorun olarak görülüyordu. Şehirlerde belediye hizmetlerinin yetersiz oluşundan kaynaklanan kanalizasyon ve su sorunları mevcuttu. Şehirlerin yakınında bulunan sulak ve bataklık bölgeleri de hastalıkların (özellikle sıtma) yaygınlaşmasında çok etkiliydi.⁴²²

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu şartlar ve sağlık sorunlarının boyutları oldukça ileri düzeydeydi. Kurulan ilk İnönü hükümeti döneminde (30.10.1923-06.03.1924) ülkedeki mevcut yataklı tedavi kurumlarının sayısı ise şu şekildeydi:⁴²³

Tablo 3.1: 1923 Yılında Türkiye’de Yataklı Tedavi Kurumları Sayıları

Kuruluşun Adı	Sayısı	Yatak Sayısı
Devlet Hastanesi	3	950
Belediye Hastanesi	6	635
Özel İdare Hastanesi	45	2.450
Özel, Yabancı ve Ekalliyet Hastanesi	32	2.402
TOPLAM	86	6.437

⁴²¹ Fatih Tuğluoğlu, (2007), “Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politığın Kırsal Kesim Üzerine Etkileri (1929-1939)”, *AÜTİTE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara: s.242.

⁴²² Sadet Altay, (2015), “Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımasında Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)”, *AÜTİTE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara: s.30-32.

⁴²³ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.163-164.

Görüldüğü üzere 1923 itibariyle Türkiye, toplamda 86 sağlık kurumu ve 6.437 yatak sayısı ile ihtiyaçları karşılayabilecek seviyede değildi. 1923 itibariyle ülke nüfusunun 11-12 milyon civarında olduğu tahmin edildiğinden⁴²⁴ ve bu nüfusun çoğunluğunun kırsal kesimlerde yaşadığı düşünüldüğünde birçok vatandaşın bu hizmetlerden faydalanamadığı anlaşıyordu. Dikkat çeken bir başka husus ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında özel, yabancı ve ekalliyet hastanelerinin ülke nüfusu göz önüne alındığında devlet ve belediye hastanelerine oranla bir hayli yüksek oluşuydu.

Sağlık kurum ve kuruluşlarının yetersiz oluşunun yanında yetişmiş sağlık personeli ve insan gücünde de büyük eksiklikler yaşanıyordu. 1923’de Sıhhiye Vekâlet’ine bağlı olarak çalışan sağlık personeli sayısı; 554 hekim, 560 sağlık memuru, 69 eczacı, 4 hemşire ve 136 ebeden müteşekkildi.⁴²⁵ Bir başka ifadeyle ortalama olarak bir hekime 21.500, bir sağlık memuruna 21.400, bir eczacıya 17.000 ve bir ebeye de 88.000 kişi düşüyordu.⁴²⁶ Ulusal sağlığı korumak için bahsi geçen dönemde mevcut ülke nüfusuna bu kısıtlı kadroyla etkin hizmet vermek mümkün değildi.

Ayrıca hükümet tarafından ülke çapında yürütülecek olan hizmetlerin bir plan ve program dahilinde yapılabilmesi için ayrılacak bütçe miktarları kurumlara tahsis edilmişti. Buna göre 1923’de 137.333.471 lira olan Devlet Bütçesi’nden Sağlık ve Sosyal Yardım Bütçesinin payı 3.038.226 lira olarak belirlenmişti. Bakanlık bütçesinin devlet bütçesi içindeki oranı %2.21, bakanlık tarafından kişi başına düşen harcama ise 0.25 liraydı.⁴²⁷

Genç Cumhuriyet Hükümeti, pek çok alanda olduğu gibi sağlık alanında da yetişmiş uzman kadro, teknoloji ve alt yapıdan yoksun sorunlu bir sağlık teşkilatı yapısı devralmıştı. Mali yoksunluk ve planlı bir sağlık örgütlenmesinin olmayışına karşın yeni hükümet, tüm olanaksızlıkların üstüne kararlı bir şekilde gitme kararı aldı. Bu kapsamda bilime ve gerçeklere uygun bir ulusal sağlık stratejisi belirlendi. Bu strateji ise,

⁴²⁴ Tevfik Çavdar, Millî Mücadele sonrasında, nüfus oranları hakkında bir tahmin yapabilme aracı olarak 1923 yılı için yapılan seçmen listelerini işaret etmektedir. Bu listelerde seçmen hakkına sahip olan erkek nüfusu kayıtlı olup mevcut bilgilere göre söz konusu erkek nüfus sayısı toplamını 5.473.891 olarak vermiştir. Çavdar, pozitivist bir yaklaşımla erkeklerin oranının toplam nüfus içinde yüzde 40 dolaylarında olduğunu, dolayısıyla ülkedeki genel nüfusun 11-12 milyona ulaşabileceğini belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevfik Çavdar, (1992), “Türkiye’de Nüfus ve Nüfus Sorunu”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul: s.1552.

⁴²⁵ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (Bundan sonra BCA olarak verilecektir.), Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1463.1.6/00.00.1936

⁴²⁶ Altay, a.g.t., s.33.

⁴²⁷ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.60.

“koruyucu sağlık, halk sağlığı ve toplumsal sağlık” değerleri üzerine inşa edildi. Bu bağlamda, Mustafa Kemal Atatürk de yalnızca bireysel sağlık üzerinde durulmaması gerektiğini ve toplum sağlığının düzene koyulmasını devletin en temel görevlerinden biri saydı. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk, “*Ulusun tüm bireylerinin sağlıklı olabilmeleri için, sağlık koşullarını gerçekleştirmek, devlet durumunda olan siyasal kuruluşun en birincil görevidir*” ifadelerini kullanarak, devletin halk sağlığı konusunda en etkin ve birincil kurum olması gerektiğini söyleyerek halk sağlığının devlet için önemini vurguluyordu.⁴²⁸

3.1.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Teşkilatlanması

Yeni kurulan Türk Devleti’nin sağlık teşkilat yapısı; merkezde Hıfzısıhha, İçtimai Muavenet, Sicil ve Muhasebe şubelerinden müteşekkildi.⁴²⁹ Taşrada ise, sağlık müdürlükleri, hükümet, belediye ve karantina tabiplikleri ile sıhhiye memurluklarından oluşmaktaydı. Teşkilat yapısında göze çarpan en önemli sorunlar ise, yeterli seviyede personel yetiştirilememesi, mevcut personellerin ihtiyaç yerlerine dağılımının yapılamaması ve bütçe olanaklarının kısıtlı olması gibi meselelerdi.⁴³⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık alanındaki imkansızlıkların yanı sıra sağlık faaliyetlerine yön verebilecek mevcut yasal düzenlemeler de yeterli değildi. Mustafa Kemal’in önderliğinde Sıhhiye Vekâleti tarafından hazırlanan programla devletin sağlık hizmetleri seviyesini yükseltmek ve çerçevesini belirlemek amacıyla hukuksal düzenlemeler yaparak sağlık mevzuatı oluşturulmaya başlandı. Başta bulaşıcı hastalıklarla mücadele olmak üzere mevcut sağlık sorunlarını çözüme kavuşturmak amacıyla 51 kanun ve 19 kararname hazırlandı.⁴³¹

Planlanan bu mevzuat ile ilgili olarak atılan ilk adım ise, 1923’de çıkarılan “*Etubbanın Hizmet-i Mecburiyesi Hakkında Kanun*” oldu.⁴³² Bu kanunla birlikte Tıp Fakültesi’nden mezun olan hekimlerin 2 sene boyunca zorunlu olarak devlet hizmetinde

⁴²⁸ Metin Aydoğan, (2017), *Ülkeye Adanmış Bir Yaşam II, Atatürk ve Türk Devrimi*, Umay Yayınları, İstanbul: s.398.

⁴²⁹ BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00., Yer No: 176.218.11.4/11.07.1933

⁴³⁰ Altay, a.g.t., s.34.

⁴³¹ BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.10., BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.14., BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.16/11.07.1933

⁴³² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.2, C.3, 11.08.1339 (1923), s.310.

(özellikle de hükümet tabipliklerinde) görev yapması karara bağlandı.⁴³³ Ayrıca Tıp Fakültesi'nde okuyan öğrencilerin bakım, barınma ve yeme-içme giderlerinin ücretsiz olarak karşılanabilmesi için 1924 yılında “*Tıp Talebe Yurdu*” açıldı.⁴³⁴ 18 Mart 1924 tarihinde ise, Köy Kanunu çıkartılarak sağlık konusunda köyde yaşayan vatandaşların, muhtarların ve ihtiyar meclislerinin yapmakla zorunlu oldukları işler belirlendi ve bu usullere uymayanlara cezai işlem yapılacağı belirtildi.⁴³⁵

Sağlık alanındaki asıl yapılanma ve teşkilat yapısındaki değişiklik ancak Dr. Refik Saydam'ın 1925 yılında ikinci defa Sağlık Bakanı olarak göreve gelmesiyle gerçekleşti. 1937'ye kadar aktif olarak görevde kalacak olan Dr. Saydam, sağlık hizmetlerinin örgütlü bir yapıya dönüşmesi gibi birçok konuda öncü oldu.⁴³⁶ Dr. Refik Saydam yönetimiyle birlikte belirlenen hedefler büyük bir disiplin, özveri ve mali kaynak gerektirmişti. Bu noktadan hareketle 1925 yılı bütçesi ilk kez yüksek tutuldu ve yapılan toplantıda Vekâlet'in 1925 yılı gider bütçesi 4.860.205 lira olarak belirlendi. Bundan sonraki yıllarda hazırlanan bütçe planlamalarında ise uzun bir süre bu rakamın üstüne çıkılamadı.⁴³⁷

Mesleklerini serbest olarak yapan kişilerle ilgili olarak da tüm yasal işlemleri yürütmek üzere 1927'de “*Zat İşleri Muamelat Müdürlüğü*” kurulmuştur.⁴³⁸ Yine Dr. Refik Saydam döneminde çıkartılan en önemli kanunlardan bir diğeri de 1928 tarihli “*Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun*” olmuştur. Çıkartılan bu önemli kanun ile hekim, ebe, hemşire, diş hekimi ve sünnetçi gibi tüm sağlık personelinin çalışma esasları, sorumlulukları ve mesleklerini ifa edebilmeleri için sahip olmaları gereken tüm vasıflar ayrıntılı olarak belirtilmiştir.⁴³⁹ Ayrıca aynı yıl içinde 24 Mayıs 1928 tarih ve 1267 sayılı yasa ile “*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzısıhha Müessesesi*” kurulmuştur. Bu yasanın amacı ise, hastalık ve salgınların yayılmasını engellemek, sağlık hizmetlerini organize etmek, ilgili araştırmaları yaparak sağlık

⁴³³ BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.20/11.07.1933

⁴³⁴ Aydoğan, a.g.e., s.400.

⁴³⁵ Ak, a.g.m., s.422.

⁴³⁶ Umut Karabulut, (2007), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)”, *ÇTTAD*, C.VI, S.15, s.152.

⁴³⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bakanlıklara belirlenen bütçe miktarları hakkında detaylı bilgi için bkz. Fikret Ünal vd. (1979), *Bütçe Kanunları 1920-1929*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, No:1978/190, Ankara: s.25-27.

⁴³⁸ Gürsel, a.g.t., s.137.

⁴³⁹ Çıkarılan Yasa hakkında detaylı bilgi için bkz. *Resmî Gazete*, S.863, 14 Nisan 1928., *Düstur*, Tertip 3, C. 9, s.126.

alanında eğitim, denetim ve üretim yapmak olarak belirlenmiştir.⁴⁴⁰ Ayrıca 1929'da Rockefeller Vakfı'nın yapmış olduğu seksen bin dolarlık bağışla Hıfzısıhha Müessesesi malzeme ve araç-gereç ile donatılmış, diğer eksiklikler giderilmiştir.⁴⁴¹

1930'da 1593 sayılı yasa ile sağlık mevzuatı içinde önemli bir yere sahip olan ve sağlık anayasası olarak da nitelendirilen “*Umumi Hıfzısıhha Kanunu*” çıkarıldı. 15 bölüm ve 309 maddeden oluşan bu yasada sağlık hizmetlerini icra etmede devletin yükümlü olduğu anlatılıyordu. Bakanlığın görevlerini belirleyen 18 maddeden 15'i koruyucu sağlık hizmetleri kapsamındaydı ve dönemin uluslararası düzeyde en ileri sağlık yasalarından biri olma özelliğine sahipti.⁴⁴² Ayrıca 1930 yılı Haziran ayında eczacıların etibba odaları seçimlerine katılma hakkı verilmesine olanak veren “*Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Olan Kanununa Bazı Maddelerin Tezyili Hakkında Kanun*” çıkartıldı. Bu kanuna göre Meslekten uzaklaştırma cezasının da 3 ayla sınırlandırılmasına karar verildi.⁴⁴³ 23 Haziran 1936 tarihinde ise Sıhhiye Vekâlet'inin vazifeleri ile ilgili hükümleri kapsayan “*Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilatı ve Memurin Kanunu*” kabul edildi. Bu yasa ile Sıhhiye Vekâlet'inin merkez ve taşra teşkilatlarında görev yapan çalışanların özlük hakları, görevleri ve memur olma koşulları ile vekâlete bağlı birimlerin görev alanları belirlendi.⁴⁴⁴

Görüldüğü üzere Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte özellikle de Dr. Refik Saydam Bey döneminde sağlık alanında adeta bir sıçrama yaşanmıştır. Çıkartılan yasalar ve düzenlemelerle de bunların bir göstergesidir. Nitekim yapılan çalışmalar sonuç vermiş ve personel sayılarında önemli bir artış sağlanmıştır. 1923-1940 yılları arasında sağlık personel sayıları şu şekildedir:⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Merkez Hıfzısıhha örgüt şeması ve detaylı bilgi için bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.88/11.07.1933

⁴⁴¹ Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı 60. Yıl, (1988), S.S.Y.B. Yayınları Ankara: s.2.

⁴⁴² Aydoğan, a.g.e. s.401., Altay, a.g.t., s.64.

⁴⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.3, C.20, 04.06.1930, s.47.

⁴⁴⁴ Düstur, Tertip 3, C. 17, s. 1217., Resmî Gazete, S.3337, 23 Haziran 1936. s.6695-6706.

⁴⁴⁵ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s.317-320., Gürsel, a.g.t., s.138-144., Gencay Gürsoy, (1985), Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, (1985), “Sağlık”, İletişim Yayınları, İstanbul: s.1721-1722.

Tablo 3.2: 1923-1940 Yılları Arasında Sağlık Personeli Sayıları

Sağlık Personeli	1923	1930	1935	1940
Hekim	554	1.182	1.625	2.387
Eczacı	69	127	135	340
Hemşire	4	202	325	405
Ebe	136	400	451	616
Sağlık Teknisyeni (Memuru)	560	1.268	1.365	1.493

Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanı olarak görev yaptığı yıllarda yukarıda zikredilen kanunlar ve düzenlemeler dışında da pek çok yasal düzenleme yapılmış teşkilat yapısı güçlendirilerek planlı bir sağlık hizmet sunumu gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Öyle ki, ülkede ki yataklı tedavi kurumlarında da Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ciddi bir artış gözlenmiştir. 1923-1940 yılları arasında ülke çapında hizmet veren sağlık kurumları ve yatak sayıları ise şöyledir:⁴⁴⁶

Tablo 3.3: 1923-1940 Yılları Arasında Yataklı Tedavi Kurum ve Yatak Sayısı

	1923	1930	1935	1940
Kurum Sayısı	86	182	176	198
Yatak Sayısı	6.437	11.398	13.038	14.383

Tablolardan da görüldüğü üzere Cumhuriyetin ilk yıllarında hem personel hem de kurum ve yatak sayıları ülke nüfusuna oranla çok yetersiz bir seviyedeysen, yapılan düzenlemeler, çıkarılan yasalar ve yürütülen sağlık politikalarıyla personel, kurum ve yatak sayılarının kademeli olarak artırılması sağlanmıştır. Yine bu dönemde takip edilen sağlık politikaları, sosyal devlet anlayışına uygun olarak sağlık hizmetlerinin en iyi örneklerini göstermiştir. Daha sonraki yıllarda da uygulanacak olan sağlık hizmetlerinin

⁴⁴⁶ Gürsoy, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, s.1722.

temelini oluşturması bakımından da önemli bir model olmuştur.⁴⁴⁷

Bu bağlamda, Türkiye’de sağlık atılımlarının yaşandığı en parlak döneminin 1920-1937 yılları arasında yaşandığını söylemek mümkündür.⁴⁴⁸ Çünkü bu dönemde devlet, doktor sayısını artırmak, sağlık örgütlenmesini geliştirmek, diğer sağlık personellerinin sayılarını artırmak (ebe, hemşire vb.), ülke çapında sıtma mücadelesi yapmak, frengi ve trahom gibi diğer hastalıklarla mücadele etmek, Merkez Hıfzısıhha mektebini açmak ve sağlık örgütlenmesini köylere kadar götürmek⁴⁴⁹ gibi birçok hedefi gerçeğeştirmiştir.

3.1.2. Cumhuriyet Dönemi’nde Salgın Hastalıklar ve Mücadele Yöntemleri

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni kurulan hükümetin, Türk modernleşmesindeki temel başlangıç noktası olan muasır medeniyetler seviyesine ulaşma gayesi, yapılacak olan sağlık uygulamalarını da doğrudan etkilemiş ve şekillendirmiştir. Mustafa Kemal önderliğinde sağlık alanındaki faaliyetler, sadece insani değerler doğrultusunda bir faaliyet olarak yorumlanmamış, geçmişten beri büyük sosyal çöküntülere sebep olan salgın hastalıklarla mücadeleye de özel bir önem verilmiştir.⁴⁵⁰

Uzun yıllar boyunca devam eden savaşlar nedeniyle halk sağlığı ihmal edilmiş ve salgın hastalıklar pek çok insanın yaşamını tehdit etmekteydi. Ülkenin sağlık alanındaki geri kalmışlığı sıtma, verem, frengi, trahom gibi salgınların yayılmasına sebep olmuştu. Toplum sağlığının kontrol altına alınması, çocuk ölümlerinin engellenmesi, nüfusun sosyal ve ekonomik alanda veriminin artırılması Sağlık Bakanlığı’nın hedefleri arasındaydı. Bu amaçla salgın hastalıkları ortadan kaldırmak için koruyucu sağlık tedbirleri alınmaya başlandı.⁴⁵¹

Bu tedbirlere ilişkin Mustafa Kemal Atatürk, 1 Mart 1923 tarihli TBMM açılış

⁴⁴⁷ Karabulut, *a.g.m.*, s.158.

⁴⁴⁸ M.R. Dirican, (1970), “Türkiye’de Sağlık Hizmetleri’nin Kısa Tarihçesi”, *Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Bülteni*, S.7, s.1-15.

⁴⁴⁹ M.Y. Metintaş ve Ö. Elçioğlu, (2007), “Cumhuriyetin İlk On Beş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)”, *Osmangazi Tıp Dergisi*, C.29, No:3, s.162-170.

⁴⁵⁰ Fatih Tuğluoğlu, (2008), “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.13-14, s. 1-2.

⁴⁵¹ Fatih Tuğluoğlu, (2008), “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, C.32, S.4, s.351.

konusmasında, hastalıklarla mücadele ve gelecekte yapılması planlanan hizmetlerle ilgili açıklamalarda bulunuyordu. Atatürk; bulaşıcı hastalıklarla ilgili olarak etkin ve etkili bir mücadele içine girileceğini, dezenfeksiyon ve sağlık merkezlerinin hangi şehirlerde faaliyette olduğunu, Sıhhiye Vekâlet'inin yerel yönetimlere tahsisat ayıracağı gibi hususlarda bilgiler veriyordu. Ayrıca Anadolu'nun muhtelif yerlerinde beş adet salgın hastalıklar hastanesi inşasının programa dahil edildiğini ve bu sayıların artırılarak Anadolu'nun her tarafında sağlık merkezlerinin kurulacağını söylüyordu.⁴⁵² Cumhuriyetin ilanından sonra salgın hastalıklarla mücadele konusuna önemli ölçüde ağırlık verilmiş ve bu kapsamda Bozok Milletvekili Ahmet Hamdi Bey, hükümete salgın hastalıklarla ilgili soru önergesi vermişti. Dönemin sağlık bakanı Dr. Refik Saydam, bu önergeye cevap vererek bir nevi bulaşıcı hastalıklarla ilgili dönemin durumuna ve yapılan faaliyetlere açıklık getirdi. Ahmet Hamdi Bey önergede; sıtma, verem ve frengi hastalıklarının ülkede yaygınlaştığını, örneğin halkın %50'sinin sıtmalı olduğunu, bu hastalıkların yayılmasının önüne geçilmedikçe ülkenin ekonomik, sosyal, sanat vb. tüm alanlarda gelişme gösteremeyeceğini söyleyerek bakanlığın bu konuda ne gibi önlemler aldığını⁴⁵³ sormuş ve Dr. Refik Saydam tarafından kapsamlı olarak bu önergeye cevap verilmişti.⁴⁵⁴

Sağlık Bakanlığı bünyesinde yürütülen salgın hastalıklarla mücadele hususu, tüm toplumun katılımı sağlanarak ve tamamen yok edilmek için üstün bir çaba sarf edilerek yürütülmüştür. Bu kapsamda, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ülke genelinde görülen salgın hastalıklarla mücadele hususunu dört başlık altında incelemek mümkündür.

3.1.2.1. Sıtma ile Mücadele

Ülke genelinde yaşam koşullarını derinden etkileyen ve pek çok kişinin yaşamını yitirmesine sebep olan hastalıkların başında sıtma geliyordu. Anadolu genelinde, bu hastalığa bataklıkların ve bu bataklıklardan yayılan pis kokunun sebep olduğuna dair bir görüş yaygındı. Cehaletin ve yoksulluğun çok fazla olduğu kırsal kesimlerde halk; hekim ve sağlık kurumlarının uzaklığının etkisiyle, çareyi türbelere bağladıkları bezlerden bekliyordu. Hasta olan vatandaşlar için merkezden taşraya

⁴⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.1, C.28, 01.03.1339.(1923), s.6-7.

⁴⁵³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.2, C.6, 19.02.1340.(1924), s.123.

⁴⁵⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.2, C.6, 19.02.1340.(1924), s.124-127.

gönderilen ilaçlar, gittiği yerlerde memur ve mütegalibeler (zorbalar) tarafından paylaşıldığından köylere ulaşamıyordu.⁴⁵⁵

1924 itibarıyla sağlık bakanlığı tarafından toplanan komisyon,⁴⁵⁶ Cumhuriyet yönetiminin sağlık alanında yapacağı ilk işin sıtma mücadelesi olacağını duyurmuş ve 1925 yılında toplanan I. Milli Türk Tıp Kongresi'nin en önemli konusunu da sıtma salgını oluşturmuştur. Ülke çapında büyük tehlike arz eden sıtmaya karşı mücadele etmek için, en fazla İzmir, Konya ve Adana olmak üzere 71 vilayete toplamda 2.274 kg kinin dağıtılmıştır. 1925'den 1938'e kadar ki süreçte 1.161.215 metre uzunluğunda kanal açılmış toplamda da 66.375 hektar bataklık kurutulmuştur.⁴⁵⁷ Ayrıca hekimlerin 3 ay süreyle sıtma enstitülerinde staj yapmasını öngören 26 Nisan 1926 tarih ve 826 sayılı kanun ile 13 Mayıs 1926 tarih ve 837 sayılı "*Sıtma Mücadelesi Kanunu*"⁴⁵⁸ çıkartılmıştır. Bu kanun uyarınca ülke, 16 mıntıkaya ayrılarak sıtma savaş heyetleri oluşturulmuştur.⁴⁵⁹

Sıtma hastalığının ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyolojik olaylardan etkilendiği ve bu etkilerle paralel hareket ettiği görülmüştür. Şöyle ki, 1929'da tüm dünyayı etkisi altına alan dünya buhranı Türkiye'yi de etkilemiştir. Yaşanan bu ekonomik krizden sonraki yıllarda sıtma hastalığının daha da yükseldiği görülmüştür. Ülke genelinde ki sıtmalı vatandaşların sayısı 1926'da binde 99,8 iken 1928'de binde 40,8'e gerilemiş 1929'dan sonra ise tekrar yükselişe geçerek 1930'da binde 123,3'e çıkmıştır.⁴⁶⁰

Sıtmalı olan vatandaşların tedavilerinin kolaylıkla yapılabilmesi ve sıtma salgınından korunmak için hükümet tarafından yoksul halka bedava kinin dağıtılması sağlanmıştır. Bu kapsamda kininler sağlık memurlarına komprimeler⁴⁶¹ halinde

⁴⁵⁵ Altay, *a.g.t.*, s.30.

⁴⁵⁶ Komisyonunda hazırlanan sıtma hastalığıyla ilgili 20 maddelik rapor için bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.219.4/09.10.1924

⁴⁵⁷ Gümüüşçü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı*, s.138.

⁴⁵⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.2, C.25, 13.05.1926. s.95-96. Ayrıca 1926-1930 yılları arasında sıtma mücadelesi kapsamında yürütülen mıntıkların faaliyetleri ve dağıtılmış olan kinin miktarı için bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.220.18.30., BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.220.18.31., BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.220.18.32/14.12.1930

⁴⁵⁹ Yusuf Öztürk ve Osman Günay, (1991), *Atatürk Döneminin Sağlık Politikası*, Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlığı Yayın No:2, Kayseri: s. 21.

⁴⁶⁰ Tuğluoğlu, *Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)*, s.353-355.

⁴⁶¹ Komprime; ağız yolu ile kullanılmak üzere hazırlanmış ve genellikle de yassı ya da silindirik biçiminde olan katı halde bulunan ilaç.

gönderilmiştir. Sıtma mücadele teşkilatı olan yerlerde sıtma hekimleri, teşkilat olmayan yerlerde ise hükümet, belediye ve hastane hekimleri, kendilerine başvuran hastaları muayene etmeye ve ihtiyacı olan ilaçları vermekle sorumlu tutulmuştur. Salgınla Mücadeleye başlanmasıyla birlikte ülke içinde tüketilen kinin miktarında artış gözlenmiş ve 1925’de 1.314 kg iken, 1926’da 3.552 kg’a, 1935’de ise, 6.217 kg’a yükselmiştir.⁴⁶² Yapılan tüm müdahaleler ve tedavi hizmetleri sonucunda 1940’da sıtmalı hasta sayısı %11’e düşürülmüştür.⁴⁶³

3.1.2.2. Verem ile Mücadele

Türkiye’de halk sağlığını etkileyen bulaşıcı ve öldürücü bir diğer hastalık türü ise verem’dir. Dilimize Arapça’dan geçmiş olan verem sözcüğü, şişkinlik, şişme ve şiş anlamına gelmektedir. Halk dilinde “*ince hastalık*” olarak da bilinen verem hastalığının tıp literatüründeki karşılığı ise “*tüberküloz*” olarak geçmektedir.⁴⁶⁴

Cumhuriyetin ilk yıllarında sıtma hastalığından sonra önemli bir sorun olan verem hastalığı hakkında ilk çalışma, 1923’de İstanbul’da açılan “*Verem Savaş Dispanseri*” ile başlamıştır.⁴⁶⁵ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın talebi ile hizmete giren Verem Savaş Dispanseri’nden sonra 1924’de 50 yatak kapasiteli “*Heybeliada Verem Sanatoryum*”u açılmıştır.⁴⁶⁶ Ayrıca Haydarpaşa Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi’nde 50, İzmir Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi’nde de 25 yatak veremli hastaların tedavileri için ayrılmıştır.⁴⁶⁷ Yapılmakta olan çalışmalara hız verilmiş ve 1927 itibarıyla veremle mücadele kapsamında ilk BCG aşısı kullanılmıştır. Aynı yıl veremli olduğu tespit edilen hamile kadınlardan doğan 100 çocuğa ise ağızdan aşılama yöntemi uygulanmıştır.⁴⁶⁸ 1930’da yürürlüğe giren “*Umumi Hıfzısıhha Kanunu*” ile verem hastalığına yakalanan ya da veremden dolayı hayatını kaybedenlerin bölgedeki hekimler tarafından en yakın sağlık kurumuna haber verilmesi zorunluluğu

⁴⁶² Tuğluoğlu, *Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)*, s.355.

⁴⁶³ Altay, *a.g.t.*, s.73.

⁴⁶⁴ İzzettin Beştaş, (2006), “Sözlü Tarihin Tanıklığında Cumhuriyet Döneminde Buldan’da Verem Gerçeği ve Veremle Mücadele”, *Buldan Sempozyumu Bildirileri (23-24 Kasım 2006) C.1*, Denizli: s.202-203.

⁴⁶⁵ Veremle mücadele sanatoryumları ve dispanserlerinin 1924-1932 yılları arasındaki faaliyetleri hakkında bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.56., BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.57/11.07.1933

⁴⁶⁶ Öztürk ve Günay, *a.g.e.*, s.22-23.

⁴⁶⁷ BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.218.11.55/11.07.1933

⁴⁶⁸ Ak, *a.g.m.*, s.422., Gümüşçü, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı*, s.140.

getirilmiştir.⁴⁶⁹ Heybeliada Sanatoryumuna 1930 ve 1932’de yapılan eklemelerle yatak sayısı 130’a çıkarılmıştır. Yine 1932’de Haydarpaşa ve İzmir Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi’ne tahsis edilen yatak sayıları da 75’e yükseltilmiştir.⁴⁷⁰

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte ülkede eğitimli nüfusun artmasına paralel olarak hastalığı tanıma ve mücadele konusunda da kısmen de olsa bilinçlenme artmış ve ölümlerin sayıları azaltılabiliyordu. Fakat tüm çabalar verem hastalığının verdiği zararları yok etmeye yetmemişti. Veremle başarılı bir şekilde mücadele edebilmek için en az 300 dispansere ve 10.000 yatağa ihtiyaç vardı. Ülkenin ekonomik durumu ise buna uygun değildi. Nitekim Dr. Refik Saydam bu durumu, “İçtimai derterimizden olan diğer müzmin ve sâri hastalıklardan veremle, sıtma ile olduğu kadar vasi sahada cidale maalesef muvaffak olamıyoruz. Bunun sebebi de bütçemizin darlığıdır” açıklamasıyla ifade ediyordu.⁴⁷¹ Saydam’ın bu açıklamalarına göre, sıtma hastalığıyla mücadelede yakalanan başarının veremle savaşta elde edilemediği görülüyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında veremle mücadeleye önem verilmesine rağmen ekonomik yetersizlikler sebebiyle geniş çapta bir örgütlenme sağlanamamış, ancak 1945’den sonra milli bir mesele olarak ülke genelinde ele alınabiliyordu.⁴⁷²

3.1.2.3. Frengi ile Mücadele

Cumhuriyet Döneminin en önemli sağlık sorunlarından bir olan frengi, toplum sağlığını derinden etkileyen olumsuz faktörlerden biriydi. TBMM hükümeti 1921’de frengi hastalığı ile mücadele kapsamında 90 sayılı “*Frenginin Men-i sirâyet ve İntişârının Tahdidi Kanunu*”nu (Frenginin Kaldırılması ve Yayılmasının Önlenmesi Hakkında Kanun) çıkarmıştır. Bu yasa ile frengili hastaların devlet tarafından ücretsiz olarak tedavi edilmeleri güvence altına alınmıştır. Ayrıca Hıfzısıhha Kanunu’na göre de her frengili hasta kendini tedavi ettirmekle mükellef kılınmıştır. Tedavi ettirmeyen hastalara ise sağlık memurları tarafından takip ve işlem yapma yetkisi verilmiştir.⁴⁷³ Yine bu yasa ile frengili hastaların evlenmeleri de yasaklanmıştır.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ İlgili yasa için bkz. *Resmî Gazete*, S.1489, 6 Mayıs 1930, s.8901., *Düstur*, Tertip 3, C.11, s.143.

⁴⁷⁰ Tekin, *a.g.t.*, s.59.

⁴⁷¹ Altay, *a.g.t.*, s.76.

⁴⁷² Öztürk ve Günay, *a.g.e.*, s.23.

⁴⁷³ İnci Hot, (2004), “Ülkemizde Frengi Hastalığı İle Mücadele”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi*, C.12, S.1, s.39.

⁴⁷⁴ Öztürk ve Günay, *a.g.e.*, s.22.

1924’de frengi hastalığının tespiti ve takibi için hazırlanan bir Türkiye haritasına göre, hastalığın en az görüldüğü bölge Güneydoğu Anadolu bölgesi, en fazla frengili hastanın bulunduğu yer ise, on binde yüz oranıyla Zonguldak, Tokat ve Sinop illeriydi. Bu illeri takiben on binde elli oranıyla Kastamonu, Samsun, Ordu ve Giresun illeri takip etmekteydi.⁴⁷⁵

1921’de çıkarılan yasa ile frengi hastalığının yayılması ve engellenmesi hedeflense de belli bir program dahilinde ve planlı bir şekilde gerçekleştirilen ilk ciddi önlem, 1925’de çıkarılan “*Frengi Tedavi Talimatnamesi*” ile atılmış oldu. Bu talimatname, ülke genelinde uzman tabiplerin bir araya gelerek bir komisyon oluşturması ve frengi hastalığının tedavisi hususunda kullanılacak ilaçlar ve tedavi yöntemlerini kapsamaktaydı. Bu minvalde frengi ile mücadele üç şekilde gerçekleştirildi. Birincisi; frengi komisyonunun belirlemiş olduğu yöntem ve ilaçlarla belediye ve hükümet tabiplerinin ücretsiz yaptıkları tedavi, ikincisi; hususu idareler ve teşkilatlar kurularak yapılan tedaviler, üçüncüsü ise; bakım ve tedavi evleri kapsamında gerçekleştirilen mücadelelerdi.⁴⁷⁶

Hastalıkla mücadele kapsamında ülke genelinde yapılan sağlık merkezleri ve çıkarılan kanunlar Cumhuriyet’in ilk yıllarında periyodik dönemler halinde devam etti. 1927’de Ankara’da “*Deri ve Tenasül Hastalıkları Tedavi Evi*” ismiyle bir dispanser⁴⁷⁷, 1928’de Ordu ve Fatsa’da, 1929’da Çarşamba ve Düzce’de,⁴⁷⁸ 1930 yılında da İzmir ile Zonguldak’ın Çaycuma ilçesinde⁴⁷⁹ frengi ile mücadele kapsamında sağlık merkezleri açıldı.

Ayrıca 1931’da yayımlanan 11682 sayılı “*Evlenme Muayenesi Hakkında Nizamname*”ye göre, evlenecek olan insanların muayene ve kontrolleri ücretsiz yapılarak yeniden düzenlenecek toplum yapısının sağlıklı olması adına halk sağlığı koruma altına alınmaya çalışılmıştır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Gümüşçü, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı*, s.144.

⁴⁷⁶ Tekin, a.g.t., s.62., Hot, *Ülkemizde Frengi Hastalığı İle Mücadele*, s.39

⁴⁷⁷ BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.47/11.07.1933

⁴⁷⁸ BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.46/11.07.1933

⁴⁷⁹ BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 177.220.18.25/14.12.1930. Ayrıca 1926-1932 yılları arasında Ankara, İzmir ve Çaycuma dispanserlerinin frengi tedavi sayıları için bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.49/11.07.1933

⁴⁸⁰ Hot, *Ülkemizde Frengi Hastalığı İle Mücadele*, s.40.

3.1.2.4. Trahom ile Mücadele

Yunanca pürtüklü, pürüzlü anlamına gelen ve “*Trakos*” sözcüğünden türeyen Trahom, bulaşıcı ve çok tehlikeli bir göz hastalığıdır. Hastalığın görülme süresi uzun olmakla birlikte, iyileşme belirtisi olsa da hastalığa dair iz bıraktığı görülür.⁴⁸¹ Sessiz olarak başlayan hastalık göz kapaklarının içeride ve dışarıda şişmesine neden olur. Kirpiklerin sürtünmesi yoluyla oluşan yaralar ise dayanılması güç ağrılara, göz de sulanma ve kamaşmalara sebep olur. Hastalığın süreci uzadıkça yaşanan sıkıntı ve ağrılar şiddetlenir, yaraların cerahatlenerek delinmesine ve gözün kör olmasına neden olur.⁴⁸²

Trahomla hastalığı, ilk defa 1924’de Sağlık Bakanlığı’nın gündemine alınmış ve Dr. Vefik Hüsnü Bulat ile Prof. Dr. Niyazi Gözcü’nün hazırlamış oldukları raporlar ve çeşitli hastanelerden elde edilen istatistikler doğrultusunda 1925’de mücadeleye başlanmıştır. Aynı yıl Malatya’da 10 yataklı, “*körler diyarı*” olarak bilinen Adıyaman’a ise 20 yataklı bir trahom hastanesi açılmıştır.⁴⁸³ 1930’da Gaziantep merkez ile Besni ve Kilis kazalarına da 10’ar yataklı dispanser, Adana’ya 40 yataklı bir hastane açılmıştır. Görülen ihtiyaca göre düzenli olarak hastane ve dispanser sayıları artırılmıştır. 1935’de toplamda 130 yataklı 10 hastane, 10 dispanser, 1940’da ise toplamda 180 yataklı 13 hastane ve 25 dispanser açılmıştır.⁴⁸⁴

Trahom hastalığı ilk zamanlarda hastaya büyük sıkıntı vermediğinden geç teşhis edilebiliyordu. Hastalığın teşhis süresini kısaltmak ve yayılmasını önlemek amacıyla köylere kadar gidilerek programlı bir tedavi süreci oluşturuldu. Bu kapsamda 1937 yılından itibaren “*Köy Tedavi Evleri*” ismiyle 24 kurum hizmete açıldı. 1938 yılında ise köy tedavi evlerinin sayısı 39’a yükseldi.⁴⁸⁵

Hastalığı önleme noktasında yürütülen hizmetler ve gösterilen özverili çabalar sonucu trahomla mücadele başarılı neticeler vermiştir. 1925 yılı itibariyle muayene

⁴⁸¹ Sevilay Özer, (2014), “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945)”, AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi, S.54, Bahar, s.122.

⁴⁸² İnci Hot, (2003), “Ülkemizde Trahom İle Mücadele”, Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi, C.11, S.1, s.22.

⁴⁸³ Özer, a.g.m., s.128-129.

⁴⁸⁴ Tekin, a.g.t., s.58., Hot, Ülkemizde Trahom İle Mücadele, s.24., Ayrıca 1932 trahomla mücadele kurumlarının yatak sayıları ile ayakta ve yatarak tedavi edilen hasta sayılarını görmek için bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.00. Yer No: 176.218.11.54/11.07.1933

⁴⁸⁵ Altay, a.g.t., s.82.

edilen hastaların %70'i trahomlu iken yapılan çalışmalar ve açılan sağlık merkezleri doğrultusunda bu oran 1940'da %20'ye düşürülmüştür.⁴⁸⁶

3.1.3. Mustafa Kemal Atatürk'ün Sağlık Politikası Üzerine Görüşleri

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren sağlık teşkilatının yapılandırılması ve hizmetlerin sistemli bir şekilde sunulabilmesine, M. Kemal Atatürk'ün önderliğinde olağanüstü bir önem verilmiştir. TBMM'nin bu noktada ana meşguliyetlerinden başında da sağlık hizmetlerinin yapılandırılması gelmiştir. Nitekim 1923'den itibaren on üç yıl içerisinde sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi amacıyla 50 yasa çıkartılmıştır.⁴⁸⁷ Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık faaliyetleri hususunda takip edeceği ve benimseyeceği temel politika Gazi Mustafa Kemal tarafından TBMM'nin 3. yılı açılış konuşmasında şöyle ifade edilmiştir:⁴⁸⁸

“...Sıhhiye ve Muaveneti içtimaiye hususatında takip ettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhhatinin muhafaza ve takviyesi, vefiyatın (ölümün) tenkisi, (azalışı) nüfusun tezyidi (artışı) emrazı içtimaiye ve sâriyenin gayrimüessir(tesirsiz) bir hale ifrağı (dönüştürme), bu suretle efradı milletin dinç ve saye kabiliyettar (övülecek yetenekte) bir halde sahihülbeden (engelsiz bireyler) olarak yetiştirilmesidir...”

Aynı konuşmanın farklı bir bölümünde ise ormanların toplum sağlığı açısından önemine de dikkat çekmiştir. Mustafa Kemal tarafından benimsenen politika, sağlık hizmetlerinin yürütülmesinde devletin birincil vazifede sorumlu olduğunu ve koruyucu sağlık hizmetleri konusuna öncelik verilmesi gerektiğini işaret etmiştir. Üstlenilen bu vazife ise, Cumhuriyetin ilanından sonra Dr. Refik Saydam'ın desteği ve çalışmalarıyla yerine getirilmiştir.⁴⁸⁹

Atatürk döneminde sürdürülen sağlık politikası, büyük çoğunluğu Dr. Refik

⁴⁸⁶ Öztürk ve Günay, *a.g.e.*, s.22.

⁴⁸⁷ Akdur, *a.g.b.*, s.2., Muhittin Gül'e göre, 1920-1938 yılları arasında 49 yasa, 2 kararname, 12 tüzük ve 21 yönetmelik yürürlüğe konulmuştur. Özellikle 1930'a kadar yapılan düzenlemeler yapılacak olan çağdaş adımlara uygun bir ortam hazırlamıştı. Eğitim ağırlıklı gelişmeler ise sağlık hizmetlerinin önemli yardımcılarındandı. 1930'da yürürlüğe konan 1580 sayılı Belediye Yasası ile 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha yasaları o dönemin önemli düzenlemelerindendi. Bkz. Muhittin Gül, (1988), “Atatürk Dönemi Sağlık Politikası”, *G.Ü. Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1, s.253.

⁴⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.1, C.18, 01.03.1338 (1922). s.4.

⁴⁸⁹ İsmail Ağırbaş vd. (2011), “Atatürk Dönemi Sağlık Politikası”, *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.48, s.740.

Saydam eliyle gerçekleştirilirken, büyüme sürecinde Hıfzısıhha Okulunun açılması da önemli bir yere sahipti. Bahsi geçen dönemde birçok hizmetinden yararlanan Hıfzısıhha Enstitüsü (27 Mayıs 1928) ile Hıfzısıhha Okulu'nun (2 Kasım 1936) açılması o döneme mahsus ileri seviyede atılımlardandı.⁴⁹⁰ Yine Atatürk dönemi sağlık politikaları konu edilirken kırsal kesim sağlık yapılanması da örnek teşkil edecek hususların başında geliyordu. Bu hususta Mustafa Kemal, sahibi tarafından kendisine hediye edilen Etimesgut Çiftliğinde 19 köyün kesiştiği bir bucak merkezi oluşturdu. Bu merkezde sağlık hizmetleri kapsamında; okul sağlığı, çevre sağlığı, ücretsiz ilaç dağıtımı, yoksul hastalara ücretsiz bakım hizmetleri, salgın hastalıklarla mücadele vb. konularda hizmetler verildi. Mustafa Kemal ayrıca gerçekleştirilen bu hizmetin tüm köylerde uygulanması politikasının da devam ettirilmesini istedi. Bu uygulamanın 1930'da tam anlamıyla ilkeleri belirlendi ve Cumhuriyet idaresinin sosyal devlet yapısına uygun olarak adımlar atılması sağlandı.⁴⁹¹

Toplunun ve bireylerin sağlık sorunları ile ekonomik ve sosyal sorunlar arasında paralel olarak gelişen bazı ilişkilerin bulunduğu Cumhuriyet hükümetlerinin yönetici kadroları tarafından farkına varılmış ve devlet politikası olarak hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Mustafa Kemal'in sık sık dile getirdiği bu ilişki “Nüfus Sorunu” olarak nitelendirilmiştir. Uzun savaşlar sonucunda nüfusun azalmış ve toplumun sağlık yapısının nüfusa oranla bir hayli yetersiz ve sıkıntılı seviyede oluşu birtakım önlemler gerektirmiştir. Bu bağlamda arzu edilen nüfus sayısına ulaşmak için doğumların artırılıp düzene koyulması, hastalıktan kaynaklanan ölümlerin de azaltılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal bu yöndeki görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir:⁴⁹²

“Nüfusumuzun korunması ve artırılması amacına önemle dikkatlerinizi çekerim. Toplumun sağlığı için öngörülen köklü önlemler durmaksızın geliştirilmeli ve genişletilmelidir. Bereketli ve verimli olan Türk milletinin sürekli ve teknik sağlık önlemlerine kavuşunca, Türk vatanını dolduracak ve şenlendirecek güçte olduğuna kimsenin kuşkusu yoktur.”

Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal, nüfus politikasının toplum

⁴⁹⁰ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s.265.

⁴⁹¹ Gül, a.g.m., s.255.

⁴⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.2, C.7, 01.03.1340 (1924), s.4.

sağlığı olgusuyla doğrudan bir ilişki içinde olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda nüfus artışı sağlanırken sağlık hizmetlerinin istenilen seviye ve nitelikte olması gerektiğini de söylemiştir. Bunların yanında, sağlık hizmetlerinin koordineli bir şekilde yürütülmesinin yalnızca sayısal bir artışı amaçlamadığını da her fırsatta dile getirmiştir. Yeni neslin sağlıklı ve üretici bir kapasiteye sahip olarak ülke kalkınmasına katkıda bulunabilecek nitelikler de bireyler olmasının, sıhhatli ve iyi yetişmiş bir toplumla başarılacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda pek çok sosyo-kültürel kavramlar ve değerler konusunda olduğu gibi sağlık alanında da çağdaş değerler Atatürk tarafından Türk toplumuna aktarılmaya çalışılmıştır. Sağlığın korunması ve geliştirilmesi, ölümlerin azaltılması, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele gibi kavramlar Türk toplumunun Atatürk sayesinde tanıştığı kavram ve değerlerden oluşmuştur.⁴⁹³

1920-1930 yılları arasında dönemin kısıtlı imkânlarıyla bilimsel, eğitici ve öğretici filmler çekilerek halkın eğitim sorununa çözüm bulmak için sinemalarda yayınlanmıştır. Çünkü bu dönemde sinema etkin bir araç olarak kullanılan en önemli enstrümanlardandır. Yayınlanan sinema filmleri ise “*Terbiyevi Filmler*” ismiyle anılmıştır. Bu isim Mustafa Kemal Atatürk döneminin çok yönlü faydaları ve etkileri bakımından en ilginç ve dikkat çeken hizmetlerinden biri olan “*Seyyar Terbiye Treni*”nden gelmiş ve bu uygulama seyyar terbiye treni sayesinde amacına ulaşmıştır. Sözü edilen dönemde yayınlanan “*Fikirler Dergisi*”nde ise bu uygulamanın başarısından söz edilerek, dergideki yazıların birinde de şöyle denilmiştir: “...vatandaşlar hastalıktan kurtulmaya, iyi mahsul almaya, güzel çalışmaya dair konferanslar dinlediler. Veremin, sıtmanın ve frenginin sayfalarını ve tahrifatını projeksiyon vagonunun beyaz perdesi üzerinde takip eylediler.” Ankara’dan Samsun’a doğru 21 Nisan 1933 tarihinde hareket eden bu tren, toplamda 1002 km yol kat etmiş ve 14 farklı yerde konferanslar vermiştir. Terbiye Treni’nin çalışmalarında yaklaşık olarak on bin kişi faydalanmıştır.⁴⁹⁴

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devir alınan büyük çaplı sorunlara rağmen Atatürk önderliğinde sağlık alanında önemli başarılar elde edilmiştir. Ülke çapında toplumsal ve ekonomik kalkınma sağlanırken sağlık alanında da aynı düzeyde etkileşim ve dönüşüm sağlanmış, gelecek dönemlere daha iyi seviyede sağlık yapısı

⁴⁹³ Erdem Aydın, (1995), “Atatürk’ün Sağlık Kavram ve Anlayışı”, *Ankara Tıp Mecmuası*, C.48, s.47.

⁴⁹⁴ Osman Bahadır, (2011), “Cumhuriyetin Kazanımları”, *B+ Dergisi*, S.11/12 Bahar, s.11.

devredilmiştir. Atatürk döneminde yürütülen sağlık politikalarının, günümüz sağlık politika ve örgütlenmesinde temel oluşturarak, örnek bir seviye ve nitelikte olduğu da görülmüştür. Nitekim Mustafa Kemal'in, "*Beni Türk Hekimlerine emanet ediniz*"⁴⁹⁵ sözüyle ulaşılmakta olan sağlık düzeyi en açık bir şekilde ifade edilmiştir.

3.2. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DENİZLİ

Cumhuriyetin ilan edildiği döneme kadar Denizli; savaş, deprem, yangın ve salgın hastalıklar gibi gündelik yaşamı olumsuz etkileyen vakalarla mücadele etmiş ve bu gelişmelere bağlı olarak kentin fiziki ve sosyo-kültürel yapısı olumsuz yönde etkilenmişti. Ekonomik koşulların yetersizliği sebebiyle diğer alanlarda olduğu gibi kentin fiziki yapısında da olumlu değişiklikler yapılamamıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Denizli; halkın geçimini dokumacılık ve tarımdan sağladığı, çoğunluğu kerpiçten yapılmış çatısı kiremitle örtülü evlerden oluşan küçük bir kasaba görünümündeydi.⁴⁹⁶ Bununla beraber, bir su ve yeşillik beldesi olarak şu şekilde tasvir edilmekteydi:⁴⁹⁷ "*Hemen her evin bir bahçesi vardı. Evler ağaçlar arasında saklanmış bir kuş yuvasını andırırdı. Kente uzaktan bakanlar engin bir ağaç denizi arasında nadiren ev görebilirdi.*"

1922'de 243.542 olan Denizli nüfusu, Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'de 275.402 kişiydi.⁴⁹⁸ Denizli'nin Cumhuriyet sonrasında ilk nüfus rakamları incelendiğinde ise 1925-1926 yıllarına ait nüfus verileri Devlet Salnamelerine göre, 277.792 kişiydi.⁴⁹⁹ 1926-1927 yılı Salnamelerine göre ise Denizli merkez ve kazalarına ait 1 Kanunisani (Ocak) 1926 ile 1 Temmuz 1926 tarihleri arasında ve cinsiyete göre hazırlanan nüfus dağılımı şu şekildedir:⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Gül, *a.g.m.*, s.256.

⁴⁹⁶ Mahmut Alptekin, (1989), "Denizli İlinin Düşünce ve Kültür Hayatı", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri (27-30 Eylül 1988)*, Denizli Valiliği Yayınları, Denizli: s.131-132.

⁴⁹⁷ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.67.

⁴⁹⁸ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.39. Kodal'a göre, 1923 yılı itibarıyla 275.402 kişi olarak belirtilen nüfus sayılarında şüpheler vardır ve kesinliği tartışmalıdır. Çünkü Denizli nüfusu bu yıllarda çok yavaş artmıştır. Bu nedenle bir yıl içerisinde yaklaşık 32.000 kişilik bir artış olması pek mümkün görünmemektedir. Bir yılda bu kadar nüfus artışının olmasına, 1.Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda ölen Denizlili vatandaşların nüfus sicillerinden silinmemesinin, ileriki tarihlerde gerçekleşecek olan Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'da kararlaştırılan ve Müslüman ve Hristiyan vatandaşların yer değiştirmesinin neden olduğu söylemek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kodal, *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, s.38-39.

⁴⁹⁹ *T.C. Devlet Salnamesi 1925-1926*, (1926), İstanbul Matbaası, s.618.

⁵⁰⁰ *T.C. Devlet Salnamesi 1926-1927*, (1926-1927), Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Teşriyatı, s.860. Salnamelerde gösterilen tabloda; doğum, ölüm, nikah ve boşanma gibi veriler dahil edilerek kapsamlı bir

Tablo 3.4: 1 Kanunisanı (Ocak) 1926- 1 Temmuz 1926 Tarihleri Arasında Denizli Nüfus Sayıları

İlçeler	Genel Nüfus		Toplam
	Erkek	Kadın	
Denizli Merkez	17.034	19.042	36.076
Tavas	23.535	27.772	51.307
Acıpayam	22.712	24.481	47.193
Çal	20.853	24.023	44.876
Buldan	12.911	13.441	26.352
Sarayköy	8.523	9.363	17.886
Çivril	9.326	10.738	20.064
Toplam	114.894	128.860	243.754

1 Kanunisanı (Ocak) 1926 – 1 Temmuz 1926 itibarıyla Denizli toplam nüfusu 243.754'tür. Ayrıca kadın nüfusunun erkek nüfusa oranla daha fazla olduğunu söylemek de mümkündür. Bu tarihler arasında 114.894 olan erkek nüfusa karşılık kadın nüfusu 128.860 olarak kalmıştır. Bu dönemde Denizli'deki erkek nüfusunun kadın nüfusundan az olmasını, erkek nüfusunun 1.Dünya Savaşı ve hemen ardından başlayan Milli Mücadele sürecinde askere alınmalar ile erkek nüfusunun bu savaşlardan dolayı yaşadığı kayıp ve savaş nedeniyle yapılan göçler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Tabloya ait dikkat çeken bir başka husus ise, en kalabalık nüfusun Tavas ve Acıpayam kazalarına ait olmasıdır. Denizli merkeze ait 36.076 kişilik nüfusa karşılık Tavas'ta 51.307, Acıpayam'da ise 44.876 kişi mevcuttur. Bu iki ilçedeki nüfus sayısının fazla oluşu; bölge halkının tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları, geleneksel hayat biçimine göre yaşam sürmeleri ve nüfus mübadelesi sonrası en çok Müslüman halkın buralara yerleştirilmiş olmaları ihtimali⁵⁰¹ ile açıklanabilir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kentin fiziki yapısı ve mimarisi bakıma muhtaç bir durumdaydı. Kentin sokak ve caddeleri çok dar, yazın tozlu, kışın ise çamurluydu. Ulaşım fayton ve çardaklı araçlarla sağlanıyordu. Bahsi geçen yıllarda bir köy karakterini yansıtan Denizli'de; itfaiye, zabıta ve temizlik işleriyle uğraşan belediye teşkilatının hizmetleri de yeterli seviyede değildi. Su sorunu da artezyenlerden ve bazı

şekilde verilmiş ancak, sadece genel nüfus sayıları baz alınmıştır. Ayrıca salnamelerde gösterilen tabloda yapılan kontrol neticesinde bazı toplamlarda hata olduğu görülmüş ve bu hatalar düzeltilerek verilmiştir.

⁵⁰¹ Kodal, *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, s.40.

kaynaklardan alınmış mahalle veya ev çeşmelerinden faydalanarak çözülüyordu.⁵⁰² Hükümet binası çok eski bir konakta hizmet vermeye çalışıyordu. Şehrin elektrik sistemi ise çok yetersiz ve bazı şahıslar tarafından işletilen motorlarla ilkel bir şekilde karşılanmaya çalışılıyordu. Bayramyeri ve Delikliçınar ise şehrin en meşhur iki semtiydi.⁵⁰³

Cumhuriyetin ilk yılları itibariyle kentte on beş yataklı bir otelden başka bu amaç için hizmet veren hiçbir kamu hizmet binası yoktu. Şehre ziyarete gelen misafirler bu otelde konaklamaktaydı. Denizli merkezde biri vâkıfa, diğerleri de şahsa ait olmak üzere toplam dört hamam mevcuttu. Ayrıca şehirde Selçuklu döneminden kalma büyük mezarlıktan başka mahalle aralarında da pek çok küçük mezarlık bulunuyordu. Ancak mezarlıklar iyi bir vaziyette değildi. Mezar taşları yıkık ve içlerinde hayvanlar otlamaktaydı.⁵⁰⁴

Yine bu dönemde Denizli'nin ilk gazetesi olan “*Denizli Gazetesi*” 1923 yılında Vali Cemil Bardakçı'nın girişimleriyle yayınlanmaya başladı. Devam eden süreçte il merkezinde ve ilçelerde çeşitli gazete ve dergiler de yayın hayatına başlayarak kent halkının hizmetine sunuldu.⁵⁰⁵ Denizli halk kitaplığı ise 1925'de faaliyete geçerek eğitim-öğretim hizmeti kapsamında Denizli'ye kazandırıldı. 1927'den sonra gelişim ve dönüşüm hareketlerine ayak uyduran Denizli'de, yeni binalar ve tesisler inşa edilmeye başlandı. Eğitim-öğretim binaları, hastane binaları, büyük oteller, camiler, sinemalar, belediye tesisleri ve fabrikalar gibi farklı alanlarda birçok bina yapıldı. Bu faaliyetler kapsamında şehrin sosyal ve kültürel yapısında bariz değişiklikler yaşandı. Bu kapsamda nüfus sayısında da doğru orantılı olarak artış görüldü. Ayrıca kentin ekonomik yaşantısı da dinamik bir hal aldı.⁵⁰⁶

Cumhuriyet devrinin gelişmeye aday bir kenti olan Denizli'de böylesine adımlar atılmış olması, Mustafa Kemal önderliğinde çağdaş bir kent olma yolunda özverili ve sabırlı bir şekilde çalışıldığının bir göstergesiydi. Genel çerçeveden bakıldığında Cumhuriyet'in ilk yıllarında Denizli kentinde yaşam koşulları, nüfus durumu, şehrin

⁵⁰² Tülin Coşkun, (2007), “Cumhuriyet Dönemi Denizli'nin İdari Tarihi”, *PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Denizli: s.28-30.

⁵⁰³ *Denizli İl Yıllığı 1967*, s.179.

⁵⁰⁴ Coşkun, a.g.t., s.29.

⁵⁰⁵ Denizli basın tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Haytoğlu, (2009), *Denizli Basın Tarihi (1909-2009)*, PAÜ Yayınları No:18, Denizli.

⁵⁰⁶ *Denizli İl Yıllığı 1967*, s.180-186.

fiziki ve mimari yapısı ve diğer hususlardaki görünüm bu seviyedeydi. Savaşlar, doğal afetler ve salgınlar gibi şehrin fiziki, idari ve sosyal yapısını temelden değiştiren bu etkenler sebebiyle ekonomik gücünü ve motivasyonunu kaybeden Denizli'nin, Cumhuriyet'in ilanıyla beraber kazandığı yenilikçi anlayış, kentin gelişmesine olumlu anlamda bir ivme kazandırdı. Denizli, bu etkileşim neticesinde sonraki dönemlerde ve pek çok alanda ülkenin sayılı şehirleri arasına girmeyi başardı.

3.2.1. Cumhuriyet Döneminde Denizli İdari Yapısı

TBMM'nin 23 Nisan 1920'de açılmasından sonra tüm yetkiyi eline alan Meclis, Mustafa Kemal'in istek ve amaçları doğrultusunda sosyal, siyasi, idari ve askeri bakımdan izlenecek stratejileri belirlemeye başladı.⁵⁰⁷ Denizli'nin bağımsız bir sancak durumuna getirilmesinden sonra Mustafa Kemal tarafından 13 Eylül 1920'de TBMM'ye bir önerge sunuldu. Bu önerge ile TBMM tarafından dört ay sonra Anayasada yapılan değişiklik ile “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*” kabul edildi.⁵⁰⁸ 20 Ocak 1921 tarihinde bu yeni anayasa ile sancak ve liva idarelerine son verilmiş ve böylece Denizli'nin de sancak statüsü tamamen ortadan kalkmıştır. Bu kapsamda Denizli'nin Cumhuriyet dönemi ilk valisi ve yöneticisi olan Cemal Bardakçı, Mustafa Kemal'in talimatıyla 5 Ekim 1922'de göreve getirildi.⁵⁰⁹

Denizli'nin, idari anlamda teşkilatlanması 20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe giren, Cumhuriyet tarihinin ikinci anayasası olma özelliğini taşıyan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1924 Anayasası) 89. maddesi ile olmuştur. 1921 Anayasası'nda il, ilçe ve bucak olarak tespit edilen yönetim birimleri 1924 Anayasasında da aynen korunmuş ve 1924 Anayasası'ndaki bu maddeye göre, Türkiye'nin idari taksimatı; “*Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazardan vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasemdir ve nahiyeler de kasaba ve köylerden terekkep eder*”⁵¹⁰ şeklinde düzenlenmiştir. Bu bağlamda Denizli'yi, merkez ilçeyle beraber Acıpayam, Buldan, Çal, Sarayköy ve Tavas ilçeleri oluşturmuştur. Yine 1924'den itibaren yapılan

⁵⁰⁷ Özkan, a.g.e., s.59-60.

⁵⁰⁸ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.77.

⁵⁰⁹ Cemal Bardakçı'nın göreve başlayışını Denizli Valiliği resmî web sitesinde 05 Ekim 1922 olarak gösterse de 1967 yılına ait İl Yıllığı'nda 19 Temmuz 1338 (19 Temmuz 1922) olarak verilmiştir. Ayrıca Toker ve Kodal, Cemal Bardakçı'nın göreve başlayışını 1923 olarak aktarmıştır. Denizli'de görev yapan valileri ve görev sürelerinin sıralı listesi için bkz. “Denizli Valileri”, <http://www.denizli.gov.tr/gecmis-donem-valilerimiz> (Erişim Tarihi: 03.05.2018), Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.16.

⁵¹⁰ Bkz. Tuncer Baykara, (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, İdari Taksimatı*: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: s.140-142

değişiklikle Çivril ilçesine bağlı Homa ve Işıklı nahiyeleri ile 45 köyü Denizli'ye bağlanmıştır. Böylece Denizli, Cumhuriyet'in ilk yıllarında idari taksimatını tamamlayarak son şeklini almıştır.⁵¹¹ Ayrıca 1923 ile 1938 yıllarını kapsayan Atatürk döneminde, idari düzenleme açısından teşkilat oluşturmada önemli ölçüde bir değişiklik yaşanmamıştır. Denizli idari taksimatta merkezle beraber toplamda 7 kaza, 10 nahiye ve 416 köye ayrılmıştır.⁵¹²

Cumhuriyet'in ilanından Mustafa Kemal'in vefatına kadar geçen sürede (1923-1938) Denizli'de toplam beş vali görev yapmıştır. Bu valilerin kentin gelişimine büyük katkıları olmuştur. Öyle ki, Cumhuriyet'in ilanından önce tüm ülkeyi olumsuz yönde etkileyen savaş, salgın hastalıklar, kıtlık ve ekonomik bunalım gibi etkenler doğal olarak Denizli'yi de etkilemiş ve görev yapan valiler bu noktada şehrin kalkınması adına önemli hizmetler gerçekleştirmişlerdir. Denizli halkı da görev yapan bu valilere yoğun olarak hizmet verdikleri alanlara göre “eğitimci”, “sucu” ve “yolcu” gibi lakap ve isimler takmışlardır.⁵¹³ Görüldüğü gibi idari anlamda yaşanan bu değişim ve dönüşüm hamleleri, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren kentin kurum kimliğini kazanması yönünde olumlu bir etki yaratmıştır.

3.2.2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'de Sağlık Hizmetleri

Osmanlı Devleti'nde Dâhiliye Nezareti'ne (İçişleri Bakanlığı) bağlı olarak Sıhhiye Umum Müdürlüğü kontrolünde yürütülen sağlık hizmetleri, 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 sayılı yasayla Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) devredilerek taşradaki sağlık hizmetleri düzene sokulmaya başlanmıştı. Bu düzenlemeden sonra il merkezlerinde sağlık müdürlükleri oluşturulmuş, Denizli İl Sağlık Müdürlüğü de Denizli'nin 1923'de il olması sonrası hemen çalışmalara başlamıştı. Böylece Denizli'deki sağlık hizmetleri, 1923 yılı öncesine göre tek elden ve daha sistemli olarak yürütölmeye başlanmıştı.⁵¹⁴

Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra Denizli merkezinde bulunan sağlık

⁵¹¹ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.68-71.

⁵¹² *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.14. Muallim Murat Gürsoy'a göre, 7 kaza 11 nahiye ve 462 köye ayrılmıştır. Bkz. Muallim Murat Gürsoy, (1933), *Denizli Vilayeti Hakkında Faydalı Bilgiler*, Denizli Vilayet Matbaası, s.5.

⁵¹³ Coşkun, *a.g.t.*, s.47., Altıparmak, *a.g.t.*, s.34., Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.82.

⁵¹⁴ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.158.

personel durumu ise; sağlık işlerinden sorumlu sağlık müdürü, bir hükümet doktoru, bir belediye doktoru, dört sağlık memuru ve bir belediye ebesinden müteşekkildi. Ayrıca aktif olarak hizmet veren biri belediyeye diğeri de özel olmak üzere iki de eczane vardı.⁵¹⁵ Çal ve Acıpayam ilçeleri hariç diğer ilçelerde de birer eczane mevcuttu.⁵¹⁶ 1938'e gelindiğinde ise, her ilçede bir hükümet doktoruyla beraber Tavas, Sarayköy ve Buldan ilçelerinde birer belediye doktoru, Tavas'ta; üç kabine, iki sağlık memuru, Acıpayam'da; iki kabine, iki sağlık memuru, Sarayköy'de; iki kabine, bir sağlık memuru, Buldan'da; iki kabine, iki sağlık memuru ile Çal ve Çivril ilçelerinde birer kabine memuru ile sağlık memurları mevcuttu. Ayrıca Sarayköy ve Buldan'da da birer eczane vardı.⁵¹⁷

1923'de hizmete giren Denizli İl Sağlık Müdürlüğü personelinin çabalarıyla önceki dönemlerde uygulanan geleneksel yöntemler terk edilmiş, halk sağlığına karşı yürütülen yetersiz hizmetler, Cumhuriyet idaresiyle birlikte daha modern bir şekle evrilmiştir. Cumhuriyet yönetiminin getirdiği yeni anlayış, sağlıklı olmayan insanların hiçbir iş yapamayacağı hem ülke hem de kentlerin kalkınması ve modernize edilmesinde sağlıklı bir topluma ihtiyaç duyulacağı prensibini harekete geçirmiş ve bu minvalde halk sağlığına ayrı bir önem verilmiştir. Bu hizmetler kapsamında merkezde ve özellikle ilçelerde görülen “*muska ve iptidai kocakarı ilaçları*” olarak adlandırılan köhne usullerden medet uman vatandaşların; hastanelere, sağlık merkezlerine ve eczanelere gitmeleri sağlanmıştır. Cumhuriyet'in sağlık alanında yaptığı değişiklik ve fikir inkılâbı, vatandaşları tıbbın ve fennin modern tedavi yöntemlerine sevk etmiştir.⁵¹⁸

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Denizli de yaşayan halkın sağlık durumu ve genel vücut yapısı da her ilçede değişkenlik gösteriyordu. Kent merkezinde yaşayan vatandaşlar, orta yapılı ve esmer renkliydi. Acıpayam, Tavas, Kızıllhisâr (Serinhisar) ile Çal'ın bazı yerlerinde halk kuvvetli bir bünyeye sahip ve iri yapılıydı. Ayrıca Kızıllhisâr (Serinhisar) halkı ise bu konuda meşhur bir üne sahipti. Bunun yanında Menderes

⁵¹⁵ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.46.

⁵¹⁶ Kemal Şakir, (2014), *Tarihi, Coğrafi, İçtimai, Sıhhi, İktisâdî, Nokta'-i Nazardan Denizli*, Tahir Kodal (Yay. Haz.), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli: s.175.

⁵¹⁷ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.46.

⁵¹⁸ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.45. İl merkezinde yaşayan halk, sağlığın kıymetini bilip sağlık kuruluşlarına yönelirken özellikle köylerde yaşayan halk, bu konuda duyarsız ve ilgisizdir. Hem avam hem de aydın kesim içinden vatandaşlar arasında da batıl inançlar revaçtadır. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Şakir, a.g.e., s.171-173.

Vadisi halkı içinde; sıksa, cılız ve sıtmalı insanlar bir hayli fazlaydı.⁵¹⁹

Denizli Belediyesi tarafından 1923-1938 yılları arasında sağlık alanında bir dizi yenileşme çalışmaları yapılırken yeni teşkilat birimleri de oluşturulmaya başlanmıştır. 14 Nisan 1930 tarih ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, bu değişime etki eden temel unsur olmuştur. 1930'da kabul edilen Belediyeler Kanunu'na uygun olarak yürütülen faaliyetler ve bahsi geçen dönem itibarıyla oluşturulan belediye teşkilat birimleri; Fen İşleri Müdürlüğü, Temizlik İşleri Müdürlüğü, Mezbaha Müdürlüğü, Zabıta Müdürlüğü ve İtfaiye Müdürlüğü'nden ibaret kalmıştır.⁵²⁰ Görüldüğü üzere o yıllarda Belediye teşkilatı içerisinde sağlıkla ilgili herhangi bir müdürlük ya da birim yoktur. Buna karşın Denizli Belediyesi sağlık hizmeti verebilmek adına, bütçe düzenlemesi yaparak ödenek ayırmış ve sağlık hizmeti sunmuştur.

Denizli Belediyesi'nin yaptığı hizmetleri anlayabilmek için sahip olduğu bütçesine ve bu bütçeden hangi alanlara ne kadar harcama yapıldığını görmek gerekir. Genel anlamda kısıtlı bir bütçeye sahip olan Denizli Belediyesi, ülke şartlarına göre kent halkına en iyi şekilde hizmet vermek için çalışmıştır. Denizli Belediyesi'ne ait 1925-1938 yılları arasında, sağlık ve hayır işleri ile diğer işler için ayrılan bütçe miktarları şöyle belirlenmiştir:⁵²¹

Tablo 3.5: Denizli Belediyesi'nin 1925-1938 Yılları Arasındaki Bütçe Miktarları

Yıllar	Sağlık ve Hayır İşleri Bütçe Miktarları	Diğer İşlerin Bütçe Miktarları
1925	2.000	31.000
1926	3.000	54.000
1928	3.000	44.000
1929	7.000	41.800
1930	5.500	48.100
1932	7.200	35.300
1934	5.100	37.900
1936	3.700	47.600

⁵¹⁹ Şakir, a.g.e., s.171.

⁵²⁰ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.91-92., Ayrıca bkz. Denizli Belediye Başkanlığı, (1991), *1989-1990 Çalışma Raporu*, Denizli: s.30.

⁵²¹ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.94-95. Denizli Vilayet kayıtlarına göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında Denizli Belediyesi'nin bütçesi 40.000 lira iken 1938 yılında 117.530 lira olarak verilmiştir. Bkz. *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.71.

Tablo 3.5: (Devam) Denizli Belediyesi'nin 1925-1938 Yılları Arasındaki Bütçe Miktarları

1938	3.900	77.100
Toplam	40.400	416.800

Denizli Belediyesi 1925-1938 yılları arasında sağlık ve hayır işlerine toplamda 40.400 lira bütçe ayrılmıştır. En çok ödenek ayrılan yıllar ise 1929 ve 1932 yılları olmuştur. Ayrıca diğer işler için ayrılan bütçe miktarlarının kapsamında; idare ve hesap işleri, imar ve düzenleme, temizlik ve elektrik, su tesisat ve onarım ile itfaiye alanlarında yapılan hizmetler dahil edilmiştir. Belirlenen bütçe tutarları ile birçok alanda yenilik yapan belediye teşkilatı, kenti modern görüntüye kavuşturmak için üstün bir gayret göstermiştir. Bu bağlamda yapılan hizmetlerden bazılarını zikretmek gerekirse; on yedi dükkân, bir kahvehane, üç resmi daire, bir modern mezbaha, bir zührevi ticaret evi yaptırılmış, belediye binası da tadil ettirilmiştir. Bunların dışında da pek çok alanda yenilik yapılmış ve modern kurumların temelleri atılmıştır. Sağlık hizmetleri kapsamında da cenazelerin nakli için bir sağlık arabası alınmıştır.⁵²²

Cumhuriyetin ilk on beş yıllık süre zarfında hem ülke genelinde hem de il bazında İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından bazı araştırmalar yapılmış ve bu araştırmalar Başbakanlığa rapor edilmiştir. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün 1931 yılına ait araştırmasında, 16 il merkezindeki belediyelere ait ölüm kayıtlarından elde ettikleri verilere göre, ölüm oranının ülke bazında binde yirmi olduğu, fakat doğum oranlarının ne kadar olduğunun net olarak bilinmediği aktarılmıştır. Elde edilen bu sonuçlarla kesin bir mütalaa yapılmasının doğru olmayacağı da Başbakanlık tarafından bildirilmiştir. Raporun devamında 1931 yılı itibariyle ölüm oranının binde yirmi olması memleket şartları değerlendirildiğinde ve diğer Avrupa devletlerinin ölüm oranları dikkate alındığında yüksek olmadığı ifade edilmiştir.⁵²³ Aynı raporda 1931'de Denizli iline ait ölüm oranı ise binde 23 olarak tespit edilmiştir.⁵²⁴

Bilindiği gibi sancak ve livaların 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

⁵²² Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli, s.71.

⁵²³ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 24.135.18.1/20.03.1932

⁵²⁴ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 24.135.18.6/20.03.1932. Ayrıca Avrupa devletlerinin ölüm oranlarının ve Türkiye'de ölüm oranları tespit edilen diğer 15 ilin sayıları hakkında bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 24.135.18/2-5/20.03.1932

ile kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle, “*Denizli Vilayet İdare-i Hususi*” kurumu Denizli İl Özel İdaresi ismini almıştır. 1924 Anayasası ile bu hususlar tekrar düzenlenmiş ve il özel idareleri illerin ekonomi ve para merkezleri şekline dönüşmüştür. Atatürk döneminde mali kaynaklı hemen hemen tüm faaliyetler koordinasyon ve idare merkezi olan, il özel idarelerin kapsamında yürütülmüştür. Bu bağlamda Denizli ve çevresinde yapılan yatırımlar ve sunulan hizmetler hakkında fikir sahibi olunabilmesi için il özel idarelerin bütçelerinin incelenmesi bu hususta nirengi noktası oluşturmıştır. Bu sebeple 1923-1938 yılları arasında Denizli İl Özel İdare Bütçesi'ne ait belirlenen ödenek miktarları şu şekilde gerçekleşmiştir.⁵²⁵

Tablo 3.6: 1923-1938 Yılları Arasında Denizli İl Özel İdaresine Ait Ödenek Miktarları

Yıllar	Sağlık Bütçesi	Diğer Alanlara Ayrılan Bütçe
1923	14.892	244.268
1924	23.276	353.583
1925	35.950	366.576
1926	46.330	965.849
1927	51.016	1.044.225
1928	59.140	967.829
1929	54.522	989.678
1930	60.077	794.646
1931	66.552	654.798
1932	81.834	415.606
1933	54.312	511.568
1934	52.526	492.481
1935	61.766	466.834
1936	44.038	565.636
1937	53.386	524.303
1938	56.294	555.706
Toplam	815.911	9.913.586

Denizli İl Özel İdaresi'ne ait 1923-1938 yılları arasındaki ödenek miktarlarını gösteren tablonun, diğer alanlara ayrılan bütçe kısmında; idare, hizmet, eğitim, tarım ve hayvancılıkla ilgili bütçe tutarları toplu olarak gösterilmiştir. Sağlık dışında yer alan

⁵²⁵ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.86-87.

diğer kısımlara ait bütçe miktarlarına bakıldığında en fazla ödeneğin 1927 yılı bütçesinde ayrıldığı görülürken, sağlık alanında ayrılan ödeneğin ise en fazla 1932 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır. Bütçe miktarlarında yıllara göre düzenli bir artış ya da azalış görülmemiş, sürekli olarak değişken bir ivmede seyretmiştir. Dikkat çeken bir başka husus ise, Denizli İl Özel İdaresi'nin sağlık alanında ayırdığı ödeneğin en fazla olduğu yıl, Denizli Belediyesi'nin sağlık ve hayır işleri alanında ayırmış olduğu ödenek miktarıyla aynı yıla rastlamış olmasıdır.

Denizli Belediyesi tarafından 1936 yılı başından itibaren 9 ay boyunca kent merkezinde neler yapıldığı ve nüfus oranına göre ne gibi etkileri olduğu çeşitli şubelerde incelenmiş ve sonuçlar vatandaşlar ile paylaşılmıştır. Bu bağlamda 17 Eylül 1936 tarihli Sabah Postası'nın haberine göre, şehirde 9 ay boyunca 190 ölüme karşı 403 doğum olayı gerçekleşmiş, 150 kişi de evlenmiştir. Belediye tarafından yapılan inceleme sonucunda doğum ve ölüm oranları karşılaştırılarak kentin sıhhi ve içtimai durumu hakkında ne kadar gelişme gösterdiği ortaya konmaya çalışılmış ve ortaya çıkan sonuç memnuniyetle karşılanmıştır.⁵²⁶

Cumhuriyet dönemi sağlık hizmetleri kapsamında Denizli'de gerçekleşen bir başka önemli gelişme de Seyhan Sağlık Müdürü Dr. Hüsnü Muhiddin Artuner'in Denizli Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne (Denizli Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü) naklen tayin edilmesi olmuştur. Sicil ve Memurlar Muamelat Müdürlüğü tarafından Dr. Refik Saydam imzalı olarak 1 Teşrinievvel (Ekim) 1937 tarihinde Başbakanlığa sunulan kararname, Mustafa Kemal Atatürk tarafından 18 Teşrinievvel (Ekim) 1937 tarihinde onaylanarak Dr. Hüsnü Muhiddin Artuner, Denizli Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne naklen tayin edilmiştir.⁵²⁷

1938 yılı itibariyle her ilçenin ihtiyaçlarına göre ve vilayet bünyesinde olmak üzere 52 sağlık mıntıkası kurulmuş ve bu mıntikalara birer sağlık korucusu tayin edilmiştir. Tayin edilen bu sağlık personellerinin görevleri ise, 1924'de yayımlanan Köy Kanunu⁵²⁸ uyarınca, köylerdeki temizlik işlerinin doğru ve planlı yürütülmesi ve diğer sağlık ihtiyaçlarına bakmak olarak belirlenmiştir. Ayrıca köy bütçelerine eklenen

⁵²⁶ *Sabah Postası*, "Şehrimizde 190 Ölüme Karşı 403 Doğum", 17 Eylül 1936, s.1. (Bkz. Ek-6)

⁵²⁷ BCA, Fon Kodu: 30.11.1. Yer No: 116.34.3.1-3/18.10.1937. (Bkz. Ek-7)

⁵²⁸ *Resmî Gazete*, S.68, 7.4.1924., *Düstur*, Tertip 3, C.5, s.336.

ödeneklerle her köyde bir sıhhiye çantasının tedarik edilmesi sağlanmıştır.⁵²⁹

1923-1938 yılları arasında yaşanan ve Atatürk dönemi olarak da bilinen bu evrede, Denizli ve ilçelerinde yürütülen sağlık hizmetlerinde belirli seviyede bir gelişme yaşanmıştır. Daha önceki dönemlerde tabiatan elde edilen bitki, otlar ve büyüsel yöntemlere dayalı olarak devam eden ve bu kapsamda yaygın olan sağlık hizmetleri, inşa edilen yeni sağlık kurumları ve eğitilmiş sağlık personellerinin bölgeye sevk edilmesiyle olumlu yönde bir ivme kazanmış ve eski usuller terk edilmeye başlanmıştır. Çağdaş sağlık yöntemlerinin şehirde uygulanması ve halk üzerinde oluşturduğu olumlu etki, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren aktif olarak yürütülen sağlık hizmetlerinin, teşkilat yapısını sağlam temeller üzerine kurduğunun da bir göstergesi olmuştur.

3.2.2.1. Denizli Memleket Hastanesi'nin Faaliyetleri (1923-1938)

Denizli Memleket Hastanesi Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren hem fiziki hem de hizmet anlayışı bakımından geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Bunun yanında hastanede görev yapan doktor ve personel sayısında da artış sağlanmıştır. Dr. Hamdi Berkman,⁵³⁰ 1 Mart 1923 tarihinde aylık 2000 kuruşla Operatör Doktor olarak Denizli Memleket Hastanesi'ne tayin edilmiş ve 1 Nisan 1923'te de göreve başlamıştır.⁵³¹ 1922 yılında Askeri Hastane İnzibat Zabıtlığı'na görevlendirilen Nuri Bey de bu görevinden avdedi dolayısıyla Denizli Memleket Hastanesi İdare Memurluğu görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu gelişmeye istinaden yerine bakan Sami Bey, 1923 yılında hastaneden ayrılmıştır. Yeniden göreve başlayan İdare Memuru Nuri Bey'in maaşı 800 kuruşa, Başhekim Kerimi Bey'in maaşı da 1500 kuruşa yükseltilmiştir. Aynı yıl hastaneye bir seririyat⁵³² klinikleri tesis edilerek bir mikroskop ile bir takım laboratuvar malzemeleri tedarik edilmiştir.⁵³³

1924'de hastanenin 50 yatak olan kapasitesi 75'e, doktor sayısı da 2'ye çıkarılmıştır.⁵³⁴ Ayrıca hastanenin bulunduğu yer hastane caddesinden yüksekte

⁵²⁹ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.46-47.

⁵³⁰ Hamdi Berkman, göreve başladıktan bir süre sonra Tıp Fakültesi Müderrisleri tarafından Avrupa'ya (Paris) gönderilmiş ve 1925 yılına kadar orada kalmıştır. Bkz. Akşit, *a.g.e.*, s.19.

⁵³¹ Önen, *a.g.m.*, s.13.

⁵³² Hekimlerin hasta başında ya da ayrı olarak tahsis edilen kliniklerde talebelere verdikleri dersler. Laboratuvarla iç içe ya da yan yana olan hastane içinde bulunan klinik.

⁵³³ Akşit, *a.g.e.*, s.19.

⁵³⁴ Bahsi geçen tarih itibarıyla hastanede görev yapan doktorlar; Askeri Tabiplikten emekli Binbaşı ve Başhekim olan Mustafa Kerimi Bey ile Op. Dr. Hamdi Berkman'dır. Hastanenin ilk doktoru olan Mazhar

kaldığından dolayı, hastaneye hem cepheden girmek hem de estetik kazandırmak maksadıyla, hastanenin cephe merdiveni Foça'dan getirilen beyaz mermerden dönerek çıkılacak şekilde yeniden inşa edilmiştir. Böylece ön cephe merdiveni modern bir görünüme kazandırılmış, bu hizmetin yapımını ise, Honazlı Sipahi oğlu Hacı Ali Efendi üstlenmiştir. Merdivenin giriş kısmında bulunan çift taraflı sütunların başına da tıp sembolü konmuştur.⁵³⁵

1925'e kadar ameliyathanesi olmayan Denizli Memleket Hastanesinde, odalardan biri tadil edilerek ameliyathane olarak kullanıma açılmıştır. Dr. Hamdi Berkman da İstanbul'daki tıp öğreniminden sonra gittiği Paris'ten dönüşünde operatör olarak hastane ameliyathanesinde çalışmaya başlamış ve ameliyatlar aynı yıl gerçekleştirilmiştir. Ameliyathanenin mevcut eksiklikleri de Cillov Osman Bey'in babası Hacı Mehmet Efendi tarafından karşılanmıştır. Hastanenin bulunduğu arsanın bitişiğinde yer alan Pendeli ve Papayani'ye ait arsalar⁵³⁶ ile yine hastanenin yanında bulunan ve mezarlık yeri olarak ayrılan arsalar da aynı yıl içerisinde istimlak edilerek hastane arsasına dahil edilmiştir.⁵³⁷

1926 yılına ait önemli bir gelişme de hastane başhekimisi olan Mustafa Kerimi Bey'in vefat etmesi üzerine Op. Dr. Hamdi Berkman'ın başhekim olarak atanması olmuştur.⁵³⁸ Aynı yıl içinde doktor kadrosu artırılmış ve Ali Rıza Bey göreve başlamıştır.⁵³⁹ Ayrıca Dâhiliye Müttehassıslığına Dr. Kemal Şakir Bey ve Baş Eczacı olarak da Kimyager Hikmet Bey atanmıştır. Böylece doktor sayısı 3'e yükseltilmiş, yatak sayısı ise 75 olarak devam etmiştir.⁵⁴⁰ 1927'ye gelindiğinde yatak sayısı 75'den 100'e çıkartılmış, hastanenin pansuman ve malzeme odaları ile koridorunun zeminleri de yenilenmiştir.⁵⁴¹ Ayrıca hastanenin ilk ambulansı olan “*Sıhhi İmdat Otosu*” da bu yıl alınarak Denizli halkının hizmetine sunulmuştur. Sıhhi imdat otosu, Vali Mithat

Müfit Bey, 1920 seçimlerinde Aydın Milletvekili olduğundan dolayı görevinden ayrılmış yerine ise, Hükümet Tabibi sıfatıyla Dr. Kazım Samanlı ve Belediye Doktoru unvanıyla Haydar Bey getirilmiştir.

⁵³⁵ Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.34.

⁵³⁶ Toker, Pendeli ve Papayani'ye ait olan bu arsaların Milli Emlak'a ait olduğunu aktarmıştır. Bkz. Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.34., Toker, *Denizli Tarihi*, s.163.

⁵³⁷ Akşit, *a.g.e.*, s.20.

⁵³⁸ Önen, *a.g.m.*, s.13.

⁵³⁹ Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.34.

⁵⁴⁰ Toker, *Denizli Tarihi*, s.163., Ahmet Akşit, Dahiliye Müttehassıslığına 1927'de Feyzi Bey'in tayin edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Dâhiliye doktoru olarak Dr. Kemal Şakir Bey, Baş Eczacı olarak da Kimyager Hikmet Bey'in tayinlerini 1929 olarak işaret etmiştir.

⁵⁴¹ Akşit, *a.g.e.*, s.20. Mehmet Ali Yüksel, (2016), *Her Yönüyle Denizli Kazası*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli: s.175.

Kalabalık'ın görev yaptığı dönemde satın alınmış ve parasının büyük bir kısmı Çallı Hacı Mehmet ve Necip Beyler tarafından karşılanmıştır.⁵⁴² Aynı yıl Op. Dr. Hamdi Berkman'ın kardeşi olan Radyoloji Uzmanı Tefik Berkman,⁵⁴³ Almanya'dan dönüşü sonrası Denizli Memleket Hastanesi'nde radyoloji uzmanı olarak görev yapmaya başlamış ve kendi imkanları ile bir röntgen tüpü üreterek, Denizli halkına mevcut dönem şartlarının üstünde ve modern anlamda bir sağlık hizmeti vermeye başlamıştır.⁵⁴⁴ Ayrıca bu yıl röntgen cihazı alınması için özel idare bütçesinden 7.000, mefruşat için 1.500 ve diğer devam eden masraflar için de 19.980 lira ödenek ayrılmıştır.⁵⁴⁵

Denizli Memleket Hastanesi'nin 1927 yılı itibariyle mevcut durumunu Dr. Kemal Şakir de detaylı olarak tasvir etmiştir. Dr. Şakir, eserinde Denizli Memleket Hastanesinden şöyle bahsetmiştir;

*“Merkez vilayette bir hastane vardır. Elli yataklı temiz, muntazam bir hastanedir. Şehrin havadar yerindedir ve etrafı açıktır. Aynı zamanda şehre ve çarşıya yakındır. Vilayet merkezindeki hastanenin bir ser tabibi (baştabip), bir operatörü, bir nisaiye mütehassısı (kadın doğum uzmanı) vardır. Bakteriyoloji, göz, röntgen şubelerine çok daha fazla ihtiyaç vardır. Hastanenin bu ihtiyaçları için yeniden pavyonların ilavesi ve ödeneğin karşılanması lazımdır.”*⁵⁴⁶

1928'de hastaneye ilk röntgen kadrosu tahsis edilmiş, kalorifer yaptırılmış ve ilk etüv cihazı alınmıştır. Aynı yıl Tavaslıoğlu Mustafa Bey'in eşi Fatma Hanım tarafından hastaneye 64 adet demir hasta karyolası teberra edilmiştir.⁵⁴⁷ 1929'da da idare memuru Hüseyin Bey'in vefat etmesi üzerine yerine baytar Cemil Balçık tayin edilmiştir. 1930 yılına gelindiğinde ise hastanenin doktor kadrosu 5'e çıkartılmış, bunun yanında 2

⁵⁴² Önen, a.g.m., s.14.

⁵⁴³ A. Tefik Berkman; 1900 yılında Denizli'de dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimin Denizli'de tamamladıktan sonra İstanbul Tıp Fakültesi'ne girdi. Okulu başarıyla bitirip Avrupa'da ihtisas yaptı. Radyoloji alanında Avrupa ve Amerika'da gerçekleştirilen kongrelerde Türkiye'yi temsil etti. Ayrıca Berkman, İstanbul Üniversitesi Radyoloji Enstitüsü Radyoterapi Kürsüsünün kuruculuğunu da yaptı. Yayınlamış 21 kitabı ve 200'e yakın makalesi bulunmaktadır. Bkz. Kaptan, *Denizlili Meşhurlar*, s.55.

⁵⁴⁴ Doğan, a.g.m., s.16.

⁵⁴⁵ Akşit, a.g.e. s.20.

⁵⁴⁶ Şakir, a.g.e., s.173., Kemal Şakir 1927'de basılan bu eserinde hastanenin 50 yataklı olduğunu söylemektedir. Fakat hastanenin yatak sayısı 1924'de 75'e, 1927'de ise 100'e çıkarılmıştır. Kemal Şakir'in bu eserini önceden yazdığı ve düzeltme yapmadan 1927'de basıma verdiği kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir.

⁵⁴⁷ Uysal, a.g.e., s.175.

eczacı, 2 idare memuru, 3 hemşire, 1 şoför, 19 hastabakıcı, 3 aşçı ve 1 çamaşırcıyla beraber toplam 36 personele ulaşılmıştır.⁵⁴⁸

Denizli Memleket Hastanesi bünyesinde görev yapan hekim ve diğer sağlık personellerinin sayılarında artış olması, hastanenin büyüme ve gelişmesini de doğru oranda etkilemiş, bu etkileşim hastaneye müracaat eden hasta sayısında ki artışı da açık bir şekilde ortaya koymuştur. Öyle ki, hastanenin tam manasıyla faaliyete geçtiği 1919 yılı itibariyle 80 olan poliklinik sayısı, 1923’de 2.540, 1929 yılı sonlarında ise 4.471’e yükselmiştir.⁵⁴⁹ Hastanenin ihtiyaçları da gelen hasta sayısına göre daha da artmıştır. Bu kapsamda 1931 yılı özel idare bütçesinden karşılanmak üzere, Denizli Memleket Hastanesi için ihtiyaç duyulan 19.030 liralık tıbbi ilaç ve levazım malzemelerinin satın alınması, Sağlık Bakanlığı’nın teklifi ve Maliye Bakanlığı’nın olumlu mütalaası üzerine İcra Vekilleri Heyeti’nin 15 Kasım 1931 tarihli kararnamesiyle kabul edilmiştir.⁵⁵⁰ Aynı yıl Denizli Memleket Hastanesi Sağlık Dairesi ile kimyahanenin gerekli ihtiyaçları için toplanmış olan 20.825 liralık tıbbi levazım bedelinin 1932 yılı özel idare bütçesinden karşılanmasına dair iznin verilmesi ve bu kapsamda Kambyo Kararnamesinin alınması Sağlık Bakanlığı’nca Başbakanlıktan talep edilmiştir.⁵⁵¹ 1932 yılı sonlarında ise Denizli Memleket Hastanesi sağlık dairesi için gerekli olan yabancı tıbbi malzemelerin ücretleri, özel idare bütçesinden verilmek üzere hazırlanan 9682 sayılı kararnameye göre memleket içinden satın alınması, Sağlık Bakanlığı’nın tezkereleri uyarınca ve İcra Vekilleri Heyeti’nin 18 Aralık 1932 sayılı kararnamesiyle kabul edilmiştir.⁵⁵²

Hastanenin her geçen gün artan araç-gereç ve tıbbi malzeme eksikliğinin yanında doktor ve diğer sağlık personeli ihtiyacı da doğmuş ve personel sayısında belirli seviyede bir artış yapıldığı görülmüştür. Bahsi geçen 1932 yılı itibariyle Denizli Sağlık Müdürü de dahil olmak üzere Denizli Memleket Hastanesi’nde görevli doktor ve diğer sağlık personellerinin isimleri aşağıdaki tabloda detaylı olarak gösterilmiştir.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Akşit, *a.g.e.*, s.21.

⁵⁴⁹ *A.g.e.*, s.61.

⁵⁵⁰ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 24.75.14/15.11.1931

⁵⁵¹ BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 191.309.8.5-3/16.01.1933

⁵⁵² BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 32.75.17/18.12.1932

⁵⁵³ Akşit, *A.g.e.*, s.39.

Tablo 3.7: 1932 Yılında Denizli Memleket Hastanesi’nde Görevli Doktor ve Sağlık Personeli

Görev Yapan Personelin Kadrosu	Görev Yapan Personel İsmi
Sağlık Müdürü	Cevdet Saraçoğlu
Baştabip ve Operatör	Hamdi Berkman
Dâhiliye (İç Hastalıklar) Mütahassısı	Kemal Şakir (Saraçoğlu)
Nisaiye (Kadın Doğum) Mütahassısı	Numan Bey
Röntgen Mütahassısı	Tevfik Berkman
Göz Mütahassısı	Naili Tanülkü
Doktor	Emin Bey
Başhemşire	Meliha Hanım
Hemşire	Şefika Turhan, Pakize Panza
Ebe	Lütfiye ve Bahşende Hanım
Eczacı	Kadri Özbaş
Etiv Memuru	Nuri Ataman
Ayniyat Memuru	Nakip Ziya
İdare Memuru	Cemil Balçık

Tabloda görüldüğü üzere 1932 yılı itibariyle hastanede; 1 baştabip, 5 doktor, 1 başhemşire, 2 hemşire, 2 ebe, 1 eczacı ve 3 memur olduğu anlaşılmaktadır. 1930’a ait personel sayılarında doktorların dışında 1 şoför, 19 hastabakıcı ile 3 aşçı ve 1 çamaşırcının çalıştığı belirtilmişti. Fakat bu çalışanların isimlerine ait herhangi bir bilgiye ulaşılamadığından tabloda gösterilememiştir. Sonuç olarak hastanede görevli toplam çalışan sayısı 1930’da 36 iken 1932’de 39’a yükselmiştir.

İlk olarak 1927 yılında satın alınan “*Sıhhi İmdat Otosu*”, kullanılamaz hale geldiğinden dönemin Denizli Valisi Halit Aksoy (1927-1932) tarafından ayrılan ödenekle 1933 yılında yeni bir sıhhiye imdat otosu satın alınmıştır.⁵⁵⁴ Aynı yıl Dr. Kemal Şakir’in çabalarıyla hastaneye intaniye (enfeksiyon hastalıkları) servisi kazandırılmıştır. Bu dönemde Halit Aksoy’dan sonra göreve gelen Denizli Valisi Fuat Tuksal (1932-1935) tarafından 24 Şubat 1933 Cuma günü 40 yataklı bir Dâhiliye pavyonu yapılmak üzere temel atma töreni düzenlenmiş, mevcut doktor kadrosuna da

⁵⁵⁴ Önen, *a.g.m.*, s.14. (Bkz. Ek-8)

ilaveler yapılarak nisaiye ve göz mütehassısı kadrolarının sayıları artırılmıştır. Denizli Memleket Hastanesi'ne aynı yıl içerisinde Cillov Ali Bey tarafından 500 lira değerinde bir yemek sobası teberru edilmiş, hastanenin dış havuzunun bulunduğu arsa üzerinde yer alan bakkal Halil'in evi de 750 liraya istimlak edilerek yıktırılmıştır. Hastanede 1933'de 2.169 hasta tedavi altına alınmış, bu hastalardan 1.459'u şifa bulurken 108'i vefat etmiştir. 1934'de ise, hastane polikliniğine 11.357 hasta müracaat etmiştir. Dâhiliye pavyonunun intaniye servisine tahsis edilen üst bölümü de 935 liraya yaptırılmıştır.⁵⁵⁵

1933'de ikincisi alınan sıhhiye imdat otosu zor durumda olan vatandaşlara hizmet vermek için yoğun çaba sarf etmiştir. Nitekim 1935 yılı içinde durumu kötü olan hastalarla, doğum yapacak durumda olan kritik hastalardan toplam 98 kişiye imdat otosu ile hizmet verilmiş olup bu hizmet için 521 lira 85 kuruş ödenek ayrılmıştır. Bu ödeneği aşan durumlarda ise encümen kararı gereğince ekonomik durumu iyi olan hastalardan kilometresi 10 kuruş üzerinden ücret alınacağı, durumu olmayan hastaların ise sıhhiye imdat otosundan ücretsiz faydalandırılacağı kararlaştırılmıştır. Aynı yıl hastaneye 1.889 hasta yatırılmış, bu hastalardan 1.154'ü şifa bulurken 227 hasta vefat etmiştir. 10.279 kişinin muayenesi de ayakta gerçekleştirilmiştir.⁵⁵⁶

Denizli Memleket Hastanesi'nde görev yapan hekimlerin, vatandaşların öneri ve dileklerini dikkate alarak çalışma saatlerinde güncelleme yaptıkları görülmüştür. Şöyle ki hastanenin kapısında asılı olan levhadaki çizelgeye göre, Cumartesi günü saat 11.00'den 13.00'e kadar, Pazartesi günleri de saat 13.00'den 15.00'e kadar genel muayene yapıldığı, bu genel muayenenin dışında da her gün saat 11.00'den 13.00'e kadar nöbetçi doktorlar tarafından müracaat eden hastalara bakıldığı bildirilmiştir. Hastaneye yatırılması gereken hastaların yatışı yapılmış, yatarak tedavi edilmesine lüzum olmayan hastalar ise reçeteleri verilerek taburcu edilmiştir.⁵⁵⁷

1935 yılı, Denizli Memleket Hastanesi için diğer yıllara nazaran önemli operasyonların ve gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Misal vermek gerekirse, hastanenin nisaiye mütehassısı Burhaneddin Bey tarafından önemli bir ameliyat gerçekleştirilmiştir. Acıpayam ilçesinin Karaman köyüne kayıtlı olan bir kadın hastanın

⁵⁵⁵ Akşit, *a.g.e.*, s.40-44.

⁵⁵⁶ *A.g.e.*, s.46.

⁵⁵⁷ Babadağ, "Hastanemiz Muayene İşine Önem Veriyor", 19 Teşrinisani 1935, s.1. (Bkz. Ek-9)

karnından 36 kg tümör (ur) çıkartılmış ve sağlığına kavuşturulmuştur. Bunun yanında Op. Dr. Ali Suzan Güney tarafından böbrek taşı ameliyatı, Dr. Muhiddin Sığır tarafından da her türlü göz ameliyatları gerçekleştirilmiştir.⁵⁵⁸ Akşit'e göre, Denizli Memleket Hastanesi'nde 1937-1940 yılları arasında gerçekleştirilen ameliyat sayıları ve durumları şu şekildedir:⁵⁵⁹

Tablo 3.8: Denizli Memleket Hastanesi'nde 1937-1940 Yılları Arasında Yapılan Ameliyat Sayıları

Yıl	Ameliyat Sayısı	Vefat	Adli ve Müstacel (Acil) Vakalarda Ölüm	Acil Olmayan Vakalarda Ölüm
1937	306	26	20	6
1938	336	33	29	4
1939	318	24	18	6
1940	383	35	30	5
Toplam	1.343	118	97	21

1935 yılı içinde gerçekleşen bir başka önemli gelişme de Denizli Memleket Hastanesi Başhekimisi olarak görev yapan Op. Dr. Hamdi Berkman'ın, milletvekilliği seçimlerinde, 5. Dönem Denizli Milletvekili olarak seçilmesi olmuştur.⁵⁶⁰ Hamdi Berkman milletvekili olduktan sonra yerine Baştabip olarak Akif Atlamaz görevlendirilmiştir. Yine aynı yıl Denizli halkının aynı yardımlarıyla ihtiyaçlara cevap verebilecek düzeyde bir röntgen binası yaptırılmış, bu binanın yapımında en çok katkı sağlayanlar ise Tavas ilçesine bağlı Kızılcabölük kasabasından Mustafa Yağcı ve Babadağ ilçesinden Hamdi Arman olmuştur.⁵⁶¹

1936 yılı itibariyle hastanenin bahçesine ait kötü görüntünün önüne geçilmek amacıyla meyveli ve meyvesiz ağaçlar diktirilmiş, bahçe düzeni sağlanmıştır. 1935'den tedavisi 1936'ya devreden hastaların tedavilerine de ayrıca devam edilmiştir. Kısa bir süre görevde kalan Baştabip Akif Atlamaz'dan sonra yerine Osman Nuri

⁵⁵⁸ Akşit, *a.g.e.*, s.46-48.(Bkz. Ek-10)

⁵⁵⁹ *A.g.e.*, s.60.

⁵⁶⁰ Önen, *a.g.m.*, s.14.

⁵⁶¹ Akşit, *a.g.e.*, s.45.

Artam, 25 Ocak 1936 tarihinde Denizli Memleket Hastanesi Baştabibi olarak atanmıştır. Bu yıl 1.949 hasta yatarak tedavi edilmiş ve bu hastaların 258'si vefat etmiştir. 1936'da hastanenin dâhiliye servisine 4.856, hariciye servisine 3.643, göz polikliniğine 1.870, nisaiye servisine de 631 hasta başvurmuş ve muayeneleri yapılarak gerekli olanlara reçeteleri verilmiştir. Toplamda bakılan hasta sayısı ise bu yıl için 11.000'e ulaşmıştır. 1937'de 2.174 hasta tedavi altına alınmış ve 287'si vefat etmiştir. Aynı yıl içerisinde dâhiliye servisine 2.857, hariciye servisine 2.674, göz polikliniğine 1.505, nisaiye polikliniğine de 425 hasta müracaat etmiştir.⁵⁶² Ayrıca bir poliklinik binası yapılması için de çalışmalara başlanmıştır. 1937 yılında Osman Nuri Artam, aylık Halkevi dergisi olan İnanç'ta yayınlanan yazısında sıhhi imdat otosunun kullanım durumuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Adı geçeninin yaptığı açıklamada, *“Bir imdat otomobili 300.000 nüfuslu vilayetin her başı ağrıyan hastasını nakle imkan bulamayacağı cihetle ancak en ağır yaralıyı, en ağır hastasını, en zor doğumunu nakletmek için vilayetçe tahsis edilmiştir”*⁵⁶³ ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadeye göre ikincisi 1933 yılında satın alınan sıhhi imdat otosunun dört yıl sonra da kullanılmaya devam ettiği ve sayısının artırılmadığı anlaşılmaktadır.

1938'de de tedavi altına alınan 2.377 hastadan 266'sı vefat etmiş olup, 80 hasta diğer yıla devredilmiştir.⁵⁶⁴ Aynı yıl hastanenin doktor sayısı 6'ya, yatak sayısı da 106'ya çıkarılmıştır. Cumhuriyetin ilan edildiği 1923'den 1940'a kadar toplamda 134.061 poliklinik muayenesi yapılmış, bu hastalardan 30.913'ü ise yatarak tedavi edilmiştir.⁵⁶⁵

Görüldüğü üzere, Denizli Memleket Hastanesinin Cumhuriyet yönetiminde geçen (1923-1938) on beş yıllık süreçte, teşkilatlanmasını tamamlamış ve uygar bir sağlık kuruluşu konumuna gelmiştir. Hem Denizli il merkezinde hem de bağlı ilçe, köy ve kasabalarında yaşayan tüm vatandaşlara dönemin mevcut şartlarının üstünde hizmetler verilmiştir. Hastanenin artırılan doktor ve diğer sağlık personeli sayısı, modern şekilde düzenlenen fiziki yapısı, giderilen araç-gereç eksikleri, gerçekleştirilen önemli operasyonlar ve bunlara bağlı olarak hasta sayısında ki artış, hastanenin hizmet kalitesinde yaşanan değişimin çok önemli göstergesi olmuştur.

⁵⁶² A.g.e., s.49-50.

⁵⁶³ Karatepe ve Bozkurt, a.g.m., s.131.

⁵⁶⁴ Akşit, a.g.e., s.50-52.

⁵⁶⁵ Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.35.

3.2.2.1.1. Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Memleket Hastanesi'ni Ziyareti

Mustafa Kemal Atatürk, yaşamı boyunca toplamda elli iki il merkezine ziyarette bulunmuş, bunların yanında pek çok ilçe, kasaba ve köylere de gitmiştir.⁵⁶⁶ Bazı illere birden fazla gittiği bilinen Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in Denizli'yi ilk ziyareti ise 6 Mart 1930 yılında gerçekleşmiştir. 5 Mart 1930 günü saat 10.30'da İzmir'den Antalya'ya hareket eden Mustafa Kemal ve heyeti, Aydın-Nazilli yoluyla 6 Mart 1930 tarihinde Denizli'ye ulaşmıştır. Denizli istasyonunda yaklaşık yarım saat süreyle mola veren Gazi Mustafa Kemal, istasyonu dolduran ve kendisini şehirde ağırlamak isteyen Denizlili vatandaşlara, “*yakında Denizli'ye özel olarak geleceğim, o zaman sizlerle uzun uzun görüşürüz*” diyerek aynı gün Burdur-Isparta yolu üzerinden Antalya'ya hareket etmiştir.⁵⁶⁷

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in Denizli'ye ikinci ziyareti ise, Büyük Ege Gezisi olarak bilinen program kapsamında gerçekleşmiştir.⁵⁶⁸ 4 Şubat 1931 tarihi sabah saat 08.30'da Denizli'ye hareket eden Mustafa Kemal,⁵⁶⁹ Nazilli'ye uğramış ve istasyonda bazı görüşmeler yaptıktan sonra yola devam etmiştir. Aynı gün Mustafa Kemal'i taşıyan özel tren saat 13.00'de Denizli'ye ulaşmıştır.⁵⁷⁰

Mustafa Kemal'in Denizli'ye gelişini öğrenen halk, istasyonun bulunduğu çevreyi doldurmuş, Atatürk'e karşı büyük sevgi ve hürmet göstererek tezahüratlarla karşılamıştır. Bu sevgi gösterisi arasında halkı selamlayarak trenden inen Mustafa Kemal,⁵⁷¹ heyetiyle beraber istasyondan ayrılmış ve kendisi için tahsis edilen ve o gün itibariyle CHP (Fırka) il merkezi olarak kullanılan binaya geçmiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁶ Günver Güneş, (2005), “Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri”, *AAM Dergisi*, C.XXI, S.61, Mart 2005, s.222.

⁵⁶⁷ Tahir Kodal, (2003), “Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri”, *AAM Dergisi*, C.XIX, S.55, Mart 2003, s.151-152.

⁵⁶⁸ Halil Oran, (1974), *Atatürk Denizli'de*, Cumhuriyet'in 50. Yılı İl Kutlama Kurulu Yayınları, No:2, Denizli: s.12.

⁵⁶⁹ M. Kemal'in Denizli'yi hareketini Vakıf gazetesi 08:30 olarak verirken, Hâkimiyeti Milliye gazetesi 03:30 olarak vermiştir. Bkz. *Hâkimiyeti Milliye*, “Reisicumhur Hazretleri Denizli'de”, 5 Şubat 1931, s.1. (Bkz. Ek-11)

⁵⁷⁰ *Vakıf*, “Gazi Hz. Nazilli'de”, 5 Şubat 1931, s.4.

⁵⁷¹ Kodal, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri*, s.157-158.

⁵⁷² 1931'de CHP (Fırka) binası olarak kullanılan bina 1950'den sonra dispanser olarak kullanılmış, bakımsızlık ve yıpranma nedeniyle terkedilmiştir. Daha sonra kullanılmayan bu bina 1977'de Atatürk Etnografya Müzesi'ne dönüştürülmek üzere Kültür ve Turizm Bakanlığı'na devredilmiştir. 1981'de Atatürk'ün doğumunun 100. yılı nedeniyle bina onarılmaya başlanmıştır. 3 yıl süren çalışmalardan sonra 1 Şubat 1984 tarihinde ziyarete açılmıştır. 1997'de yıpranması sebebiyle tekrar bakıma alınan bina 4 Şubat 1999 tarihinde “Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi” olarak ziyarete açılmıştır. Ayrıntılı bilgi

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, şehirde kısa bir gezinti yaptıktan sonra 51. Piyade Alayı ile 33. Topçu Alayı, Köy Öğretmen Okulu, Denizli Valiliği ile CHP ilçe merkezini ziyaret etmiş ve oradan Denizli Memleket Hastanesi'ne geçmiştir. Hastanenin bütün tesis ve bölümlerini inceleyen Mustafa Kemal, hastalarla da görüşmüştür. Hastane Başhekimi Dr. Hamdi Berkman, hastanenin ihtiyaçları hakkında detaylı bilgi vermiş ve tüm koşulları gezdirmiştir. Hastanenin temizliği ve düzeninden dolayı Dr. Hamdi Berkman'a teşekkür eden Mustafa Kemal, memnuniyetini dile getirmiş ve hastaneden ayrılmıştır.⁵⁷³

3.2.2.2. Diğer Sağlık Kurumları

Önceki dönemlere nazaran halk sağlığına çok daha fazla önem veren Cumhuriyet yönetimi, bu konuda *“sıhhatı yerinde olmayan insanların hiçbir iş yapmalarına imkan yoktur”* anlayışıyla hareket etmiş ve geniş kapsamlı hizmet ağı kurabilmek için çeşitli sağlık kurum ve kuruluşlarını hayata geçirmeye gayret göstermiştir. Merkezi hükümet, her vilayette olduğu gibi pek çok kazalarda da umumi hastaneler ve doğum evleri tesis etmiştir. Verem, sıtma, frengi ve trahom gibi fiziksel ve ruhsal anlamda yıkıcı etkiler bırakan hastalıklara karşı ayrıca mücadele teşkilatları kurmuştur.⁵⁷⁴

Bu açıdan Denizli ve kazalarına çok önemli hizmetler veren ve sağlık kurumları kapsamında nitelendirilen öncü kuruluş, Millî Mücadele hareketinin 1919'da başladığı yıllarda ve kısıtlı imkanlarla kurulan Denizli Memleket Hastanesi olmuştur. Önceki bölümlerde kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilen Denizli Memleket Hastanesi, her geçen dönem kendini yenileyerek varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Ayrıca Denizli'nin ilk ve en önemli sağlık kuruluşu olması ve Denizli sağlık tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Cumhuriyet idaresi ile birlikte yeniliklerine hız verilen ve her türlü eksiklikleri giderilmeye çalışılan Memleket Hastanesi, bu alanda birincil kurum olarak değerlendirilmektedir.

için bkz. Ayşegül Koyuncu Okca ve Hülya Özar, (2015), “Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y.3, S.14, Haziran 2015, s.198., Ercan Haytoğlu, (2012), “Denizli Basınına Göre Denizli Müzeciliğine ve Denizli Müzelerine Bir Bakış (1960-2004)”, *Belgi*, S.3, Kış 2012/1, s.295-321.

⁵⁷³ Kodal, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri*, s.159., Oran, *a.g.e.*, s.47., Komisyon, (2001), *Denizli İli Kültür Değerleri*, Deha Matbaa, Denizli: s.98-99.

⁵⁷⁴ *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.45.

1924 yılı itibariyle özel idare tarafından verilen tahsisatlarla her ilçede bir muayene ve tedavi evi açılmıştır. Bu muayene evlerine gerekli olan levazım, yatak ve taşınabilir araç-gereçler temin edilmişse de iki yıl sonra bütçe darlığı yüzünden kapatılmak zorunda kalmıştır. Aynı yıl sadece Buldan ilçesinde bulunan ve ödeneği genel bütçeden karşılanan dispanser faaliyetine devam edebilmiştir. Sıhhat ve Muaveneti İctimaiye Vekâleti, yapımı elli yatak alacak şekilde planlanan bu binanın eksik kalan bölümlerinin tamamlanması için de dört bin lira ödenek vermiştir.⁵⁷⁵

Denizli’de 1930’lu yılların başlarında diş sağlığı alanında uzman kişilerin ve teknik araç-gereçlerle hizmet veren herhangi bir diş merkezi ve diş hekiminin olmadığı bilinmekteydi. Tarhan Toker, söz konusu dönemde Denizli’de Dişçi Kazım ve Dişçi Abdurrahman (Tüfekçi) beylerden başka dişçilerin olmadığını işaret etmektedir. Kasaba ve köylerde ise bu husus; berberlerin ve dişçilik hakkında askerlikte bilgi sahibi olmuş belirli kişilerin elindeydi. Tedaviler ise, sağlık ve hijyen kurallarının yok sayıldığı, paslı ve kirli kerpetenlerin kullanıldığı, hiçbir uyuşturucu madde ve teknik kullanılmadan halk dişçisi olarak tabir edilen kişiler tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu müdahalelerin sonucunda diş kırılmaları, çene kemiğinin çatlaması, ağız içinde yaralar ve apselerin oluşması sık görülen vakalardandı. Öyle ki bu yaraların iyileşmesi aylar sürmekteydi. Toker, 1931’de Çal Merkezi Gazi Okulunda öğretmenlik yaparken kendisinin de halk dişçisi olarak adlandırılan bu kişiler tarafından dişinin çekildiğini, fakat bu işlemten sonra dişinin apse yapıp yaklaşık üç ay süreyle acı çektiğini bundan sonraki zamanlarda meydana gelen diş rahatsızlıkları için, en yakın diş merkezinin olduğu İzmir’e gittiğini aktarmıştır.⁵⁷⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren merkezi hükümetin destekleriyle yapılan ve yapılması planlanan sağlık kurumlarının yanında özel girişimlerin de olduğu görülmüştür. 1935’e kadar Denizli Memleket Hastanesi başhekimisi olarak görevde kalan Op. Dr. Hamdi Berkman, ilk özel hastane statüsünde değerlendirilebilecek olan “*Dr. Hamdi Berkman Sağlık Yurdu*”nu Denizli’ye kazandırmış ve bu hususta bir ilke imza atmıştır.⁵⁷⁷

Denizli’de yaşanan salgınları önlemek ve tedavi etmek için de çalışmalar

⁵⁷⁵ A.g.e., s.46.

⁵⁷⁶ Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.40.

⁵⁷⁷ Önen, a.g.m., s.14.

yapılmış ve yeni teşkilatlar kurulmuştur. Bu kapsamda Aydın mücadele teşkilatı mıntikasına bağlı olarak vilayet merkezinde sıtma mücadele teşkilatı kurulmuştur. Bünyesinde bir doktor ve dört sağlık memuru bulunan bu kuruluş, Denizli, Sarayköy, Buldan ve Çal ilçelerinin 61 köyünde aktif olarak mücadele etmiştir. 1936'da da Çivril'in 33 köyü bu sıtma mücadelesinin yapıldığı yerler arasına alınmıştır. Sıtma ile mücadele teşkilatı, 1938'e kadar şu hizmetleri gerçekleştirmiştir:⁵⁷⁸

- Toplam da 4.958 metre yeni kanal açma
- 3.360 metre kanal temizlettirme
- 1.543 metre çukur doldurma
- 3.625 metre yeni arık açtırma
- 4.035 metre arık temizlettirme
- 7 kuyu kapatma
- 1.216 hela (tuvalet) çukuru kazdırma
- 17 çeşmeyi ıslah ettirme

Sıtma teşkilatı bu hizmetlerin yanında bahsi geçen 1938'e kadar 266.232 sıtmalı hastayı tedavi altına almış ve bunlardan 88.777'sini muayene etmiştir. Bu tedavi sürecinde 1.170 kilo 645 gram kinin kullanmıştır. Ayrıca küçük yaştaki çocuklar için 85.579 adet tatlı sülfato komprimesi⁵⁷⁹, 13.385 adet kuvvet komprimesi dağıtmış ve 209 adet ampul kinin tatbik ettirmiştir. 89.840 kişinin de sıtma mikrobu taşıyıp taşımadığına dair kan testleri yapılmıştır.⁵⁸⁰

3.2.2.3. Denizli ve Kazalarında Görülen Hastalıklar

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Denizli halkının karşılaştığı en önemli sağlık sorunlarının başında bulaşıcı ve salgın hastalıklar gelmektedir. Görülen bu salgınların en önemlilerinin ise sıtma ve verem olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu salgınların yanında enfeksiyona bağlı hastalıklarda azalma yaşanırken damar

⁵⁷⁸ Aydın mücadele teşkilatı mıntikasına bağlı olarak kurulan ve hizmet veren "Sıtma Mücadele Teşkilatı"nın kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememiş olup, kent merkezi ve köylerinde aktif olarak hizmet verdiği anlaşılmıştır. Bkz. *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.47.

⁵⁷⁹ Komprime; Genellikle yassı ve silindirik şeklinde bulunan katı ilaç veya sıkıştırılmış hap, tablet.

⁵⁸⁰ A.g.e., s.47.

hastalıkları, neoplazmlar (tümörler) ve serebral (beyine bağlı) rahatsızlıklar, sıtma ve veremden sonra en fazla ölüme sebep olan hastalıklardandır.⁵⁸¹ Ayrıca anılan bu hastalıkların dışında çevre ve kişisel temizlik gibi çeşitli sebeplerden kaynaklanan hastalıklar da ölümlere ve kalıcı hasarlara sebep olmuştur. Bu konuda bir fikir verdiği için Denizli Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğü tarafından hazırlanan 1925 yılına ait tablo olduğu gibi sunulmuştur.⁵⁸²

Tablo 3.9: 1 Ocak 1925 ile Aralık 1925 Sonu İtibariyle Denizli Merkez ve Kazalarına Ait Ölüm Cetveli

Hastalıklar	Merkez		Sarayköy		Buldan		Çal		Tavas		Acıpayam		Toplam	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Sıtma		1				1							0	2
Dizanteri											1		1	0
Akciğer Veremi	14	11	2	9	5	7	6	5	4		1		32	32
Sa'ir Aza Veremi	1	1	1	1	3	3		7	5	1			10	13
Zatürre	16	10	28	27	6	9	4	6	16	6	4	6	74	64
Sıtma ve İhtilatı	15	9	12	20	7	11	2	2	6	5	7	3	49	50
Frengi											5	2	5	2
Akıl ve Sinir Hastalıkları			1	1					1				2	1
Karaciğer Hastalıkları	2		4	1	1	3	1	5	3		2	1	13	10
İdrar Yolu Hastalıkları	10	1	2	1	1	3	12	9	7	2	7	1	39	17
Mide ve Bağırsak Hastalıkları	17	18	23	22	6	3	2	5	12	4	21	8	81	60
Kalp ve Damar Hastalıkları	7	5	14	12	3	2	2	3	13	14	3	2	42	38
Rahim ve Çevresi Hastalıkları		1								1		2	0	4
Doğum Bozuklukları Hastalıkları	2				4	4							6	4

⁵⁸¹ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli*, s.160.

⁵⁸² Denizli Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğü tarafından tespit edilen ve Kemal Şakir tarafından düzenlenen tablodan sadece yerleşim merkezleri ve hastalıklar baz alınarak aktarılmıştır. Ayrıca toplamlarda hatalar olduğu tespit edilmiş ve bu toplam hataları tabloda düzeltilerek verilmiştir. Ayrıca Kodal'a göre, baskı hatası olabileceği ve verilerin 1920'li yıllara ait olma ihtimalinin bulunduğu aktarılmıştır. Bkz. Şakir, *a.g.e.*, s.187-188.

Tablo 3.9: (Devam) 1 Ocak 1925 ile Aralık 1925 Sonu İtibariyle Denizli Merkez ve Kazalarına Ait Ölüm Cetveli

Çeşitli Dâhiliye Hastalıkları	95	91	96	74	108	114	48	25	231	59	192	123	770	486
Çeşitli Hariciye Hastalıkları	13	1	1				5	1	5		2	1	26	3
Toplam	192	149	184	168	144	160	82	68	303	92	245	149	1150	786

1925 yılı itibariyle Denizli ve kazaları içerisinde en çok ölüme sebep olan hastalık, Dâhiliye (iç hastalıkları) hastalıkları olmuştur. 1.256 kişinin yaşamını yitirmesine sebep olan Dâhiliye hastalıklarından sonra en çok ölüm vakası, mide ve bağırsak rahatsızlıklarından kaynaklanmıştır. Bahsi geçen yıllarda temiz ve kullanışlı su olmaması ve mevcut suların da lağım suları ile karışması mide ve bağırsak vakalarından dolayı ölümlerin artmasında önemli bir etken olmuştur. En az ölüme sebep veren hastalıklar, sıtma, akıl ve sinir hastalıkları ile rahim hastalıkları olarak görülmüştür. En çok ölümün yaşandığı kazalar ise; 395 kişiyle Tavas, 394 kişiyle de Acıpayam olduğu anlaşılmıştır.

3.2.2.3.1. Sıtma

Denizli'nin kuzey bölgelerinde bir hayli fazla bulunan bataklıklar sebebiyle sıtma hastalığı çok yaygın olarak görülmüştür. Bu salgının insan üzerinde meydana getirdiği fiziksel değişimi tasvir etmek ise mümkün olabilmiştir. Örnek vermek gerekirse, Şamlı'da bulunan Salih Ağa Çiftliği'nde ve Çivril'de yaşayan halkın, şiş karınlı ve sarı benizli olduğu ve dalakları kasığına kadar inmiş olan insanların özellikle de çocukların bir hayli fazla olduğu görülmüştür. Bu hastalıkla mücadele kapsamında kısmen de olsa hastalığı önleme çalışmaları yapılmış fakat önemli bir ilerleme kaydedilememiştir.⁵⁸³ Sıtma salgınının yayılmasını engellemek için hastalık bulaşan vatandaşlar kayıt altına alınarak kinin dağıtılmış, fakat halk kinin ilacını usulüne uygun kullanamamıştır.⁵⁸⁴

Bilindiği gibi sıtma hastalığı, çok eski dönemlerden bu yana pek çok insanın

⁵⁸³ Şakir, *a.g.e.*, s.177-179.

⁵⁸⁴ Mustafa Karatepe vd. (2009), "Dr. Kemal Saraçoğlu'na Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sağlık Durumu", *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.16, s.33.

yaşamını yitirmesine sebep olan ölümcül bir hastalık olarak kendini göstermişti. Öyle ki, I. Dünya Savaşı sırasında ordu sağlık teşkilatının yaptığı araştırmaya göre, Samsun bölgesinde %70, Ordu’da %50, Toros tünellerinde çalışan işçilerde %50, Söke civarında %44 ve İstiklal Harbinde savaşan askerlerde de %40 oranında sıtma mikrobuna rastlanmıştı. 1917-1925 yılları arasında ülke çapındaki sağlık müdürlerinin raporlarında bildirilen sıtmalılı hasta oranı ise şu şekildeydi:⁵⁸⁵

Tablo 3.10: 1917-1925 Yılları Arasında Türkiye’de Sıtmalılı Hasta Oranı

Şehirler	Sıtmalılı Hasta Oranı (%)	Şehirler	Sıtmalılı Hasta Oranı (%)
Ankara	40-90	Mardin	80
Denizli	90	Seyhan	78
Antalya	86	İzmir	72
Balıkesir	82	Samsun	72
İstanbul	80	Trabzon	68

Türkiye’de 1917-1925 yılları arasında sıtmalılı hasta oranının en çok görüldüğü il Ankara ile birlikte %90 oranıyla Denizli olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren pek çok konuda kalkınma ve büyüme stratejisiyle hareket eden ve yenilikçi bir anlayışa sahip olan Cumhuriyet yönetimi, Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde görülen salgın vakalarıyla mücadele yöntemleri geliştirmiştir. Bu kapsamda çoğu bölgede halka ücretsiz kinin dağıtılmış ve belirli bir dönem bu hizmete ara vermeden devam edilmiştir.

Sıtma hastalığı ile ilgili olarak Denizli’de yaşanan önemli ve örnek sayılabilecek gelişmelerden biri de CHP İl Kongresinde alınan karardır. 10 Aralık 1936 tarihinde Denizli Valisi ve CHP İl Başkanı olan Ekrem Ergür’ün başkanlığında gerçekleşen kongrede, geçmiş iki yıl boyunca halktan toplanan dilek ve öneriler değerlendirilerek bazı çalışmalar yapılmıştır. Şöyle ki, Denizli merkeze bağlı 9 köy sıtma mücadele mıntıkası kapsamına alınarak sıtmayla mücadele kadrosu genişletilmiş, Çivril ilçesi sıtma mücadele mıntıkası içine alınmış, Denizli ve civarındaki bataklıklar kurutularak

⁵⁸⁵ Tuğluoğlu, *Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)*, s.353.

göçmenlerin bu bölgelere yerleşmeleri karar altına alınmış ve uygulanmıştır.⁵⁸⁶

Ayrıca kentte yaşanan sıtma vakalarına karşı halkı bilinçlendirmek için Başbakanlığın genelgeleri doğrultusunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Denizli mintikasında 1 Nisan 1937’den itibaren “*Sıtma Mücadelesi Küçük Sıhhat Memurluğu*” kursu açılacağı duyurulmuş olup, bu kursun bir buçuk ay süreyle devam edeceğini, katılmak isteyen vatandaşlarda ortaokul tahsili arandığı ve bu şartlara haiz olanların kendilerine ait açık bir dilekçe ile “*Sıtma ile Mücadele Reisliği*”ne müracaat etmeleri gerektiği bildirilmiştir.⁵⁸⁷

3.2.2.3.2. Verem

1923’den itibaren ise halk sağlığını önemli ölçüde etkileyen hastalıklardan bir diğeri de verem olmuştur. Dr. Kemal Şakir’in Denizli’de verem hastalığı ile ilgili detaylı olarak aktardığı bilgiler ise şöyledir:⁵⁸⁸

“Verem hakikaten korkunç derecededir. Merkezi vilayette bizzat yaptığım istatistikte bulaşıcı hastalıklara nisbetle %17,5 raddesinde görülmüştür. Sarayköy’e tabi Kadıköy (Babadağ) nahiye merkezinde umumiyetle yayılmış bir haldedir. Kadıköy’de verem’in fazlalığına sebep; evler üst üste yapılmış, sokaklar dar, bahçeler yok, halk dokumacı olduğu için destgahda (tezgâhta) çalışırken yarı beline kadar toprağın içindedir. Bu vaziyette verem’in kolayca yayılması anlaşılabilir. Denizli de ise vaziyet aksidir. Halk çok fakir, hayat ise çok pahalıdır. Verem’in bu şartlar altında yayılması pek kolaydır.”

Ülke genelinde sıtma, frengi ve trahom salgınlarıyla beraber büyük ölçüde verem hastalığının bir sonucu olarak çocukluk döneminden başlamak üzere ölüm hızlarının yüksek olduğu tespit edilmiş olup, 1931’de sadece 33 ilde yapılan araştırmaya göre, genel ölüm hızının binde %20’nin üstünde olduğu ve ölüm nedenlerinin başında da verem olduğu ayrıca yer almıştır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Hakkı Uyar, (2007), “Tek Parti Döneminde Denizli’de Siyasal Hayat”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 6-7-8 Eylül*, PAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.1, Denizli: s.567-569.

⁵⁸⁷ Denizli, “Sıtma Mücadelesi Reisliğinden”, 6 Mart 1937, s.2.

⁵⁸⁸ Şakir, a.g.e., s.179.

⁵⁸⁹ Beştaş, a.g.m., s.205.

3.2.2.3.3. Frengi

Dr. Kemal Şakir (Saraçoğlu), cinsel ilişki yoluyla bulaşan Frengi hastalığının, Denizli kent merkezinde yaygın olmamakla birlikte Acıpayam ilçesine bağlı Kızıllıhisar (Serinhisar) yöresinde yoğun olarak görüldüğünü işaret etmiştir. Bu hastalıklarla mücadele konusunda öncelikle Denizli kent merkezinde bulunan fahişeler, zabıta ve doktor gözetimi altında bir umumhaneye toplatılmıştır. Ayrıca bölge halkının dini yönden de aydınlatılması sağlanmış, Müslüman toplumlarında bu yaşam tarzının hoş karşılanmadığı ilgili kurumlar aracılığıyla anlatılarak hastalığın yaygınlaşması engellenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Dr. Kemal Şakir, Denizli kent merkezinde fuhuş olaylarının yaygın olmadığını ve resmi olarak bilinen fahişe sayısının yirmi bir olduğunu, özellikle de I. Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar fuhuş vakalarının ilçelerde gayri resmi olarak devam ettiğini aktarmıştır.⁵⁹⁰ Ayrıca 1926 yılı itibariyle kent merkezinde on beş yataklı Emraz-ı Zühreviye Hastanesinin tesis edildiği anlaşılmıştır.⁵⁹¹

3.2.2.3.4. Trahom

Denizli'de halk sağlığını tehdit eden hastalıklardan bir diğeri de trahomdur. Dr. Refik Saydam, 1935'de yaptığı açıklamada, trahom hastalığının Denizli'de muayene edilen vatandaşlar arasında %0,1 oranında görüldüğünü belirtmiştir.⁵⁹² Gıda malzemelerinin bol miktarda görüldüğü fırınlar, bakkal dükkânları ve pazar yerlerinde trahom hastalığı taşıyan sineklerin varlığı, önemli bir sorun olarak halk sağlığını sürekli tehdit etmiştir.⁵⁹³

3.2.2.3.5. Tifo

Denizli halkının 1938 öncesinde baş etmek zorunda kaldığı bir başka hastalık ise tifo olmuştur. Kirli suların bulaştığı ve bu sularla yetiştirilen temel gıda ürünlerinden

⁵⁹⁰ Dr. Kemal Şakir'in sözü edilen eserinin sonunda Denizli Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğü tarafından 1925'e ait olarak merkez ve ilçeleri kapsayacak şekilde düzenlenen, hastalık ve ölüm sayılarının ayrıntılı olarak tanzim edildiği cetvelde, frengi hastalığının 2 kadın ve 5 erkek olmak üzere toplam 7 kişide görüldüğü aktarılmıştır. 1925'e ait olan bu tabloya göre frengi hastalığının özellikle Acıpayam (Serinhisar) yöresinde yoğun olarak görüldüğü iddiası zayıf bir ihtimal olmaktadır. 1925'e ait hastalık ve ölüm sayılarının hazırlandığı cetvel için bkz. Şakir, *a.g.e.*, s.181-188.

⁵⁹¹ *T.C. Devlet Salnamesi 1926-192*, s.863.

⁵⁹² Altay, *a.g.t.*, s.81.

⁵⁹³ M. Sügür, (1938), "Sinekler ve Zararları", *İnanç Dergisi*, S.15, s.12.

insanlara bulaşan bu hastalıkla mücadelede Denizli halkı oldukça zorlanmıştır.⁵⁹⁴ Kentteki kirli sularla insanlara sirayet eden hastalıklar amipli dizanteri ve tifo olarak görülmüştür. Tek tek vakalar halinde görülen bu hastalıklara, en az Tavas kazasında rastlanılmıştır. Bu hastalıkların yanında pis suları kullanan vatandaşlarda ekseriyetle solucan görülerek, mide ve bağırsak hastalıklarına sebep olmuştur.⁵⁹⁵

Denizli ve kazalarında görülen hastalıklara bağlı olarak, hastane ve diğer sağlık kurumlarının hizmetleri dışında oluşturulan gezici sağlık ekipleri, köy ve kasabalarda hastalık bulaşan vatandaşlara hizmet götürmüşlerdir. Kuruluşu 1932’de gerçekleşen Denizli Halkevi,⁵⁹⁶ bu hususta öncü bir kurum olmuş ve hastalıklarla mücadele kapsamında sağlık heyeti oluşturarak belirli dönemlerde köy ve kasabaları ziyaret etmiş, heyette bulunan doktor ve diğer sağlık personelleriyle hasta olan köylüleri tedavi etmişlerdir. Denizli merkeze bağlı bir köyde yapılan taramada yüzlerce hasta olduğu tespit edilmiş ve bu hastaların özellikle kirli suları kullandıklarından dolayı mide ve bağırsak hastalıklarına yakalandıkları anlaşılmıştır.⁵⁹⁷ Ayrıca çocuklarda özellikle de yaz aylarında ishal hastalığı sıkça rastlanmıştır.⁵⁹⁸

3.2.2.3.6. Diğer Hastalıklar

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Denizli ve kazalarında tespit edilerek yukarıda isimleri zikredilen hastalık ve salgınların yanında, şarbon hastalığının da bölgede görüldüğü anlaşılmıştır. Şarbon, halk arasında “dalak” olarak adlandırılan ve hayvanlardan insanlara temas yoluyla geçebilen bir hastalıktır. En çok köylerde ve kırsal kesimlerde vuku bulduğu tespit edilmiştir. Bu hastalık konusunda halkın eğitimsiz ve bilinçsiz oluşu ise hastalıkla mücadele konusunu zorlaştırmıştır.⁵⁹⁹

Sevindirici bir husus olarak, Denizli’de akıl rahatsızlıkları ise neredeyse yok denecek kadar azdır. Öyle ki Anadolu’nun geneli itibariyle bu hastalığın en az görüldüğü yerlerden biri bu kentimiz olmuştur. Şehirde eskiden beri tanınmış birkaç deliden başka hastalıklı kimse yoktur. Bir yılda neredeyse bir kişinin bile akli

⁵⁹⁴ Suzan Güney, (1938), “Sağlık Örgütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, S.16, s.9-11.

⁵⁹⁵ Şakir, *a.g.e.*, s.177.

⁵⁹⁶ Denizli’de kurulan Halkevi ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman İnan, (2000), “Denizli’deki Halkevleri ve Faaliyetleri 1932-1951”, *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.25-26, Mayıs-Kasım, s.135-157.

⁵⁹⁷ Ata Lütfi Özdil, (1938), “Evimizin Köy Gezileri”, *İnanç Dergisi*, S.18, s.8-9.

⁵⁹⁸ Sügür, *a.g.m.*, s.12.

⁵⁹⁹ A. Rifat Haznedaroğlu, (1938), “Sağlık Örgütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, S.12, s.7.

rahatsızlığının olmadığı bilinmektedir. Bunların yanında çocuk sağlığına da çok fazla ehemmiyet verilmediği anlaşılmaktadır. Düzensiz ve bilinçli olmayan yeme alışkanlığı ile buna bağlı olarak oluşan sindirim bozuklukları sebebiyle ölen pek çok bebek ve çocuk vardır. Özellikle de yeni doğan bebekler, yanlış bakım ve uygulamalardan dolayı kalıcı hastalıklara maruz kalmışlar ya da yaşamlarını yitirmişlerdir.⁶⁰⁰

3.2.3. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay) Cumhuriyet Dönemi Faaliyetleri

Cenevre sözleşmesi uyarınca 11 Haziran 1868'de "*Mecruhin ve Marza-yi Askeriyyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti*" adıyla İstanbul'da kurulan cemiyet, 14 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ismini almış ve merkezini Ankara'ya taşımıştır.⁶⁰¹ Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte 1923 yılında "*Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti*", 1935'de Atatürk'ün teklifi ile "*Türkiye Kızılay Cemiyeti*", 1947'de ise "*Türkiye Kızılay Derneği*" ismini almıştır. Kamu yararına hizmet verdiği için birçok ayrıcalıklara sahip olan Cemiyet, özel hukuk tüzel kişiliği konumunu kazanmıştır. Geniş mali olanakların yanında, röntgen filmi başta olmak üzere sağlıkla ilgili bazı maddelerin ve araç-gereçlerin ithal yetkisini de elinde bulundurma hakkını elde etmiştir.⁶⁰²

Cemiyet, merkezi Ankara'ya taşındıktan sonra ülke genelindeki teşkilatlanmasına ağırlık vererek pek çok vilayet ve kazada şubeler teşkil etmiştir. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyet'nin Cumhuriyetin ilk yıllarında itibaren Denizli ve kazalarında teşekkül ettiği şubeler ile bu şubelerin idare heyeti reislerini gösteren tablo şu şekildedir:⁶⁰³

Tablo 3.11: Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Denizli ve Kazalarındaki Şubeleri

Şube Adı	Kuruluş (Teşekkül) Tarihi	Aza Sayısı	İdare Heyeti Reisi
Denizli	1926	274	A. Tüfekoğlu
Acıpayam	1928	351	Salih Tanyeri

⁶⁰⁰ Şakir, *a.g.e.*, s.181-183.

⁶⁰¹ *Meydan Larousse*, (1972), "Kızılay Derneği" maddesi, C.VIII, İstanbul: s.282.

⁶⁰² Gürsoy, *a.g.m.*, s.1721.

⁶⁰³ BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 596.59.5.8-10/31.10.1944.

Tablo 3.11: (Devam) Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Denizli ve Kazalarındaki Şubeleri

Buldan	1925	50	Fuat Rojay
Çal	1911	55	Orhan Vural
Çivril	-	135	Dr. İsmail Sarıyal
Davas (Tavas)	1932	40	Dr. Ziya Ertan
Sarayköy	1340 (1924)	30	Rifat Çomak

Denizli Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kuruluş yılları, aza sayıları ve idare heyeti reislerinin isimleri bulunan tabloda verilmiş olan tarihler, cemiyetin bölgede açtığı şubelerin ilk kuruluş tarihi olmayıp, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti adı altında yeniden teşekkül ettirildiği tarihlerdir. Sadece Çal şubesinin ilk defa 1911'de kurulduğu ve Çivril şubesinin de kuruluş tarihinin belli olmadığı bilinmektedir. Ayrıca Denizli merkeze bağlı olarak faaliyet gösteren Honaz nahiyesi şubesinin 9 Aralık 1927'de tekrar hizmete açıldığı tespit edilmiştir. 1929 yılı itibarıyla aza sayısının 62 muavin sayısının 51 olduğu,⁶⁰⁴ 1930 yılı itibarıyla Şube Heyeti İdaresi Reisi Ahmet Ağa, Veznedar Ali Efendi, Şube Kâtibinin ise Mustafa Efendi olduğu görülmüştür.⁶⁰⁵

Hilal-i Ahmer Cemiyeti kurulduğu yıldan itibaren çok geniş bir coğrafyada hizmet vermiş ve üzerine düşen vazifeyi en iyi şekilde ifa etmiştir. Denizli ve kazalarında da Millî Mücadele yıllarından itibaren kurmuş olduğu hastaneler, aş evleri, dispanserler ve muhtelif kuruluşlarla bölge halkına büyük hizmetler vermiş, bu hizmetler Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren de aralıksız devam etmiştir. Bölgede gerçekleştirilen faaliyetlerinin yanında salgın hastalık ve doğal afetlerde de katkıları olduğu kuşkusuzdur. Şöyle ki Buldan ve Garbi Karaağaç'da (Acıpayam) meydana gelen sel vakaları sebebiyle genel merkez tarafından, zarar gören vatandaşların ihtiyaçlarının karşılanması için beş yüz lira yardım gönderilmiştir. Ayrıca Denizli merkez şubesine

⁶⁰⁴ Kız. Arşv., 1429/7-1

⁶⁰⁵ Kız. Arşv., 1429/7

1923’de 516, 1924’de de 875 lira nakit para yardımı yapılmıştır.⁶⁰⁶

Denizli merkez şubesine 1925 yılı itibariyle genel merkez tarafından 98.542 liralık bütçe ayrılmış, Tavas şubesinde 1.165, Buldan şubesinde de 1.770 liralık yardım toplanmıştır.⁶⁰⁷ Bahsi geçen yıl itibariyle sıtma hastalığıyla mücadele kapsamında Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkez ambarından Denizli Vilayeti’ne 966 kuruş değerinde ve toplamda 23 kg kinin gönderilmiştir.⁶⁰⁸ Ayrıca aynı yıl içinde cemiyet merkezinde gerçekleştirilecek olan kongreye, Denizli Şubesi’ni temsil etmek üzere Denizli Hilal-i Ahmer Cemiyeti adına İstanbul Hükümeti Tabibi Mustafa Hulusi Bey’in katılacağı, 6 Ağustos (1341) 1925’de bildirilmiştir.⁶⁰⁹ 1926 yılı boyunca temin edilen toplam 90.384 liralık yardımdan çeşitli yerlere 2.502 lira harcanmış, 45.667 lira da genel merkeze gönderilmiştir. Bölgede yaşanan muhtelif vakalar sebebiyle mağdur olan felaketzedelere yardım için 61.815 lira harcama yapılmıştır. Bahsi geçen yıl itibariyle Buldan şubesinde 17.635, Sarayköy şubesinde de 2.500 lira yardım toplanmış,⁶¹⁰ 1927’de ise İzmir Ziraat Bankası Şubesi vasıtasıyla Denizli’ye 200 liralık yardım yapılmıştır.⁶¹¹ Denizli Hilal-i Ahmer Cemiyeti bünyesinde görev yapan Sertabip Mehmet Hilmi Bey’in de Ankara’ya tayin edilerek görev yeri değişikliği yapıldığı ayrıca anlaşılmıştır.⁶¹²

Bu süre zarfında Denizli merkez şubesinin faaliyetleri genel merkez tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Hilal-i Ahmer İcraat Raporları’na göre, toplamda 122.893 lira varidat (gelir), 114.608 lira irsalat (gider) olduğu görülmüştür. Bahsi geçen bu dönem içinde Denizli merkeze bağlı şubelerin gelir ve giderleri is şu şekilde gerçekleşmiştir.⁶¹³

Tablo 3.12: Denizli Merkeze Bağlı Şubelerin Gelir ve Giderlerini Gösteren Cetvel

Şube Adı	Varidat (Gelir)	İrsalat (Gider)
Tavas	38.633	1.300

⁶⁰⁶ Uluğtekin ve Gül Uluğtekin, *a.g.e.*, s.345-368.

⁶⁰⁷ *A.g.e.*, s.459.

⁶⁰⁸ *Kız. Arşv.*, 173/30-1

⁶⁰⁹ *Kız. Arşv.*, 164/25.

⁶¹⁰ Uluğtekin ve Gül Uluğtekin, *a.g.e.*, s.567.

⁶¹¹ *Kız. Arşv.*, 210/46.

⁶¹² *Kız. Arşv.*, 768/72.

⁶¹³ Uluğtekin ve Gül Uluğtekin, *a.g.e.*, s.609.

Tablo 3.12: (Devam) Denizli Merkeze Bağlı Şubelerin Gelir ve Giderlerini Gösteren Cetvel

Buldan	4.660	2.635
Sarayköy	38.452	38.970
Garbi Karaağaç	25.478	0
Çivril	9.179	30.000

Denizli Hilal-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporları'na göre tabloda gelir ve giderleri gösterilen kazalar dışında Güney ve Kale-i Tavas nahiyelerine ait şubelerin de olduğu aktarılmış fakat herhangi bir gelir-gider kaydına rastlanmamıştır. Merkeze bağlı olarak faaliyet gösteren kazalar içerisinde en çok gelire sahip olan şubenin Tavas ve Sarayköy şubeleri olduğu, en çok giderin ise Sarayköy ile Çivril şubesinde gerçekleştiği anlaşılmıştır. Ayrıca Sarayköy ve Çivril şubelerinin gelir ve giderleri karşılaştırıldığında mevcut gelirlerinin yapılan giderleri karşılamayacağından vilayet ve genel merkezden yardım aldığı anlaşılmıştır.

Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1935'de Mustafa Kemal Atatürk'ün teklifi ile ülke genelinde Türkiye Kızılay Derneği ismini almış olmasından dolayı, genel merkeze bağlı olarak faaliyet gösteren Denizli Şubesi de aynı yıl içerisinde "*Türkiye Kızılay Derneği Denizli Şubesi*" adını alarak hizmet vermeye devam etmiştir. Türkiye Kızılay Derneği Denizli Şubesi, Türkiye Kızılay Derneği'nin ülke genelindeki 644 şubesinden biri olarak Atatürk döneminde sağlık, sosyal ve yardım işleri ile faaliyet gösteren bir cemiyet statüsünde hizmetlerine devam etmiştir.⁶¹⁴

3.3. DENİZLİ'DE SAĞLIK HİZMETLERİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR

Denizli'de gerçekleştirilen sağlık hizmetlerinin işleyişi ve halk sağlığına etkisi bazı temel faktörlerin doğrudan müdahalesiyle paralel hareket etmektedir. Bu etmenler genel sağlık, çevre sağlığı ve Denizli'nin özel bir coğrafi yapıya sahip olmasından dolayı içinde barındırdığı şifalı su kaynakları ile termal yapısı olmuştur. Denizli şehir dokusuna temas eden ve Denizli halkı üzerinde olumlu ve olumsuz yönleriyle bir

⁶¹⁴ Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.172.

etkileşim meydana getiren bu faktörler, sağlık hizmetlerine yön vermede etkin rol oynamıştır. Ayrıca sebep-sonuç bağlamında sağlık hizmetlerine genel çerçeveden bakabilmemize de yardımcı olan bu faktörler, Denizli sağlık hizmetlerinin gelişim ve kırıma sürecinin anlaşılması bakımından önemli bir yer teşkil etmektedir. Denizli sağlık hizmetlerini temelden etkileyen, yön veren ve ilerleyen dönemlerde bu alanda oluşacak olan farkındalığa bakıldığında, bu faktörleri üç başlık altında incelemek mümkündür.

3.3.1. Genel Sağlık

Denizli halkının genel sağlık durumu daha önceki bölümlerde de zikredildiği gibi iyi bir görünüme sahip değildi. İl merkezinde yaşayan vatandaşlar kısmen sağlıklarına dikkat etseler de köy ve kasabalarda yaşayanlar genel itibariyle ilgisiz durumdaydı. Halk arasında (özellikle kırsal kesimlerde) yaygın olarak kullanılan sağlık ve tedavi uygulamaları geleneksel usullerle yapılmakta olup sık kullanılan bazı metotlar ise şöyleydi:⁶¹⁵

“Sıtmayı bağlamak, seyirtgen (Yılandık) çentirmek, sarılığı kestirmek, ocak diye tanınan kimselere hastalık okutturmak, çocuk istemek için Babadağ’a çıkıp kuzu kesmek, bel ağrısına zift yapıştırmak, boğaz ağrısına kurumuş köpek pisliğini toz edip boğazının deliğine üflemek, adak adamak, göz ağrısına tükürtmek...”

Sağlık alanında uygulanan geleneksel tedavi yöntemlerinin izleri, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren görülmeye devam etmiş ve özellikle de köylerde yaşayan halk, hastane ve doktordan ziyade geleneksel usulleri tercih etmiştir. Uygulanan bu eski yöntemler ile bilinçsiz olarak tedavi edilmeye çalışılan kırık-çıkık vakalarının sonucunda dönüşü olmayan yanlışlar yapılmıştır. Öyle ki yanlış müdahale ve tedavi sonucu sakat kalan hatta hayati uzuvlarını kaybeden hastaların olduğu tespit edilmiştir.⁶¹⁶

Bunların yanında Denizli halkının, kırık ve açık yaralanmalar hususunda fazla bilgi ve eğitime sahip olmadığı da anlaşılmıştır. Ayrıca köylerde ilk yardım yapılabilmesi için sargı bezi ve pamuk gibi temel sağlık malzemelerinin dahi zor

⁶¹⁵ Şakir, a.g.e., s.171-173.

⁶¹⁶ Osman Nuri Artam, (1937), “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, S.10, s.8.

bulunduğu, pek çok hastanın da hastaneye getirilmemekten ya da steril olmayan bezlerle tedavi edilmekten dolayı mikrop bulaşarak yaşamlarını yitirdikleri görülmüştür.⁶¹⁷

Uygulamada görülen aksaklık, yetersiz eğitim ve yoksunluk tüm bu yaşanan olumsuz hadiselerle çanak tutmuştur. Pratik yöntemlerin ve teknik anlamda sunulacak tedavi hizmetlerinin nitelik kazanması, ekonomik ve sosyolojik normlara bağlı olarak hareket etse de genel sağlık unsurlarının bölgede yaşayan halk tarafından anlam kazanması, temel itibariyle eğitim faktörüyle şekillenmiştir.

3.3.2. Çevre Sağlığı

Cumhuriyet döneminde Denizli’de görülen en büyük sorunlardan başında; sıtma, verem ve tifo gibi salgınların temelinde yatan ve bu salgınlara sebep olan kirli suların yaygın olarak kullanılması ve temizlik hususuna dikkat edilmemesi gelmektedir. Halkın bu konuda yeterli seviyede eğitim ve bilgiye sahip olmaması, bu sorunun büyük çaplı hasarlara yol açmasına olanak vermiştir. 1927’de şehirde bir kanalizasyon alt yapısı olmadığı için halk, ihtiyaçlarını evlerinin bahçelerinde açtıkları çukurlarda görmüş ve üzerini de baraka ile örterek kapatmıştır. Bahsi geçen dönem itibariyle evlerinde tuvaleti olan hane sayısının da yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Öyle ki evlerinde tuvaleti olan mesken sayısının 21 olduğu bilinmekte ve bu tuvaletlerin Denizli’nin içinden geçen çay üzerinde olması hastalık bulaşma riskini de önemli ölçüde tetiklemiştir.⁶¹⁸ Çünkü Denizli’nin içinden geçen bu çaylar, halkın büyük çoğunluğu tarafından aktif olarak kullanılmıştır.

Ayrıca Denizli merkezde yaşayan halkın kullandığı içme suları da, kullanıma uygun bir şekilde vatandaşlara ulaştırılamamış ve alt yapı eksiklikleri dikkat çekmiştir. İçme suları Denizli’ye yer yer künkler, kısmen de demir borular vasıtasıyla gelmiştir. Fakat pek çok noktada bu künkler bozulup tahrip olmuş ve lağım sularıyla karışmıştır. Bundan dolayı beşikteki çocuklardan ihtiyarlara varıncaya kadar bütün Denizli ahalisinde solucan olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda dağlardan gelen temiz suları değerlendirmek ve hastalıkların önüne geçmek için, seksen bin lira masraf yapılarak bu sular demir boru içerisine alınmıştır. Alınan tedbirler ve diğer gelişmeler neticesinde varlığını günümüze kadar sürdüren ve korunabilen doğal su kaynaklarının varlığından

⁶¹⁷ Osman Nuri Artam, (1937), “Sağlık Öğütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, S.9, s.5.

⁶¹⁸ Altıparmak, *a.g.t.*, s.128.

bahsetmek mümkün olabilmiştir. Özellikle Karcı Karyesi’nde İsrail Suyu⁶¹⁹ adıyla içimi ve tadı çok güzel olan bir su kaynağının olduğu, Babadağ ve Buldan sularının da sağlık için faydalı fakat korunaklı suyollarının bulunmadığı, Denizli merkezde ise, Başpınar, Kozlupınar, Kırıpınar, Pınarbaşı, Sarıçay ve Gümüşçay gibi tabii kaynakların olduğu anlaşılmıştır.⁶²⁰

Bunların yanında kent merkezinde bulunan; kahvehane, kıraathane ve sinema gibi yerlerin temiz ve hijyenik bir yapıya sahip olmayışı, caddelerde hayvanlarla taşımacılık yapıldığından dolayı gübrelerin bulunması ve düzenli temizlenmemesi, yolların çok tozlu bir durumda olması ve rutin sulanmaması⁶²¹ belediye ve bağlı birimlerin denetimlerini ve sorumluluğunu tam manasıyla yerine getiremediğini göstermiştir.⁶²²

Görüldüğü gibi Denizli’nin çevre sağlığı konusunda çok başarılı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Kentte yaşanan hastalıkların yayılmasında belediye ile diğer mülki birimlerin bu konuda çok fazla planlama ve eğitim yapmamalarının önemli tesiri olmuştur. Bu durum merkeze bağlı köy ve kasabalarda daha fazla görülmüştür. 1940’lı yıllardan sonra çevre sağlığı konusunda yaşanan sıkıntılar yerel medyanın da etkisiyle daha çok dile getirilmeye çalışılmış, bu bağlamda daha yapıcı ve kalıcı çözümler üretilmiştir.

3.3.3. Şifalı Sular ve Sağlık Turizmi

Denizli, tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve Anadolu coğrafyası üzerinde ayırt edici tarihsel ve kültürel özellikleriyle ön plana çıkmış önemli bir kenttir. Turizm açısından da çok önemli bir güzergâhta yer alan Denizli, Afrodiasias’a komşu olup, bünyesinde barındırdığı Hierapolis, Laodikeia, Colossae, Tripolis gibi 50 antik kent, 15 ören yeri, 43 höyük, 9 nekropol, 28 adet Tümülüs ve kaya mezarı ile beyaz ve kırmızı renkli travertenleriyle çok önemli bir yerleşim merkezidir.⁶²³

⁶¹⁹ Kemal Şakir’in Karcı Karyesinde İsrail Suyu ismiyle ifade ettiği bu bölge, günümüzde Denizli Merkezefendi Belediyesi’ne bağlı Başkarcı mahallesinde bulunan İsrail Deresi olarak geçmektedir.

⁶²⁰ Şakir, *a.g.e.*, s.175-177., Karatepe vd., *a.g.m.*, s.33.

⁶²¹ Denizli Belediyesi o dönemde yolların tozlu olması sebebiyle, kısıtlı imkanlarıyla hizmet vermeye çalışmıştır. Bir adet arasöz ve diğer su arabalarıyla yollar sulanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca sağlık hizmeti kapsamında şehirdeki fakir hastalar tespit edilerek bu vatandaşların tedavileri gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bkz. Osman Bayraktar, (1937), “Sıhhat İşleri”, *İnanç Dergisi*, S.8, s.15-16.

⁶²² Uyar, *a.g.b.*, s.569.

⁶²³ Ayşe Özcan ve Canan Emek Sarıgül, (2009), *Denizli’nin Su Kaynakları ve Çevre Sorunları*, Detay

Dünyanın sayılı doğal güzelliklerinden birine sahip olan Denizli’de, şifa kaynağı suların, termal merkezlerin ve kaplıcaların çok eski dönemlerden itibaren bölgede yaşayan insanlar tarafından istifade edildiği bilinmektedir. Bu manada ilk akla gelen yer ise Pamukkale’dir. Romalılarından beri çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan şifalı suları, kalsiyum oksitli ırmakların tortularıyla oluşan travertenleri ile tam manasıyla bir sağlık ve turizm merkezidir.⁶²⁴ Hemen her devirde bölge halkı için bir şifa ve yaşam kaynağı olan bu özel bölge, Tahir Kutsi’nin Meydan dayağı isimli romanında da tasvir edilmiştir. Millî Mücadele Dönemi’nde Denizli Vakası olarak ortaya çıkan acı olayın Denizli folkloruyla detaylı olarak anlatıldığı bu romanda Kutsi, Pamukkale’yi şöyle anlatmaktadır:⁶²⁵

“...Ortadan su ile ikiye yarılmış koca bir düzlüktü. Su yukarıdan Pamukkale denilen yerden gelirdi. Çıktığı yerden sıcak çıkardı. Hele bir kaynağı vardı ki elini yakardı... Gözüne sürsen pırıl pırıl ederdi su... Buruna çeksen dumağıyı alıp götürür, içsen soğuklamayı yok ederdi... Allah ona göre vermiş derlerdi. Allah’ın bir hikmeti bu su... Her hastalığa çare denilirdi. Akıp geçtiği yerlerde bir akılık bırakırdı. Üç gün bir taşın üstünden geçir, dördüncü gün kesiver, taş nice bir şekil alırdı. Testilerin, bardakların, küplerin dışı, iki saat suda tutmayla bembeyaz olurdu...”

Geçtiği yerlerde kar gibi kalıntılar bırakarak travertenler oluşturan bu suyun şifa niteliği sayesinde bugün de tercih edilen en önemli sağlık merkezleri arasında bulunmaktadır. 35 °C sıcaklıkta bulunan suyun 10 emana⁶²⁶ yakın radyoaktivitesi ile romatizma, kalp, damar sertliği, tansiyon, sinir, göz, deri, raşitizm ve deri hastalıklarına iyi geldiği ve günümüze kadar sürekli şekilde bir cazibe ve şifa merkezi olarak tercih edildiği bilinmektedir.⁶²⁷ Bunların yanında Pamukkale suyunun (kaplıcalarının) idrar sökücü özelliği sayesinde idrar yolu rahatsızlıklarının giderilmesi ve böbrek taşlarının düşürülmesinde de tercih edilmektedir. Ayrıca banyo ile birlikte deri altına yapılan gaz

Yayıncılık, Mart 2009, Ankara: s.157.

⁶²⁴ A.g.e., s.158.

⁶²⁵ Tahir Kutsi, (1977), *Meydan Dayağı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, s.41.

⁶²⁶ Sularda radyoaktivite ölçüm birimidir. Bahsi geçen dönemde eman veya mace radyoaktivite birimleri ile ölçülen su kaynakları günümüzde Sievert ve Rem birimi ile ölçülmektedir.

⁶²⁷ Güngör Gezer, (y.t.y.), *Şifa Dağıtan Sular*, Dilek Matbaası, İstanbul: s.25., Fahri Akçakoca Akça, (1946), *Pamukkale Suları*, Marifet Basımevi, 2. Baskı, İstanbul: s.54-55.

şırıngaları sayesinde damar iltihabı ve reyno hastalığının⁶²⁸ tedavisinde de kullanılmaktadır.⁶²⁹

Bu kapsamda Ankara Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanlığı talimatıyla Denizli Sıhhat ve İçtimai Muavenet Direktörlüğü tarafından 10 Mart 1934'de Pamukkale suları ile ilgili örnek alınarak Bakanlık laboratuvarında tahlil yaptırılmış ve sonuçları yayınlanmıştır. Fahri Akçakoca da şifa kaynağı olan bu sıcak suların hararet derecesi üzerine münferit olarak bazı incelemelerde bulunmuş ve 7 Haziran 1936'da Pamukkale'ye giderek bazı ölçümler gerçekleştirmiştir. Suyun menbağında ve havuzun her köşesinde hararet derecesini 36 °C derece olarak ölçen Akçakoca, sadece arıklara döküldüğü yerde 35 °C olduğunu tespit etmiştir.⁶³⁰

Denizli sahip olduğu bu özel vasfı sayesinde şifalı su kaynakları bakımından dünyanın en zengin termal alanları arasında gösterilmektedir. Diğer turizm türleri ile bütünleşebilecek ve öncelikli olarak geliştirilecek bölgeler içinde yer alan kentin, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ilan edilmiş termal turizm merkezleri bulunmaktadır. Bölgedeki önemli doğal kaynaklardan olan Pamukkale travertenlerini oluşturan termal su kaynakları geniş bir bölgeyi etkilemiş olup, bu kapsamda sıcaklıkları 35-100 °C arasında değişen 17 sıcak su kaynağı bulunmaktadır.⁶³¹ Bu kaynaklardan bazıları ise; Karahayıt Kaplıcası, Kavakbaşı Kükürtlü Çamuru, Gölemezli Çamur Kaplıcası, Yenice Kaplıcası, Kızıldere Ilıcası, Tekke Ilıcası ve Buldan Maden Sularıdır.⁶³²

Pamukkale'de bulunan termal kaplıcaların bir kolu sayılabilecek olan kaynakların en önemlilerinden biri Karahayıt Kaplıcası'dır. Bu kaplıca Pamukkale'nin 5

⁶²⁸ Reyno (Raynaud) hastalığı, atardamarların büzüldüğü ve vücudun uzuvlarına kan gitmediği bir hastalıktır. Kan dolaşımında yaşanan bir bozukluktur ve çok soğuk havalar ile stres altındayken başlar. Kan belirli uç noktalara gidemediğinden dolayı renk değişimi oluşmaya başlar ve önce parmak uçlarında ve ayaklarda beyazlık oluşur. Kan daha da azalınca mavileşme başlar. Kan normal akışa geçtiğinde morarma ve normal hale dönüş görülür. Uzun süre kan gitmezse hastada kangren ve doku kaybı meydana gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Raynaud (Reyno) Hastalığı Belirtileri ve Tedavisi", <https://www.poliklinik.org/raynaud-reyno-hastaligi-belirtileri-ve-tedavisi.html> (Erişim Tarihi: 11.06.2018)

⁶²⁹ Sadık Dağdeviren, (2003), *Tarihi ve Tabii Güzellikleri ile Denizli*, Denizli Şoförler ve Otomobilciler Odası Yayınları, 3. Baskı, Denizli: s.38.

⁶³⁰ Ankara Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanlığı tarafından yayınlanan raporun sonuçları ve daha detaylı bilgi için bkz. Akçakoca, *a.g.e.*, s.54-57.

⁶³¹ Özcan ve Sarıgül, *a.g.e.*, s.168-169., İsmi zikredilen bu su kaynaklarının dışında da kaplıca, ılıca ve şifalı su kaynakları bulunmaktadır. Bu kaplıca, ılıca ve şifalı suların hangi rahatsızlıklara iyi geldiği ve uygulama türleri ile ilgili bkz. Şükrü Tekin Kaptan, (1997), *Şifa Kaynaklarımız, Denizli'de Kaplıca, Ilıca ve Şifalı Sular*, Sistem Ofset Matbaacılık, Temmuz, Denizli: s.187-190.

⁶³² Gezer, *a.g.e.*, s.26-28.

km. kuzeyindeki Karahayıt Kasabası'nda yer almaktadır. Karahayıt Kaplıcası; kalp, damar sertliği, yüksek tansiyon, romatizma-siyatik, lumbago hastalıkları ile uyuz, sivilce, kaşıntı gibi deri hastalıklarına iyi gelmektedir. Bunlara ilave olarak kaplıca banyosunun ve içme kürünün faydaları olarak ikiye ayrılmaktadır. Kalp ve damar rahatsızlıkları, dolaşım sistemiyle ilgili hastalıklar, tansiyon değişimleri, bronşiyal astım vakaları ve romatizmal hastalıklar kaplıca banyosunun faydaları arasındayken, mide ve bağırsak gibi sindirim sistemi rahatsızlıkları, karaciğer ve safra yolu fonksiyon bozuklukları, aşırı kilo, şeker hastalığı ve damla rahatsızlıklarının tedavilerinde de içme kürünün şifa kaynağı olduğu bilinmektedir.⁶³³

⁶³³ Ali Yıldız, (2015), “Termal Turizm İşletmelerinde İnovasyon: Pamukkale-Karahayıt Örneği”, *ÇOMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Çanakkale: s.76-79.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarih öncesi devirlerden bu yana pek çok kadim uygarlığı içinde barındıran, kalıtsal bütünlüğünü bu uygarlıkların hegemonya mücadelelerinden alan ve tarih boyunca önemli bir ticaret ve yaşam merkezine sahip olan Denizli, çok çeşitli isimlerle zikredilmiş olsa da 16. yüzyıldan itibaren bu isimle anılmaya başlanmıştır.

Denizli, bu tarihi süreç içerisinde birçok devletin istila, işgal ve egemenlik mücadelesine maruz kalmış, 1429'da da tam anlamıyla Osmanlı Devleti topraklarına katılarak coğrafi konum ve belirli özelliklerine göre üç ayrı sancağa taksim edilmiştir. Buna müteakip Hamid, Menteşe ve Kütahya Sancaklarına bağlanarak Tanzimat dönemi ıslahat çalışmaları kapsamında yayımlanan 1864 yılı Vilayet Nizamnamesi'ne göre, Aydın eyaleti içinde yerini almıştır. 1883'de mutasarrıflık derecesine yükseltilen ve Osmanlı'nın son dönemlerinde (1910) müstakil bir mutasarrıflık olarak durumunu koruyan Denizli, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il statüsünü kazanmıştır.

Osmanlı'dan bu yana kent kimliğinin şekillenmesinde geçen beş yüz yıllık süreçte; yaşanan coğrafi, kültürel, askeri ve idari alandaki değişim hareketi, bu sürecin temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede görülen salgın vakaları ve bunlarla mücadele yöntemleri ile hekimlik ve sağaltım faaliyetlerinin nitelikleri; Denizli sağlık hizmetlerinin ortaya çıkması, gelişimi ve kent kimliğinin oluşmasında önemli ölçüde etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yürütülen sağlık hizmetlerinin genel yapısı, sağlık kurum ve kuruluşlarının işleyişi ile uygulanış bakımından kullanılan yöntemler, III. Selim dönemine kadar Selçuklu devrinin devamı niteliğinde kalmıştır. Saray'ın kontrolünde ordu/asker merkezli yönetilen Osmanlı Devleti'nde, sağlık hizmetleri merkezden taşraya bu yapı dahilinde yürütülmüş ve sağlık hizmetlerinden sorumlu en yetkili makam hekimbaşılık olmuştur. Ülkede yaşanan ve toplu ölümlere sebep olan salgınlara karşı koruyucu sağlık uygulamaları hayata geçirilmeye çalışılmış, Batı'daki gelişmelere paralel olarak bu alanda uzman kişiler Avrupa'dan getirtilerek tıp eğitime ağırlık verilmiştir. Bundan hareketle hekim ve sağlık personeli eksikliği giderilmeye çalışılarak eğitimlerini tamamlayanlara icazetnameleri verilmiş, ihtiyaç olan merkez ve taşradaki bölgelere sevki sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde Denizli ve kazalarında icazetnamesini alarak görev yapan Müslim ve Gayrimüslim pek çok hekimin görev yaptığı tespit edilmiştir. Bu kişilerin görev süreleri ve isimleri hususunda bazı belgelerde farklılıklar görülmüşse de yapılan inceleme sonucunda aynı tabiplerin birden fazla isme sahip olduğu ve farklılığın buradan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Ayrıca merkez tarafından ataması yapılmadığı halde bir süredir şehirde ikamet eden ve bölge halkını tanıyan fakat icazetnamesi olmayan Müslim ve Gayrimüslim tebaaya mensup hekimlerin olduğu da belirlenmiştir. Merkezi hükümet tarafından yapılan inceleme ile muayene olup şifa bulamayan, sakat kalan ya da yaşamını yitiren bazı vatandaşlarla yakınlarının şikayetleri üzerine tespit edilen bu gibi sahte hekimlere caydırıcı cezalar verilerek meslekten men edilmeleri sağlanmıştır. Ayrıca hekimlerin uyması gereken çalışma kurallarıyla ilgili yasalar hazırlanmış ve ülkenin her köşesine gönderilmiştir. Bunun yanında Denizli Sancağı'nda görev yapan ve başarılı hizmetler sunan hekimlere, uyuşuna bakılmaksızın nişan, madalya verme ve aylık artırma gibi ödüller verilerek taltif ettirilmişlerdir. Görev yapan Gayrimüslim hekimlerin uyrukları incelendiğinde ise Rum, Ermeni ve İngiliz hekimlerin olduğu anlaşılmıştır. Denizli Sancağı'nda en uzun süre görev yapan, pek çok nişan ve madalya ile ödüllendirilen fakat mesleğinin ve yaşamının son günlerinde usulsüzlükler yaparak hakkında tahkikat açılan, bunun sonucunda görevinden azledilen ve bu kararı öğrenmeden yaşamını yitiren Tabip Şakir Efendi, 19. yüzyılın sonlarında Denizli Sancağı'nda görev yapan önemli bir şahsiyet olarak ortaya çıkmıştır.

Denizli Sancağı'nda, 19. yüzyılın ortalarına kadar sağlık alanında kullanılan tedavi usulleri ve hastalıklarla mücadelelerin kapsamı, halk hekimliği uygulamalarına paralel olarak seyretmiştir. Bu dönemde yeterli seviyede tabip ve sağlık personelinin olmayışı ve dönem şartları itibarıyla halkın eğitim durumu; kent merkezi ve kazalarında geleneksel yöntemlerin yoğun olarak tercih edilmesine olanak tanımıştır. Her ne kadar istenilen seviyede yürütülme de Denizli Sancağı'nda sağlık hizmetlerinin kamu hizmeti olarak sunulması ise Belediye teşkilatının kurulmasından sonra gerçekleşebilmiştir. Bu dönemde Denizli'de üç tip doktor tipi olduğu gözlenmiş ve bunlar; hükümet tabibi, belediye tabibi ve serbest çalışan tabipler olarak görev yapmışlardır. 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar bölgede görülen hastalıklar, toplumu infiale sürükleyen salgın vakalar ve doğal afetler; kısıtlı imkanlar dahilinde ve mevcut sağlık personellerinin yardımlarıyla aşılmaya çalışılırken, bu yüzyılın ilk yarısından

itibaren görev yapan Türk hekimlerin sayılarında da geçen dönemlere nazaran bir artış yaşandığı anlaşılmıştır.

Millî Mücadele Dönemi'nin sıkıntılı günlerinde sağlık hizmetlerinin yokluk ve yoksunluk içinde yürütüldüğü görülmüş, emsali nadir görülen bir mukavemet sergilenmiştir. Olağanüstü şartlarda ve imkansızlıklar içinde sürdürülen Ulusal hareketin; siyasi, askeri ve ekonomik yönden etkileri ve kırılma noktaları yaşanmışsa da mücadelenin başarıyla neticelenmesi ve yaşanan kayıplar bakımından iki önemli yönü dikkat çekmiştir. İlki; cephelerde işgal kuvvetlerine karşı sürdürülen silahlı mücadele, ikincisi ise; bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele olmuştur. Osmanlı'da sıhhi destek sisteminin zayıf, personel sayısının yetersiz ve cephelerde görülen salgınların bir hayli fazla oluşu mücadeleyi oldukça zorlaştırmıştır. Bu evrede Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin cephe ve cephe gerisinde sağladığı sıhhi destek önemli ölçüde etkili olmuş, yaşanan ölümler kısmen de olsa engellenmeye çalışılmıştır.

İşgal Kuvvetleri'nin Anadolu'nun muhtelif yerlerinde başlattığı işgal hareketi, Denizli'de önemli ölçüde karşılık bulmuştur. Yunan işgal kuvvetlerinin 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmesi Denizli'de büyük bir tepkiyle karşılanmış, Müftü Ahmet Hulusi Efendi işgali şiddetle protesto ederek halkı mücadeleye davet etmiştir. Millî Mücadele'nin ilk "*kutsal savaş (cihat)*" fetvasını ilan eden Ahmet Hulusi Efendi, şehrin ileri gelenleriyle beraber İtilaf Devletleri temsilciliklerine protesto telgrafı çekmiş, çevre il ve ilçelerle irtibat kurarak direniş cepheleri oluşturulmasını sağlamıştır. Ayrıca bulunduğu konum itibarıyla Aydın-Nazilli hattından Dinar, Afyon, Isparta hattına doğru uzanan alanda bir koridor vazifesi gören Denizli; ikmal, iaşe, lojistik ve sıhhi malzeme sevkiyatının yoğun kullanıldığı yerlerden biri olmuş ve mücadelenin seyrini değiştirmiştir. Bu bağlamda Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında özel bir yere sahip olan Denizli, başta Ahmet Hulusi Efendi olmak üzere diğer yönetici ve bölge eşrafiyla beraber Mustafa Kemal Atatürk'ün yanında olmuş ve takdirini kazanmıştır.

Çetin mücadelelere sahne olan bu olağanüstü dönemde, kent merkezinde faaliyete geçen ve bugün hala hizmet vermeye devam eden Denizli Memleket (Menzil) Hastanesi, (1950'den sonra Denizli Devlet Hastanesi) sağlık alanında hayata geçirilen en önemli sağlık kurumlarından biri olmuştur. Müftü Ahmet Hulusi Efendi ve diğer hayırsever Denizlili vatandaşların yardımlarıyla 1913'de ilk adımı atılan hastanenin,

1914’de inşasına başlanmıştır. İki katlı olarak inşa edilen hastane, 1916’da tüm eksikleriyle beraber iki katlı olarak ve Menzil Hastanesi ismiyle kısmen hizmet vermeye başlamıştır. Eksikleri giderilmeye çalışılan ve inşası devam eden hastane binası, 23 Eylül 1919’da 50 yatak kapasiteli olarak tam anlamıyla hizmet vermeye başlamıştır. 1919 yılından Cumhuriyet’in ilanına kadar ki süreçte Memleket Hastanesi’nin çalışmaları ulaşılabilen kaynaklar ışığında detaylı olarak verilmiş olsa da bu rakamların yazılı olandan daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sebebinin ise, silahlı mücadelenin yoğun olarak yaşandığı bu dönemde rapor tutma hizmetlerinin sağlıklı yapılamadığı ya da belgelerin (raporların) tahribata uğrayarak günümüze kadar muhafaza edilemediği tahmin edilmektedir. Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte hem fiziki hem de tıbbi araç-gereç anlamında eksiklikleri giderilmeye devam eden hastane; çağın şartlarına göre her dönem kendini yenileyerek doktor ve diğer sağlık personeli ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca artan nüfus oranı ve hasta sayılarına göre hastane bölümleri, kullanılan malzemeler ve bina sayısı kademeli olarak artırılmıştır. İlerleyen dönemlerde de farklı yapıda çeşitli sağlık kurumlarının hizmete girmesinin yolu açılmıştır. Ülke çapında gerçekleştirilen köklü yenileşme hamleleri ve çıkartılan yasalarla, sağlık hizmetlerinin diğer şehirlerde olduğu gibi Denizli’de de daha kapsamlı, planlı ve hızlı bir şekilde yürütülmesi sağlanmıştır.

Sağlık hizmetlerinde yaşanan aksaklıkları giderme, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele, seyyar-sabit hastane ve sağlık merkezleri kurma, yoksul halka yardım ve kentte yaşanan sosyal afetlerde insani ve tıbbi yardımlar yapma gibi çalışmaları tespit edilen Hilal-i Ahmer Cemiyeti de Denizli ve kazalarında bölge halkına çok önemli hizmetler icra etmiştir. Kent merkezi ve ilçelerinde belirli aralıklarla şubeler açarak ihtiyaç sahibi vatandaşlara yardım götürmeyi ve her geçen gün hizmet ağını genişletmeyi başarmıştır. Cemiyetin kuruluşundan itibaren bölgedeki eksiklikler peyderpey tespit edilmiş ve şube bazında cemiyet merkezinden nakdi ve ayni yardımlar talep edilmiştir. Bunun yanında bölge eşrafından da bağışlar kabul edilerek sorunların hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulması sağlanmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yapılan hamleler ve iyileştirme çalışmaları, Bakanlık ve İl Sağlık Müdürlüğü arasında koordineli olarak yürütülürken, Belediye ve İl Özel İdare tarafından sağlanan belirli seviyedeki ödeneklerle hizmetlerdeki aksaklıklar giderilmeye ve faaliyetler desteklenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde,

özellikle belediye bünyesinde gerçekleştirilen kent temizliği, içme ve kullanım sularının bakımı, halk sağlığını tehdit eden faktörlerin ortadan kaldırılması gibi hizmetler hayata geçirilmeye çalışılsa da çalışmaların istenilen seviyede yapılamadığı görülmüştür. Özellikle kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan vatandaşların eğitimsiz ve tedavi konusunda geleneksel usullere bağlı oluşu hastalık oranlarını artırmıştır. Bunun yanında temizlik kurallarına istenilen düzeyde dikkat edilmemesi de bir başka çözüm bekleyen sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bilhassa sıtma ve verem hastalığı ön plana çıkmış, pek çok kişi yaşamını yitirmiştir.

Toplumu oluşturan bireylerin yaşamlarını idame ettirebilmeleri ve konforlu bir yaşam sürdürebilmeleri; sağlıklı olma ve sağlıklarını koruma içgüdüleriyle hareket etmeleriyle paralellik göstermiştir. Bu doğrultuda her birey yaşamış olduğu zaman dilimi içinde kendinin ve çevresinin sağlığını tehdit eden her duruma karşı çeşitli koruyucu önlemler geliştirmiş, tedavi yolları aramıştır. Çok zengin ve köklü bir geçmişi olan Denizli’de de, günümüzde örneklerini daha az gördüğümüz halk hekimliği yöntemlerine sıklıkla başvurulduğu anlaşılmıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda hekimlerin ve sağlık hizmetlerinin ilerleme kaydetmesi, hastalıklarla mücadelede halk hekimliği usullerinin yetersiz kalması ve eğitimli nüfusun şehirde artış göstermesi sağlık hizmetlerinde bir kabuk değiştirme sürecini ortaya çıkarmıştır. Bu unsurlar; doğal çevre, kent yapısı ve diğer sosyal normlarla etkileşim göstererek Denizli sağlık hizmetlerinin evrilme sürecini hızlandırmış, bölge halkına sunulan hizmet niteliklerinin artmasına da olanak tanımıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa’nın 1931 yılında Denizli’ye yaptığı ziyarette; hastanenin sahip olduğu fiziki görüntü, ortaya konan hizmetler ve hasta vatandaşların tedavileri fazlasıyla memnun etmiştir. Yaşanan bu gelişme, Denizli halkı tarafından sevinçle karşılanmış ve ilerleyen dönemde sağlık alanında kazanılacak kamusal prestijin bir göstergesi olarak sağlık alanında itici bir kuvvete dönüşmüştür. 1940’lı yıllara kadar bu minvalde gelişme gösteren Denizli, sağlık alanında ortaya koyduğu yenilikçi hizmet anlayışıyla ilerleyen yıllar için emsal teşkil edecek bir kent konumunu kazanmıştır.

EKLER

Ek. 1: İzmir ve Denizli’de görülen kolera salgını hakkında Aydın Valisi Hasan Fehmi Efendinin gönderdiği rapor

[illegible]

فناى خطه تدرياييه برك صيده برك
 دالده دانه از ميره بگرنجه كوه اولده اوزه بهنج بر دفتخانه لخرجه اتيجج نسه دكزليه
 رضى بجنجه كوه اولده اوزه بهنج خنه دوقوجو لخرجه دوشوقدكه بولانه دفتخانه مربوط
 بگرنجه اوليس كوه ايكي كنيه خنه كي شيه برك كويلسه دقريره نكوه ابداده برك
 ديكه تحت قرانته ازجه تدابير حيه دقيم ككاليه اصرا فخرسه دهمه اولوده دلايه جفته
 سارونه صفا عصبه بركال بولنه ايدك مصروفه (سارايه) ايديه داليسه صده

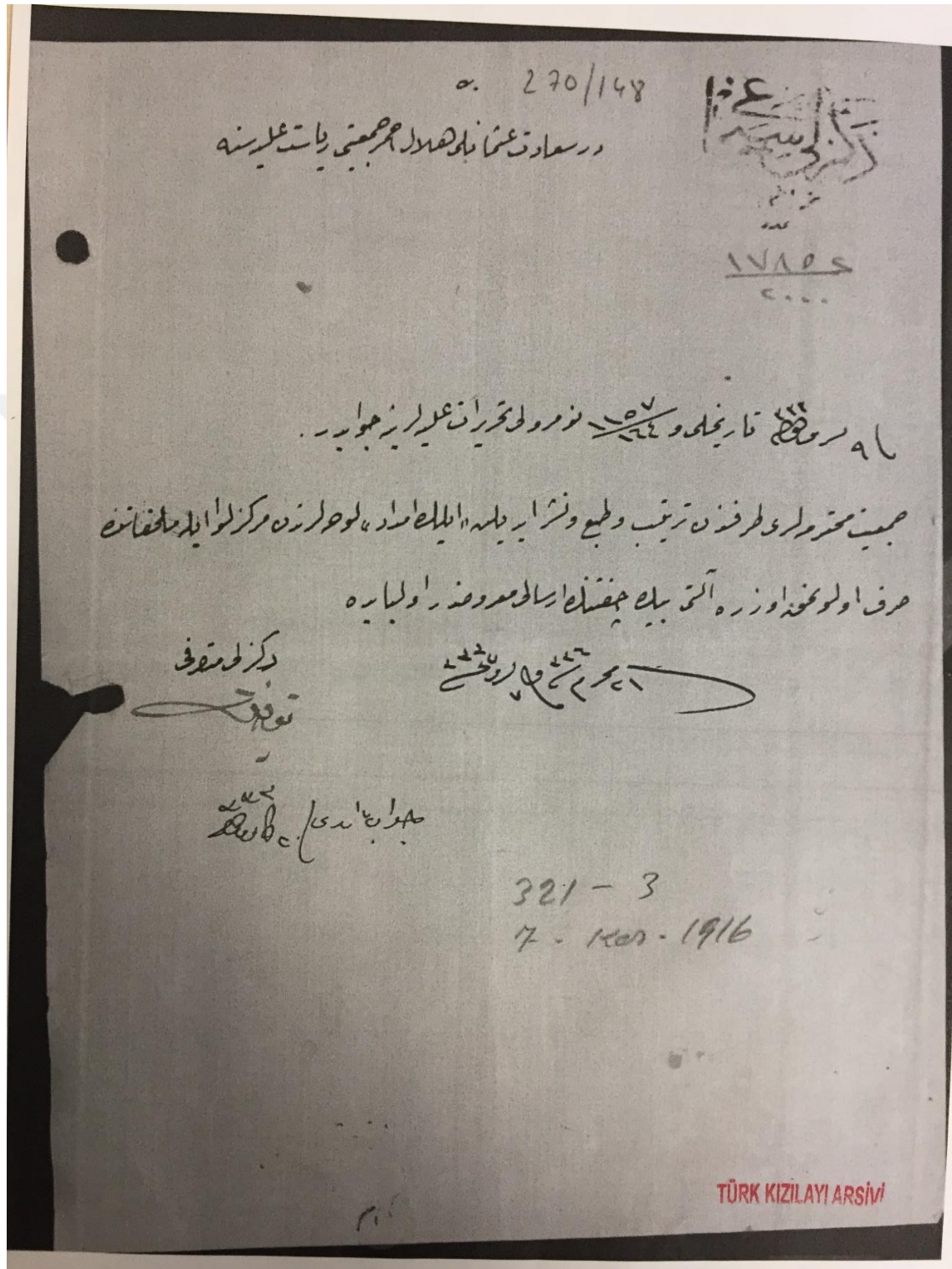
Y. PER. UM

28/75

Y.PRK.UM.00028.00075.001

Kaynak: BOA, Y.PRK. UM. 28/75

Ek. 3: Denizli Şubesi'nden Dersaadet Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti Alisine gönderilen ilk yardım malzemeleri talebi hakkında belge.

Kaynak: Kız. Arşv. 270/148

Ek. 4: Denizli Dispanseri tarafından hazırlanan 1921 yılına ait Tercüme-i Hal evrakı.

ترجمہ حال و سوانح

1- اسم و شرفی
2- پیدائش کا نام و مقام
3- محل و تاریخ ولادت
4- تابعیت و مذہب
5- محل ترقی و نشانی
6- دیہہ و شہادت نامہ و تہذیب و تمدن
7- صنف و پیشہ
8- آثار و شرفاتی اور دیگر اہم واقعات

9- حکومت خدمت و ترقی و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے
ہاں کہ وظیفہ دارہ ان مقامات معہ وضع شدہ مستحق
بولندہ و سوانح و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے
ذات و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے

10- مقدمہ احوال و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے
نہ لڑدہ و نہ وظیفہ دارہ ان مقامات معہ وضع شدہ
مستحق بولندہ و سوانح و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے

11- ہمارے احوال و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے
12- ہمارے احوال و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے
13- ہمارے احوال و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے
14- ہمارے احوال و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے

15- ہمارے احوال و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے
16- ہمارے احوال و تہذیب و تمدن و تاریخ و ہمارے

821
May 1921

TÜRK KIZILAYI ARŞIVI

Kaynak: Kız. Arşv. 42/72

Ek. 6: Denizli Belediyesi'nin 1936 yılında kentte yaptığı inceleme.

12
ve
alıyız
yeli
koponu
ikramiyeli
larına Lay
şunlardır

SABAH POSTASI
Pazar Pazartesi Günleri çıkmaz

Perşembe
17 Eylül 1936
Birinci yıl Sayı 13
Sayısı 100 para
DENİZLİ

Şehrimizde 190 ölüme karşı 403 doğum
YALNIZ DENİZLİDE DOKUZ AYDA 150 EVLENME

Şehrimizde 190 ölüme
KARŞI
403 doğum ve 150 evlenme
—1—

TETKİKLER
Şehrimiz belediyesinin 936 yılı başındanberi ne ler yaptığını muhtelif şü belerde inceledik. Elde ettiğimiz neticeyi halkımı zı tenvir etmek üzere neş re başlıyoruz.

Evlenme dayrsinde:
Bu gün evlenme dayre sind e yaptığımız inceleme bize sevinç vermiştir. Hiç şüph e yoktur ki he pimiz nüfus sayımızın art masını candan ister ve bunun artıp artmadığını her gün öğrenmek isteriz işte bunu anl aya bilmek için de şehrimizde ki ev lenne , ölüm ve doğum miktarını tesbit etmek ge rektir
Bu miktarı öğrendikten sonra da şehrimizin nüfus adedini göz önüne alarak ölmek lazımdır
Şehrimiz evlenme dayra sinden yaptığımız tahki kata göre dokuz ay için de muamelesi ikmal edile rek evlenenlerin mikdarı yüzü aşmıştır
Muamelesi tamamlanmak üzere evlenme dayresine baş vurmuş olanların sayı sı da kırkı geçmiştir ki yekunu 150 yi bulmakta dır
Şimdi birde ölüm ve do ğum miktarını gözden geçirelim :

İşte bu rakamları biribi rile karşılaştırılınca şehri mizin sıhhi ve içtimai durumunda göğüs kabartı cı bir inkişafa doğru hızla yol alındığı anlaşılır
Bunu şehrimiz hesabına sevinçle kaydederiz
Yarın da halkla hükü met arasında iş vasta sı olan muhtarlık dayrası le belediyemiz zabıtasının 9 aylık işlerini yazaca ğız

zahmetsiz tahsilat
Bütün beşer, borcunun üze rine yatmağı artık itiyat ha line getirerek tabiileştirmiş tir.
Avrupada, Asyada oldu ğu gibi Amerikada da ala cak tahsili o kadar güçtür ki. İşte bir numunesi:
Harlem; Amerikada zenci lerin meşhur toplantı yeri dir.
Oradaki zenciler, kabada yı insanlardır.
Ekserisi de sabıkalıdır. Gece leri geç vakittir ve gündüz leri de on ikiden evvel ka lkmazlar.
Havagazi, elektrik şirketi tahsildarları bir zamanlar bunlardan öğle e : sonrala rı tahsilât yapırlarmış .

Mütehassıslar
Dün şehrimize geldikleri ni şükranla kaydettiğimiz mütehassıs heyet Denizli mizde kurulacak bez ve boya fabrikaları üzerinde gerekli temaslara başlamış ve tetkikatlarını önemle yapmağa koyulmuşlardır
Heyet dokumacılardan iza hat almış , ticaret ve sana yi odamız erkânile bu iş üzerinde konuşmalar yap mışlardır

C. H. P.
Ocak kOngraları
İlimiz C. H. P. yönkurulu geçenki mutad haftalık toplantısında eylül ayının yirmisinde ocak kongrala rına başlanması için ka rar vermiştir
İlçe ve kamun yönkurulul larınca şimdiden hazırlığa başlanmıştır

Fransız ve yugoslav BAŞVEKİLLERİ İSTANBULA GELİYOR
İstanbul -16- hususi- Fransız başvekil i Leon Blum'un istanbula geleceğı tahakkuk ediyor.
Haber verildiğine göre Fransız başvekil Türkiyeye gelirken Belgrad'a da uğraya caktır.
İstanbulda dönmekte olan Türk gazeteci lerine Başvekil M. Sitoyadinoviç yakında Türkiye'mizi ziyaret edeceğini vad etmiştir. kuvvetle söylendiğinde göre her iki başvekil i bu ziyareti 15 birinciteşinde yapacaklardır.

tren vakitleri
Denizli — İzmir Pazar, Pazartesi
Çarşamba, Cuma günleri saat 12-50 de
Denizliden - Afyon - Ankara
Haydarpaşa — Isparta — Eyirdire Salı- Perşembe - Cumartesi 14-20 de ve Pazartesi 12,50 de— Pazar, Çarşamba, Cuma saat 8,30 da
Denizli — Aydın
Salı, Perşembe Cumartesi 16,50 de
Her gün Denizli ortaklara otaray saat 5,40 da
Zenciler de bunlara para vermek şöyle dursuu, yüz lerini gözlerini dağıtırar mış.
Şimdi kumpanyalar, düşü nmüşler paraları öğleden evvel istiyorlarmış, zenciler de uyku serserliği ile tah sildarları bekletmedikleri gibi hepsi uyudukları için bir araya da gelemiyorlar mış.

ap ve ro
elli parça
ektedir.
idesinde 20
yazılı eş
uhtelif kitap
0 kişiyede
birer aylık
edilecektir.
koponumuzda
harf bula
kopona sı
utelif şekilde
bu harfler
araya ge
müessesenin
ıktadır. Her
ncı ve 30
bilmece hal
koponları to
e gönderenler
ur'a çekilerek
yazılı ikrami
tendilerine isa
ikramiyeler
isimleri
kendilerine veri
arı saklayınız
Bilmece
koponu
: 10 [1]
SUN
MİZDE

Kaynak: 17 Eylül 1936 tarihli Sabah Postası.

Ek. 7: Denizli Memleket Hastanesi'ne Dr. Hüsnü Muhiddin Artuner'in 18 Teşrinievvel (Ekim) 1937 tarihli tayin kararnamesi.

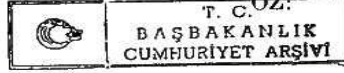
T. C.
SİHHAT VE İÇTİMAİ
MUAVENET VEKÂLETİ
Sicil ve Memurlar ve Muamelât
Müdürlüğü

Ankara

Genel No.

Özel No.

İlişigi :

13431

- KARARNAME -

I - Seyhan Vilâyeti Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü Dr. Hüsnü Muhiddin Artuner sınıfı maaşile Denizli Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğüne naklen tayin kılınmıştır.

2 - Bu Kararname hükmünü icraya Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili memurdur . 18 T.Evel 1937

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Başvekil Vekili

C. Bayraktar

Sıhhat ve İctimai
Muavenet Vekili.

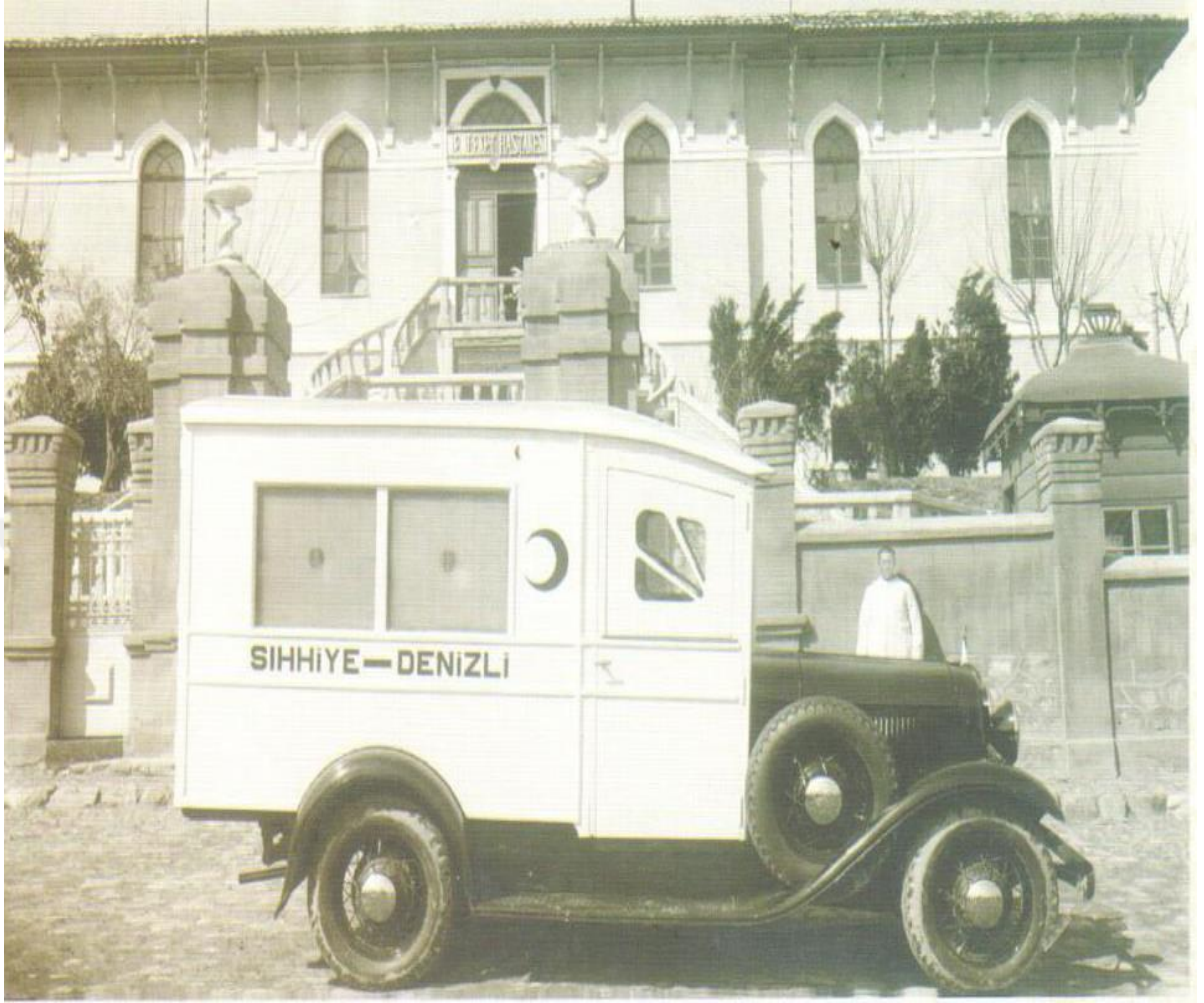
H. R. Kaydolmuş

030 11 1 116 34 3

Yazılacak karşılıklıta geldiği şuşbenin tarih ve numarasının yazılması lazımdır

Kaynak: BCA, Fon Kodu: 30.11.1. Yer No: 116.34.3

Ek. 8: Denizli Memleket Hastanesi ve Sıhhi İmdat Otu (1933)

Kaynak: Coşkun Önen Fotoğraf Albümü (Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi)

Ek. 9: Denizli Memleket Hastanesi doktorlarının çalışma saatleriyle ilgili haber.

BABA DAĞ

1935

İmtiyaz Sahibi
Genel Yayın Müdürü
VASFI BİLGE
İdare Yeri
—Yeni Basım Evi—
Denizli Yeni Basım Evinde
Basılmaktadır.
SALI

Gelen Yazılar Basılsın
Basılmasın Geri Verilmeyiz
Yazı Yeri
DENİZLİDE:
Tuhafiye Gaddesinde
No: 25
Yazılar için Buraya
Müracaat edilir.
19 — Teşrinisani — 35

Yıl: 1 — Sayı: 48

Perşembe ve Pazartesi'den Başka Her Gün Çıkar

Fiyatı: 2 Kuruştur.

HASTANEMİZ

Muayene İşine Önem Veriyor

Denizlimizin biricik Hastanesi üstüne aldığı ödevini temamen yerine getirmek için bütün varlığıyla çalışmaktadır.

Geçenlerde hasta muayene günlerinin haftada iki gün değil her gün yapılmasını Doktorlarımızın insanlığı özlerinden dilemiştik.

Ödevini ve ulusal borcunu bütün etrafı ile takdir etmiş bulunan Hastanemiz kurulunun bu dileğimizi yerine getirmiş olduğunu kivançla görüyoruz.

Hastanemizin kapusunda asılı levhadaki yazılardan anladığımıza göre Cumartesi günleri saat 11 den 13 kadar ve Pazartesi günlerinde 13 den 15 şe kadar genel muayene yapılmaktadır.

Bu genel muayeneden başka her gün saat 11 den on üçe kadar nöbetçi Doktorları tarafından müracaat eden hastalara bakılmaktadır.

Hasta olup dayatması gerekenler yatırılmakta yatması lazım gelmeyenlerde ne yapmak gerekse yapılmakta ve reçeteleri verilmektedir.

— Görsi 2 Sayfada —

DİKKAT:

Pazartesi günü ((Gazete)) Makineye verildikten ((Sahi)) dikkatle çıkarmadı. Özgür dilemez.

Halkevinden

İkinci OK Derki Ulusçuyuz

— 4 —

Biz Türküz. Türklüğümüz ile övünürüz. Osmanlı düşüncesi artık tarihe karışmıştır. Padişahlar yalnız yanlış ve saçma bir İslâm ve Osmanlı tarihi, Osman oğullarının bir takım dalkavuklar tarafından hazırlanmış bir aile masalıdır. Osmanlı tarihi 99 hi 99'u önceden başlardı. Her şey Osman oğullarına bağlanırdı: "Biz öyle bir ümmetiz ki, derlerdi, bir aşiretten dünyayı zapteden bir hükümet kurduk."

Türk ulusuna kendi adı bile unutturuldu. Bir gazete makalesinde:

"Camiai Cemilei Osmaniyenin en geri taifesi olan Türkler,"

Diye yazılırdı. TÜRK sözü kaba ve cahil anlamına kullanılmak istenirdi. Yazıcılar, Türkçe söyl-meği ve Türkçe yazmağı kabalık sayarlardı. Ulus sarayın ve hükümetin dilini anlayamazdı.

Osmanlı İmparatorluğu bir ulusal arı, saray eğlencelerine alet etmiştir. Edebiyat türlü dillerden karışık bir dille saray keyfine hizmet edince korunmuş, musiki saray keyfine hizmet edecek şekle konmuş, başka bütün ar kimdanışlarına, dine dokunur diye yurdun kapıları kapanmıştır.

Halbuki Türk Ulusunun dünyada bu işlerde eşi olmayan bir geçmişi vardı.

Türk Ulusu tarihin yazılmadığı zamanlarda yaşamış, varlığını dünyanın dört yanına medeniyet belgeleri ile kazmış büyük bir varlıktır.

Dünyanın her yanındaki en eski soysalılık izlerini bizim atalarımız dikmişlerdir.

Türk ulusu en az on binlerce yıl önce ana yurd olan Orta Asyadan dört yana akınlar ederek dünyanın Taş Devrinden Maden Devrine geçmesinde bütün insanlığa hecahik etmiştir.

İlk şehri Türkler kurmuşlardı. İlk yazıyı yazanlar arasında Türkler vardır.

Anadolu Türklerin öz yurdu. Tarihini yirmi bin yıllık son bölgesinde kaç kereler Anadolu'ya bölük bölük gelen Türk Ulusu orada da eşsiz soysalıklar kurmuştur. Dolayısıyla top- rağın üzerinde her rasgele- diğin büyük tarihi izler ya dedelerimizin veya onların ıracıklarının elinden çıkmıştır. En eski tarih bölümle- rinde dünyaya soysalılık ho- calığı eden Türktür.

Bugün dünyadaki belli başlı bilgilerin ilk adamlarını Türk Ulusu atmıştır.

Dünyanın hangi köşesine gitsek orada Türk Ulusunun bir izine rasgeliriz.

Böyle üstün bir kökten töreyen bir Ulusun evlâtları Türkün zekâsını, kapasite atılmasını, temiz kanını damarlarında taşıyan elbet te Ulusçu olur.

Cumuriyet Türkiyesi Ulusal dili bütün zenginliğiyle ortaya koydu.

Cumuriyet Türkiyesi Ulusal "ar," kurdu.

Atatürk daha geçen yıl bize şöyle dedi:

"Türk kültürünü muasir medeniyetin üstüne çıkara- cağız."

Suriye

Gezeteleri

Cumuriyet Bayramını Kutluyorlar

Türkiyede Cumuriyet ilânının On ikinci yıl dönümünü tes'it için Berut Gazeteleri 'gâyet samimi ve hararetili bir surette iştirak etmişlerdir.

Bütün gazeteler bundan bahsetmekte, Atatürk ile arkadaşlarını ve kar- daş Cumuriyetide On iki yıl içinde yapılan tarakkileri zikretmişlerdir.

Berut'ta çıkan "Elbalag," gazetesi 12 yıl içinde ya- pılan işleri hülâsa ediyor. Ve Türkiyenin Avrupada sulh istemekle beraber bir Avrupa ihtilâfı olduğu tak- tirde her halde bitaraf kalmak istediğini kaydedi- yor. Ve Diyor ki:

"Bu neticeye varabil- mek için bir memleketin her şeyden evvel kuvvet- li olması lazımdır;

Ve işte Türkiye Cu- muriyetini idare edenler bu gün 12 neî yılını kut- luyadığımız Cumuriyet ku- rulduğundanberi bu neti- ceye varmak istemişler ve muvaffak ta olmuşlardır."

"Ennehar," gazetesi, Atatürk ile arkadaşlarının hayat verici mesailerine ve yapılacak harikulâde işlere işlere uzun bir ma- kale tahsis etmiştir.

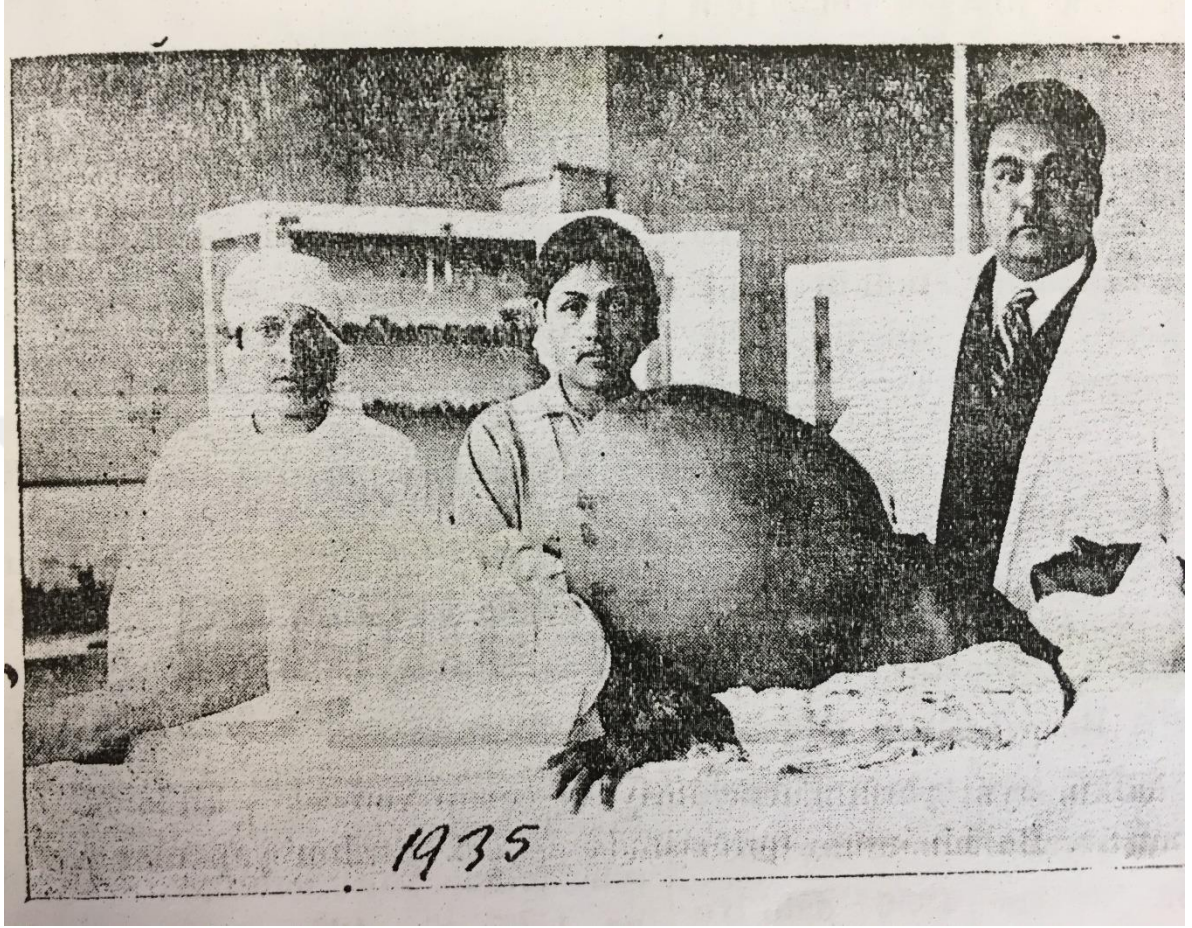
"Ehâbil," gazetesi hemen bütün sayfalarını bu yıl dönümüne tahsis etmiştir. Berut'ta çıkan (Elkes- kü) gazetesi diyor ki:

"Suriyeliler, kardeş milletle beraber bayram yapıyor. Atatürkün idare- sinde takip ettiği parlak muvaffakiyet yolunun ebe- diyen devam etmesini te- menni ediyor."

Türk Sözü

Kaynak: 19 Teşrinisani (Kasım) 1935 tarihli Babadağ Gazetesi.

Ek. 10: 1935 yılında Nisaiye Mütchassısı (Kadın Hastalıkları Uzmanı) Burhaneddin Bey tarafından karın bölgesinden 36 kg tümör çıkartılarak sağlığına kavuşturulan bir hasta.

Kaynak: Ahmet Akşit, Denizli Memleket Hastanesi, s.46.

Ek. 11: Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in Denizli'yi ziyareti.

Hâkimiyet-i Milliye

ARONE
Senelik 17 Lira
6 aylık 9 ..
3 aylık 5 ..

5
ŞUBAT
PERŞEMBE
1931

No. 3437: ON İKİNCİ SENE.

ÖĞLEDEN SONRA ÇIKAR.

HER YERDE 5 KURUŞ

Reisicümhur Hazretleri Denizli'de.

Gazi Hazretlerine refakat eden hususî fotoğrafçıların gönderdiği resimler: Gazi Hk. İsmir Ziraat Bankasında teklif yaparken — Resmin ilerinde: G zi ticaret odasında kâhri umumiye dinlerken — Ortada: Gazi Ticsret Odasında Kâhri Umumi Turgut Bey in nutkunu dinlerken — Gazi Hk. İy Ba nkasından çıkarken.

Gündelik.

HİSSE SENETLERİ NİÇİN DÜŞÜYOR?

Umumi buhranın her işte, her sahada tesiri görülmüyor. Son zamanlarda ecebî şirketlerin olsun, milli sermaye ile teşekkül eden şirketlerin olsun, hisse senetlerinin kıymeti dikkate şayan bir düşüklük arz ediyor. Bunun sebebi; mutlaka o şirket işlerinin fena gitmesi değildir. Umumi ve hususî birçok amiller; bunların sukutunu mücip olmaktadır. Bir defa parasızlık, elindeki eshamı paraya tahvil etmek ıstırak; birçok zevat hisse senetlerini piyasaya çıkarmaya mecbur ediyor. Buna vaziyetten istifade ederek — bir ıstırak ve hisse senetleri — piyasaya arz edilen hisse senetlerinin çok az bir fiyatla, almayla çalışan bazı fırsat düşkünlüklerinin de faaliyet ve teşebbüslerinin, propagandası ve tahrirlerinin ilave ederek vaziyetin izahı daha kolay olur.

Bugün kaldırılmış olmakla beraber, paramızın ıstırakı için vaktile alınan tedbirler arasında, esham ve tahvilat üzerine konulan takyidat da kıymetlerin düşmesinde müessir olmanın hali kalmamıştır. Şunu da ilave etmek lâzım ki, halk piyasaya, para ve menfaat meselelerinde çok, hattâ lüzumundan fazla hassastır. Bazı teşebbüslerin, şirketlerin ve ticaret hareketlerinin çürük ve menfeticiler vermesi; halkın her işe şüpheli ve meşakkat nazarla bakması; her mesele üzerinde ayrı ayrı esaslı tettekikata sevk etmek daima müşkildür. Her zaman muhitin tesirlerine ve propagandalara mağlup olur. Esasen Türkiye'de esham ve tahvilat faaliyeti çok azdır. Bu miktarda; izah ettiğimiz sebeplerle son zamanlarda daha ziyade azalmıştır. Avrupa ve Amerika'da esham ve tahvilat, halk için bir tasarruf vasıtası telkiki edilmiştir. Orada en iyi tasarruf yolu; kuvvetli ve emniyetli görülen bir şirketin hisse senetlerini almak ve her sene o şirketin hissedarlarına dağıttığı az, fakat emniyetli temettü hisse senetlerini istifa etmek. Memleketimizde bu telkiki, maatteessüf henüz kökleşmiş değildir. Onun içinde ki piyasada — dar bir mihnet ve mahdut bir

REİSİCÜMHUR HZ. AYDIN'DA.

GAZİ, OCAKLARIN VAZİFESİ ÜZERİNDE İRSATKAR BEYANATTA BULUNDU.

Reisicümhur Hk. refakatlerindeki sevat ile 15 buğakta Aydın teyfir etmiş birlerce halk tarafından muhabbetle karşılanmıştır. İsmir den ilâ baren bütün istasyonlarda merasim yapılmaması hakkındaki arzularına ve yağmurlu havaya rağmen kâif halk kütlesiyle dolağı. Her geçtiği yerde büyük Reis beyce ve teşkürat ile karşılanmıştır. Kuvvetli bir seyahat da kendisine taze incir takdim edildi.

Aydın, 4 (A.A.) — Reisicümhur Hk. saat 16 da Belediyeyi ve C. H. F. K. nı teyfir ederek azalt ve halk müessesileri ile konuşmuştur.

Belediyede şehir işleri hakkında izahat alınarak firkanın istatistik ve vakti idareleri mahallî mütakallamı umumi vaziyeti ve ihtiyaçları ve istihlal kooperatiflerinin faaliyet ve inkişafı üzerinde nazım müddet teklifata bulunmuştur. Verilen malûmata nazaran, keredi ve satış kooperatiflerinin ortaklarına temin ettikleri hizmetler ve vakti idareleri mahallî derdesti bu müesseseleri layık buldukları itibara mazhar kılınmıştır.

İncir ve pamuk müstahilleri gibi tütün, ayfyon ve üzüm müstahillerinden bu nevi birleşmelerde muhtaç oldukları ve bu ihtiyacı tamamlamak arzularını anlatmışlardır.

Reisicümhur Hk. bundan sonra Türk Ocakını teyfir ederek ocaklılarla kâhri halde bulunmuşlar, programızdan ziyade edimleri işaret buyurarak demişlerdir ki:

— **Türk Ocakları C. H. Fırkasının harsı buşesidir. Firka, millete mürebbilik yapacak, ilim, iktisat, siyaset ve güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişavallık edecek. Ocaklılar, C. H. Fırkasının programını vatandaşlara izah etmekte asıl vazifelerini yapmış, mekâmlarına en büyük hizmeti ifa etmiş olurlar. Yasamızın üçüncü maddesinde bu cihet sarahaten ifade edilmiştir. Bu yol üzerinde milleti hemahenk olarak beraber yürütmekten ibarettir.**

Gazi Hk. vassatırlıktan köylere gidip halkı ırgat edemediklerini söyleyen ocaklıya cevap vererek, seyh ve müritlerin köye giderken otomobil masrafı düşünmediklerini hatırlatmış ve bu mekûreye vakfi nefesdenlerin gayeleri uğrunda her türlü zahmet ve fedakarlıktan zevk bulacaklarını ilave buyurmuşlardır.

Aydın, 4 (A.A.) — Reisicümhur Hk. geceyi tırenden geçirmişler, sabah 3.30 da Denizli'ye hareket buyurmuşlardır.

C. H. F. Vilâyet kongresi açıldı.

KONGRE HALKIN İHTİYAÇLARINI TETKİKE BAŞLADI.

C. H. F. vilâyet kongresi dün on dörtte açılmıştır. Kongre reisliğine Rifat Efendi, ikinci reisliğine Avukat Mümtaz B., kâtipliklerine Naşit Hakkı ve Hayrullah Beyler seçilmiştir.

Vilâyet idare heyetinin bir senelik measlina dair raporu okunmuştur. Raport müstefikan ve teşekküllerle karşılanmıştır.

On bir kaza kongresinin raporlarını mukadder etmek üzere Abdulkah, Saat, Ali, Mesut, Fahri ve Mustafa Beylerden mürekkep bir kıyâhi encümeni, İbrahim Hayrullah ve İhsan Beylerden mürekkep, nizamname encümeni ve Osman, İskender ve Hidayet Beylerden mürekkep hesap encümeni intihap olmuştur.

Bundan sonra firkanın umumi Reisi Gazi Hazretlerine, Reisi Umumi Vekili İsmet P. ya, Büyük Millet meclisi Reisi Kâzım P. ya ve firka umumi kâhri Saffet Bey kongrenin tasarruflarını arzına ve vilâyet kongresinin mukadderatını teklif suretili hizmet eden Vâli Nevzat Bey teşekküller edilmiş kabul olunarak bugün on dokuzda toplanmak üzere ıktıma nihayet verilmiştir.

Kaza Kongresinin Tasarrufları.

Reisicümhur Hazretleri C. H. F. kaza kongresinin tasarruflarına şu telgrafla mukabele etmiştir.

"Kongre aramızın hakkındaki hislerine teşekkül ve muvafakiyetler temenni ederim."

Firka Umumi Reisi Vekili İsmet P. ya kongrenin tasarruflarına şu cevâb vermiştir:

"İzhar buyrulmuş hissiyata teşekkül ve muvafakiyetler temenni ederim efendim."

Büyük Millet meclisi Reisi Kâzım P. ya kongrenin tasarruflarına şu telgrafla mukabele etmiştir.

"Kongre mümassebetile izhar olunan samimi duyğulara teşekküller ederim."

VİLÂYET HEYETİ RAPORU.

Dün Ankara'da okunan ve istifa kabul edilen vilâyet heyet idaresi raporları şunlardır:

— Muhterem kardeşlerimiz,

Geçen sene vilâyet kongresinin inkaından itibaren vilâyet heyeti idaresinin, firkanın vilâyet dâhilindeki teşkilat ve vilâyet kongresince teşkil edilen ihtiyacata dair sebeblerden faaliyet halde da arzı malûmat eyleriz.

— Teşkilat vaziyeti: Vilâyet dâhilindekî kaza (11), nahiyâ adedi (122), Ocak adedi (771), firka muhayyeti aza adedi (55711) dir.

Bu rakam vilâyetimizin dahiliinde firka (Devamı 5 inci sayfada)

Mürteciler Bu Sabah Asıldı.

MEHMET EMİN KUBILAY'IN BAŞINI KESTİĞİ YERDE ASILDI.

Menemen, 4 (A.A.) — İydam mahkûm olanların haklarında bütün mahkûm kaza saat iki buğakta merasim kanunından sonra infaz edilmiştir. Bu 18 mahkûmdan, Meclis'in arzı Gazi Mehmet Emin memnuniyetli Yâsef, manîsalı haccı Ali, Papazade Ragıp, manîsalı seyh hafız Ahmet, aleşirli seyh Ahmet Muhtar, manîsalı tarîzi Hüseyin seyh Eşadın oğlu Mehmet Ali hükümet meydânında memnuniyetli Rami, memnuniyetli Yahya oğlu Hüseyin, memnuniyetli çingene Ali, memnuniyetli arnavut Kâmil, manîsalı manifestatçı Osman, manîsalı İbrahim oğlu İsmail, İzzet İbrahim bora, da istasyonda, bosalanlı İbrahim oğlu Koca Mustafa, bosalanlı Hacc İsmail, oğlu Hüseyin, sunbüllü Mehmet, memnuniyetli Kerim oğlu İbrahim, Tabur İsmail, İsmail oğlu Hüseyin, tophu Hüseyin manîsalı Süleyman çavuş, bosalanlı Hasan oğlu hacc İsmail, ıttakî mollâ Süleyman, memnuniyetli boşnak Abbas, manîsalı muhaf Süleyman, manîsalı hacc Cemal, manîsalı kâhveci Mustafa, manîsalı ekşik Hüseyin oğlu Hüseyin, Aliden ibaret yedinci kişilik iki grupta Turpanlarda ve Bekesten ve sinema önünde asılmışlardır. Mehmet Emin seyh Kubilayın başını kestigi yerde asılmıştır.

Bu dört gruptan üçünün saat 9 buğakta, istasyon grupunun da saat 12 de cesetleri kaldırılmıştır.

YENİ DAVALAR.

Menemen, 4 (A.A.) — Dinf hissiyata atlet ederek halkı devletin emniyetini ihlal edecek hareket sevk için cemiyet teşkil etmekle maznun bulunan Mohit-tin, Aydın köşe nahiyesinin seyh karlı yesiden Rifat, Hendekten terzi Abdur rahmanın dün öğleden azel mahkemeye ri yapılmıştır. Öğleden sonra müddet umumi iddiasını derdeste ve karar telâh olunacaktır.

Sanayi Kongresinin Rapor ve Zabıtları.

CEMİYET BÜYÜK BİR CİLT HALİNDE BASTIRDIĞI BU ESERİ SATIYOR.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti toplanmış olduğu sanayi kongresinin altı raporları ve zabıtları büyük bir cilt halinde bastırılmıştır.

Sanayinin vaziyeti, ihtiyaçları ve iktisadi hakkındaki fikir ve münakaşaları ihtiva eden bu kıymetli eser 3 liraya Cemiyetin Evkaf aparanındaki umumi merkezinde satılmaktadır.

Siirt Mebusu
MAHMUT

HİMAYEİ ETFAK TEBARRİK

TELEGRAFNAMELERİNİ KULLANINIZ

Kaynak: Hâkimiyet-i Milliye, 5 Şubat 1931.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Sıhhiye

Dâhiliye Mektûb-i Kalemi Evrakı

Dâhiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakı

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

İrâde-i Dâhiliye

İrâde-i Şûrâ-yı Devlet

İrâde-i Taltifat

Maliye Nezâreti Mâruzatı

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri

Meclis-i Vûkelâ Mazbataları

Sadaret Mektûb-i Kalemi Belgeleri

Sadaret Mektûb-i Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri

Umum Vilayetler Tahrirâtı

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maliye Maruzatı

B. Kızılay Arşivi (Kız. Arşv.)

Kutu No: 27	Belge No: 100.1	Kutu No: 159	Belge No: 192
Kutu No: 42	Belge No: 72	Kutu No: 164	Belge No: 25
Kutu No: 93	Belge No: 140	Kutu No: 173	Belge No: 30.1
Kutu No: 155	Belge No: 41	Kutu No: 210	Belge No: 46
Kutu No: 155	Belge No: 42	Kutu No: 270	Belge No: 148
Kutu No: 155	Belge No: 43	Kutu No: 645	Belge No: 24.1
Kutu No: 155	Belge No: 44	Kutu No: 768	Belge No: 72
Kutu No: 159	Belge No: 192	Kutu No: 1236	Belge No: 133
Kutu No: 321	Belge No: 3	Kutu No: 1429	Belge No: 7.1
Kutu No: 209	Belge No: 92	Kutu No: 209	Belge No: 143

C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Fon Kodu: 30.10.00	Yer No: 24.135.18/1-6
Fon Kodu: 30.10.00	Yer No: 176.218.11/4-10-16-20-46-47-49-54-56-57-88
Fon Kodu: 30.10.00	Yer No: 177.218.11/55
Fon Kodu: 30.10.00	Yer No: 177.219.4
Fon Kodu: 30.10.00	Yer No: 177.220.18/25-30-31-32
Fon Kodu: 30.10.00	Yer No: 191.309.8/5-3
Fon Kodu: 30.11.1	Yer No: 24.135.18/1
Fon Kodu: 30.18.1.2	Yer No: 24.75.14
Fon Kodu: 30.18.1.2	Yer No: 32.75.17
Fon kodu: 490.1.0.0	Yer No: 1463.1.6
Fon Kodu: 490.1.0.0	Yer No: 596.59.5/8-10

Resmi Yayınlar

Denizli Belediye Başkanlığı Çalışma Raporu (1989-1990)

Düstur

İstiklal Harbi Sıhhi Raporu, (336,337,338 Mudanya Mütarekesine Kadar)

Resmî Gazete

TBMM Zabıt Cerideleri

T.C. Devlet Salnamesi (1925-1926) – (1926-1927)

Sürelî Yayınlar

“Hastanemiz Muayene İşine Önem Veriyor”, **Babadağ**, (19 Teşrinisani, 1935)

“Sıtma Mücadelesi Reisliğinden”, **Denizli**, (6 Mart, 1937)

COŞAR, Ömer Sami, (Haz.), “İzmir Valisi Kambur İzzet Kuvayı Milliye’yi Suçluyor”, **İstiklâl Savaşı Gazetesi**, (2 Eylül, 1919)

COŞAR, Ömer Sami, (Haz.), “İzmir Dün İşgal Edildi”, **İstiklâl Savaşı Gazetesi**, (15 Mayıs, 1919)

“Reisicumhur Hazretleri Denizli’de”, **Hâkimiyet-i Milliye**, (5 Şubat, 1931)

OHAM (Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası), C3, S.31, (1923)

“Şehrimizde 190 Ölüme Karşı 403 Doğum”, **Sabah Postası**, (17 Eylül, 1936)

“Gazi Hz. Nazilli’de”, **Vakit**, (5 Şubat, 1931)

Ansiklopediler

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, (1986), Ana Yay., C.11. İstanbul.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, (y.t.y.), İnterpress Yay. C.10.İstanbul.

Meydan Larousse, (1972), “Kızılay Derneği”, Meydan Yay., C.VIII, İstanbul.

Sağlık Ansiklopedisi, (1975), “Çiçek Hastalığı”, Arkın Kitabevi, C.2, İstanbul.

Yurt Ansiklopedisi, (1981), “Denizli”, Anadolu Yayınları, C.III, İstanbul.

Kutsal Kitaplar

Kur'an, Al-i İmrân Sûresi, 185. Ayet.

Kitaplar ve Makaleler

AĞIRBAŞ, İsmail (vd.), (2011), "Atatürk Dönemi Sağlık Politikası", **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, S.48, ss.733-748.

AK, Bilal, (2002), "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", **Türkler**, 17, ss.419-435.

AK, Mehmet, (2011), "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.4, S.17, ss.254-268.

AKIN, Veysi, (2000), **Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay (1885-1963)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

AKIN, Veysi, (2009), **Sarayköy Heyet-i Milliyesi ve Milli Mücadele’de Sarayköy**, AAM Yayınları, Ankara.

AKAGÜNDÜZ, Ümit, (2016), "II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtma’dan Korunma Çareleri", **Kebikeç**, S.41, ss.95-124.

AKÇAKOCA AKÇA, Fahri, (1946), **Pamukkale Suları**, Marifet Basımevi 2. Baskı, İstanbul.

- AKDUR, Recep, (2008), "Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de Sağlık", **12. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi (21-25 Ekim)**, Ankara, ss.45-72.
- AKER, M. Şefik (1937), **İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali**, Askeri Mecmua, C.1, İstanbul.
- AKGÜN, K. Seçil ve Uluğtekin Murat, (2002), **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara.
- AKGÜN, K. Seçil, (2012), "Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılmayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, S.39, ss.111-136.
- AKPINAR, Cemil, (1998), "Hekimbaşı" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, C.17, ss.160-161.
- AKSAKAL, H. İbrahim, (2017), "Dr. Refik Saydam Önderliğinde Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetlerini Modernleştirme Çabaları", **Furat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.27, S.1, ss.219-231.
- AKŞİT, Ahmet, (1944), **Denizli Memleket Hastanesi**, Yeni Basımevi, Denizli.
- ALBAYRAK, Mustafa, (1998), **Milli Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919- 2 Ağustos 1920)**, AAM Yayınları, Ankara.
- ALPTEKİN, Mahmut, (1989), "Denizli İlinin Düşünce ve Kültür Hayatı", **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri (27-30 Eylül 1988)**, Denizli Valiliği Yayınları, Denizli, ss.131-132.
- ALTINTAŞ, Ayten, (1999), "Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", **III. Tıp Tarih Kongresi İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler**, TTK Basımevi, Ankara, ss.91-99.
- ALTUN, Mehmet vd. (Yay. Haz.), (y.t.y.), **Cumhuriyet**, Başından Sonuna Her Yönüyle Kurtuluş Savaşı 1, İstanbul.
- APAK, Rahmi, (1990), **İstiklal Cephesinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK Yayınları, Ankara.
- ARTAM, O. Nuri, (1937a), "Sağlık Öğütleri Serisinden", **İnanç Dergisi**, S.9, s. 5-6.

ARTAM, O. Nuri, (1937b), "Sağlık Öğütleri Serisinden", **İnanç Dergisi**, S.10, s. 7-8.

ASLAN, Sevil ve Ramazan ERDEM, (2017/2), "Hastanelerin Tarihsel Gelişimi", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s.27, ss.7-21.

ASLAN, Yavuz, (2001), **TBMM Hükümeti-Kuruluşu Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, Yeni Türkiye Yayınları Tarih Serisi:3, Ankara.

ATAMAN, Hüsamettin, (2010), **Tarih Süzgecinde Anadolu ve Denizli, 880 Yıl (1070-1950), 19. Yüzyıl Yerel Yönetimler Kanun ve Nizamnameleri**, Mediform Matbaacılık, Ankara.

ATATÜRK, M. Kemal, (2000), **Nutuk**, Zeynep KORKMAZ (Haz.), AAM Yayınları, Ankara.

AVCI, Yasemin, (2007), "Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve 1899 Denizli Depremi", **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 6-8 Eylül 2006**, (Ed: Ayfer Özçelik vd.), Fakülte Kitabevi, Denizli, ss.360-367.

AVCI, Yasemin, (2010), **Bir Osmanlı Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

AYAR, Mesut, (2007), **Osmanlı Devleti'nde Kolera; İstanbul Örneği (1892-1895)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

AYBARS, Ergün, (1994), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, DEÜHF Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, Ankara.

AYDEMİR, Ş. Süreyya, (1999), **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

AYDIN, Erdem, (1995), "Atatürk'ün Sağlık Kavram ve Anlayışı", **Ankara Tıp Mecmuası**, 48, ss.43-54.

AYDIN, Erdem, (2004), "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", **OTAM** S.15, ss.185-207.

AYDOĞAN, Erdal ve Şaban ORTAK, (Der.), (2000), **Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü**, Arba Yayınları, İstanbul.

AYDOĞAN, Metin, (2017) **Ülkeye Adanmış Bir Yaşam II, Atatürk ve Türk Devrimi**, Umay Yayınları, İstanbul.

BAHADIR, Osman, (2011), "Cumhuriyet'in Kazanımları", **B+ Dergisi**, ss.6-11.

BAŞARAN, Mehmet, (2006), "Aydın'ın İşgalinde Heyet-i Milliyelerin Sağlık Sorunlarına Bakışı" **ÇTTAD**, C.V, S.12, Bahar, ss.67-80.

BAYAT, Ali Haydar, (1999), **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

BAYAT, Ali Haydar, (2016), **Tıp Tarihi**, Üçer Matbaacılık, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer, (1988), **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı**., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BAYKARA, Tuncer, (1994), "Denizli" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, C.9, Ankara, ss.155-159.

BAYRAKTAR, Bayram, (1991), "Milli Mücadele'de Denizli Olayı", **AAM Dergisi**, C.VIII, S.22, ss.141-153.

BAYRAKTAR, Osman, (1937), "Sihhat İşleri", **İnanç Dergisi**, S.8, ss.15-19.

BAYTOP, Turhan, (1985), **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

BAYTOP, Turhan, (1994), "Eczacılık" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, C.10, Ankara, ss.386-388.

BERKES, Niyazi, (2002), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BEŞTAŞ, İzzettin, (2006), "Sözlü Tarihin Tanıklığında Cumhuriyet Döneminde Buldan'da Verem Gerçeği ve Veremle Mücadele", **Buldan Sempozyumu Bildirileri (23-24 Kasım 2006)**, 1, Denizli, ss.199-213.

BİLGİÇ, Bülent (1999), "Verem Hastalığının Sosyal Boyutları", **Detay**, S.3, ss.8-10.

BOZKURT, A. İhsan ve Mustafa, KARATEPE, (2009), "Denizli Devlet Hastanesi Tarihçesi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.2 S.1, ss.127-133.

- BÖKE, Pelin, (2009, Bahar-Güz), "İzmir Karantina Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", **ÇTTAD**, C.VIII, S.18-19, ss.137-159.
- BULUT, Fatma (İlkbahar-2009), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Bir Miras: Frengi", **Tarih Okulu**, S.III, ss.109-123.
- ÇADIRCI, Musa, (1991), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yayınları, Ankara.
- CANDEĞER, Ümmügülsüm (2016), "Cumhuriyet'ten Günümüze Sıtma İle Savaş", **Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri**, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, C.IV, Ankara, ss.411-419.
- ÇAĞATAY, Neşet, (1974), **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÇALIK, Ramazan, (1996), " Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XII, S.36, ss.765-817.
- ÇALIK, Ramazan ve Muzaffer TEPEKAYA, (2006), "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.16, Konya, ss.205-228.
- ÇAPA, Mesut, (2002), "Kızılay" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, C.25, Ankara, ss.544-546.
- ÇAPA, Mesut, (2010), **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları 2. Baskı, Ankara.
- ÇAVDAR, Necati ve Erol KARCI, (2014), "XIX. Yüzyıl Osmanlı Teşkilatlanmasına Dair Bibliyografik Bir Deneme", **Turkish Studies, International Periodical For The Languages**, C.9, S.4, ss.255-286.
- ÇAVDAR, Tevfik, (1992), "Türkiye'de Nüfus ve Nüfus Sorunu", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.6, ss.1552-1556.
- ÇELEBİ, Mevlüt, (1992), **Heyet-i Nasiha; Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri**, Akademi Kitabevi, İzmir.
- ÇELİK, Faik, (2013), **İnsancıl Bir Tıp ve İyi Hekimlik İçin Hekimliğin Seyir Defteri**, Deomed Yayıncılık, İstanbul.

- ÇELİK, Recep, (1999), **Mili Mücadele'de Din Adamları-I**, Emre Yayınları, İstanbul.
- DAĞDEVİREN, Sadık, (2003), **Tarihi ve Tabii Güzellikleri ile Denizli**, Denizli Şoförler ve Otomobilciler Odası Yayınları, 3. Baskı, Denizli.
- DAĞLAR, Oya, (2007), "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 6-8 Eylül 2006**, Ayfer Özçelik vd. (Ed.), Fakülte Kitabevi, Isparta, ss.368-375.
- DAĞLAR MACAR, Oya, (2010), **Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri**, Libra Yayıncılık, İstanbul.
- DEMİRCİ, Nuray, ve Çağatay ÜSTÜN, (2013), "Prof. Dr. Hulusi Behçet'in (1889-1948) Frengi Hakkında Bir Radyo Konuşması", **Lokman Hekim Journal**, C.3, S.1, ss.53-61.
- DİRİCAN, M. Rahmi, (1970), "Türkiye'de Sağlık Hizmetleri'nin Kısa Tarihçesi", **Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Bülteni**, S.7, ss.1-15.
- DOĞAN, Hasan, (1999), "Denizli Devlet Hastanesinin Dünü ve Bugünü", **Detay** S.3, ss.16-17.
- DÖLEN, Emre, (1985), "Tıp ve Sağlık", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.1. ss.168-172.
- DRAMUR, Rengin, (1992), "Osmanlılarda Hekim ve Eczacı Gediği", **I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 17-19 Şubat 1988**, TTK Yayınları, İstanbul, ss.149-155.
- DUMAN, Hasan, (1999), **Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- DÜZCAN, S. Ender, (2006), "Dersimiz 14 Mart", **Detay**, Denizli tabibler Odası Yayınları, S.4, Mart-Nisan, Denizli, ss.32-33.
- EROĞLU, Haldun vd., (2014), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", **Milli Folklor**, Yıl.26, s.101. ss.193-208.
- ERSOY, Nermin, (2015), "Atatürk ve Tıbbiyeliler", **10 Kasım 2015 KÜ Tıp Fakültesi Konferansı**, İstanbul.
- ERTAŞ, M. Yaşar, (2012), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezileşmesi Karşısında Bir Osmanlı Ayanı: Tavaslızade Osman Ağa", **History Studies**, 4 (Özel Sayı), ss.117-133.

EYİCE, Semavi, (1992), "Bernard Karl Ambros" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, C.5, ss.520-521.

GENÇOĞLU, Mustafa, (2011), "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", **Çankırı Karateke Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.2 S.1, ss.29-50.

GEZER, Güngör, (y.t.y.), **Şifa Dağıtan Sular**, Dilek Matbaası, İstanbul.

GÖKÇE, Turan, (2000), **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazkıyye (Denizli) Kazası**, TTK Yayınları, Ankara.

GÖKTAŞ, Hanım, (2014), "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler", **History Studies, International Journal of History**, C.6, S.6, ss.99-115.

GÜL, Muhittin, (1988), "Atatürk Dönemi Sağlık Politikası", **G.Ü. Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi**, C.5, S.1, ss.249-258.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, (1999), "Milli Mücadele Dönemi Türkiye Coğrafyası İçin Bilinmeyen Bir Kaynak", **AAM Dergisi**, C.15, S:45, ss.939-968.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, (2003), "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı", **AAM Dergisi**, C.19, S.55, ss.126-146.

GÜNERGUN, Feza ve Nuran, YILDIRIM, (2001), "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.III, S.1, ss.19-63.

GÜNEŞ, Günver, (2005, Mart), "Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri", **AAM Dergisi**, C.XXI, S.61, ss.219-242.

GÜNEY, Suzan, (1938), "Sağlık Örgütleri Serisinden", **İnanç Dergisi** S.16, ss. 9-11.

GÜRGEY, İsmet, (2017, Eylül-Aralık), "Denizli'nin Şehitleri", **Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi** S.55, ss.26-29.

GÜRSOY, Muallim Murat, (1933), **"Denizli Vilayeti Hakkında Faydalı Bilgiler"**, Denizli Vilayet Matbaası, Denizli.

GÜRSOY, Gencay, (1985), "Sağlık", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

- HACIFETTAHOĞLU, İsmail, (2009), **Milli Mücadelede Hilal-i Ahmer**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları 2. Baskı, Ankara.
- HAYTOĞLU, Ercan, (2009a), **Denizli Basın Tarihi (1909-2009)**, PAÜ Yayınları No:18, Denizli.
- HAYTOĞLU, Ercan, (2009b), "Kuva-yı Milliye Döneminde Denizli'de Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri", **Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 16, ss.95-101.
- HAYTOĞLU, Ercan, (2012), "Denizli Basınına Göre Denizli Müzeciliğine ve Denizli Müzelerine Bir Bakış (1960-2004)", **Belgi**, S.3, Kış 2012/1, ss.295-321.
- HAZNEDAROĞLU, A. Rifat, (1938), "Sağlık Öğütleri Serisinden", **İnanç Dergisi** S.12, ss. 6-7.
- HOT, İnci, (2003), "Ülkemizde Trahom ile Mücadele", **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi**, C.11, S.1, ss.22-29.
- HOT, İnci, (2004), "Ülkemizde Frengi Hastalığı İle Mücadele", **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi**, 12 (1), ss.36-43.
- İNALCIK, Halil (1996), **Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler**, Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi, Eren yayıncılık, İstanbul.
- İNAN, Süleyman, (2000, Mayıs-Kasım), "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri 1932-1951", **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, ss.135-157.
- İNAN, Süleyman, (2008), "Hüsnü Örnek'in Belediye Reisleri, Üye ve Memurların Fotoğrafları Albümü", **Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi**, Temmuz-Ağustos-Eylül, S.19, ss.38-39.
- KAHYA, Esin, (1997), **Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri**, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- KAHYA, Esin, (2008), "Tedavi Kurumları Olarak Hastaneler ve Osmanlılardaki Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesine Bir Örnek: Safranbolu Frengi Hastanesi", **Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu Bildirileri 2 Haziran 2007**, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınlar No:11, İstanbul, ss.141-146.
- KAHYA, Esin ve Ayşegül, D. ERDEMİR, (2000), **Osmanlılardan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, TDV Yayınları, Ankara.

KAPTAN, Şükrü Tekin, (1997), **Şifa Kaynaklarımız, Denizli'de Kaplıca, Ilıca ve Şifalı Sular**, Sistem Ofset Matbaacılık, Denizli.

KAPTAN, Şükrü Tekin, (2002), **Denizlili Meşhurlar**, EGAY-DER Yayınları No:1, Denizli.

KAPTAN, Şükrü Tekin, (2004), **Kurtuluş Savaşında Denizlili Önderler**, Şükrü Tekin Kaptan Yayınları No:23, Denizli.

KARABULUT, Umut, (2007), "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)", **ÇTTAD**, C.VI, S.15, ss.151-160.

KARATEPE, Mustafa vd. (2009), "Dr. Kemal Saraçoğlu'na Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sağlık Durumu", **Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.16, ss. 32-34.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, (2004), "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kartpostalları ve Pulları (1912-1923)", **Toplumsal Tarih** S.129, ss.62-69.

KARAL, Enver Ziya, (1961), **Osmanlı Tarihi**, (Cilt 5), TTK Yayınları, Ankara.

KARAYAMAN, Mehmet, (2008), **20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir.

KARPAT, Kemal H. (2003), **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

KASAPOĞLU, Aytül (Ekim-2016), "Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümü", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, C.19, S.2, ss.131-174.

KAYMAZ, İhsan Şerif, (2007), "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", **AAM Dergisi**, S.23, ss.145-174.

KAYMAZ, İhsan Şerif, (2008), "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", **21. Yüzyıl Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık, ss.239-268.

KESKİN, Nuray E. (2012), **Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1919-1928 Cilt I**, içinde: İşgal Yönetimi ve Kurtuluş Örgütlanması, Ankara Üniversitesi Yayın No:360, Ankara.

KILIÇ, Abdullah, (2012), **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler**, Medical Park Hastaneler Grubu Yayınları, İstanbul.

KILIÇ, Orhan, (2004), **Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar**, ODAM Yayınları, No:6, Elazığ.

KODAL, Tahir, (2003), "Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri", **AAM Dergisi**, C.XIX, S.55, ss.147-161.

KODAL, Tahir, (2007), **Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)**, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları No:4, Ankara.

KODAL, Tahir, (2009), **Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)**, Divan Kitap, Ankara.

KODAL, Tahir, (2012), "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa ve Denizli İlişkileri", **Belgi**, S.3, ss.241-250.

KODAMAN, Bayram, (1992), "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi", **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)**, ss.59-63.

KOLOĞLU, Orhan, (1999), "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", **III. Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler**, TTK Yayınları, Ankara, ss.61-67.

KOMİSYON, (1938), **Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli**, Cumhuriyet Matbaası, Denizli.

KOMİSYON, (1968), **Denizli İl Yıllığı 1967**, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

KOMİSYON, (1973), **Cumhuriyetin 50. Yılında Denizli, 1973 İl Yıllığı**, Mars Matbaası, Ankara.

KOMİSYON, (2001), **Denizli İli Kültür Değerleri**, Deha Matbaa, Denizli.

KOPAR, Metin, (2017), "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu", **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, 4, No:8, ss.210-228.

KOYLU, Zafer ve Sadet, ALTAY, (2008a), "Sıhhiye-i ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'nin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler (1920-1923)", **I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, 2, Konya, ss.1061-1082.

KOYLU, Zafer ve Sadet, ALTAY, (2008b), "Milli Mücadele Sürecinde Türk Ordusu'nda Sağlık Hizmetleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi**,

Osmangazi Tıp Dergisi, Haziran 2008, Eskişehir.

KOYLU, Zafer ve Nihal, DOĞAN, (2010), "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler", **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, C.34, S.3, ss.209-215.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, (1999), **Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, AAM Yayınları, Ankara.

KURAN, Ercüment, (1988), " Milli Mücadele'de Aydın ve Nazilli Cephesi" **Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri, (27-29 Haziran 1988)**, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, ss.188-195.

KURAT, Yuluğ Tekin, (1986), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Turhan Kitabevi, Ankara.

KUTAY, Cemal, (1973), **Kuruluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

KUTAY, Cemal, (1977), **İstiklal Savaşının Maneviyat Ordusu**, Posta Kutusu Yayınları, Ankara.

KUTSİ, Tahir, (1977), **Meydan Dayağı**, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1997), "Hatt-ı Hümayun" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, C.16, Ankara, ss.485-488.

LYONS, S. Albert ve R. Joseph, PETRUCCELLİ, (1997), **Çağlar Boyu Tıp**, Nilgün, Güdücü (Çev.), Roche Yayınevi, İstanbul.

METİNTAŞ, M. Yahya ve Ömür, ELÇİOĞLU, (2007), "Cumhuriyetin İlk On Beş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)", **Osmangazi Tıp Dergisi**, 29 (3), ss.162-170.

MÜFTÜLER, Lütfü, (1947), **Milli Mücadele'de Denizli Heyet-i Milliyesi**, Balıkesir.

NASUHOĞLU, İlhami, (1975), **Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış**, Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara.

NİKİFORUK, Andrew, (2000), **Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, Selahattin Erkanlı (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

- OKCA KOYUNCU, Ayşegül ve Hülya ÖZAR, (2015), "Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.3, S.14, ss.194-206.
- ORAN, Halil, (1974), **Atatürk Denizli'de**, Cumhuriyet'in 50. Yılı İl Kutlama Kurulu Yayınları No:2, Denizli.
- ORTAYLI, İlber, (1979), **Türkiye İdari Tarihi**, TODAİE Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber, (2000). **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, TTK Yayınları, Ankara.
- ÖKE, Mim Kemal, (1982), "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", **Osmanlı Araştırmaları III**, ss.247-276.
- ÖNEN, Coşkun, (2005), "Bir Zamanlar Denizli Memleket Hastanesi", **Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi**, (Nisan-Mayıs-Haziran), S.6, ss.10-14.
- ÖZCAN, Ayşe ve Canan, Emek SARIGÜL, (2009), **Denizli'nin Su Kaynakları ve Çevre Sorunları**, Detay Yayıncılık, Ankara.
- ÖZCAN, Tuğrul, (2010), "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları", **History Studies**, C.2, S.3, ss.257-271.
- ÖZDİL, Ata Lütfi, (1938), "Evimizin Köy Gezileri", **İnanç Dergisi**, S.18, ss. 8-9.
- ÖZER, Sevilay, (2014, Bahar), "Türkiye'de Tarahomla Mücadele", **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, S.54, ss.121-152.
- ÖZGÜN, Cihan, (2017), "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Bir İlletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Dâü'l-kelb (Kuduz Hastalığı)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXXII, S.2, ss.491-592.
- ÖZGÜR, Hüseyin, (1999), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", **Büyük Osmanlı Araştırması, Toplum İçinde**, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.116-128.
- ÖZKAN, Ahmet Fuat, (1984), **İlimiz Denizli**, Hatiboğlu Yayınevi, Denizli.
- ÖZKAN, Orhan, (1982), "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", **Atatürk Dönemi Eğitim Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, AÜSBF Yayınları No:513, Ankara.

- ÖZKAYA, Yücel, (1994), **Milli Mücadele'de Ege Çevresi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖZKAYA, Yücel vd. (2002), **Milli Mücadele Tarihi (Makaleler)**, Berna Türkdoğan (Yay. Haz.), AAM Yayınları, Ankara.
- ÖZLÜ, Zeynel, (2017), "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", **Belleten**, C.LXXXI, S.291, ss.419-486.
- ÖZTÜRK, Mustafa, (1999), "Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri", **SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, C.6, S.1, ss.37-41.
- ÖZTÜRK, Yusuf ve Osman, GÜNAY, (1991), **Atatürk Döneminin Sağlık Politikası**, Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlığı Yayın No:2, Kayseri.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü III**, MEB Yayınları, İstanbul.
- PANZAC, Daniel, (1997), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, Serap Yılmaz (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PANCAR, Emine, (2011), "Aydın Cephesi Kuva-yı Milliyesi için Yürütülen İaşe ve İkmal Faaliyetleri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.21, S.2, Elazığ, ss.274-285.
- RASİMOĞLU İLİKAN, Ceren Gülser, (2013), "Taşra'yı İyileştirmek: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Memleket Hekimleri", **Lokman Hekim Journal**, C.3, S.1, ss.1-6.
- Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı 60. Yıl**, (1988). S.S.Y.B. Yayınları, Ankara.
- SABİS, Ali İhsan, (1993), **Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**. Nehir Yayınları, İstanbul.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, (1973), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- SARI, Nil, (1998), "Mustafa Behçet" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.5, ss.345.
- SARIKOYUNCU, Ali, (2012), **Milli Mücadele'de Din Adamları I**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

- SARIYILDIZ, Güliden, (1996), Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914), TTK Yayınları, Ankara.
- SARIYILDIZ, Güliden, (2001), "Karantina" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.24, ss.463-465.
- SERT, Gürkan ve Emre, DÖLEN (2013), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini", **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, C. XIV, S.2, ss.69-86.
- SERTOĞLU, Mithat, (1968), "Milli Mücadelemizde Kahraman Denizli", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.1, S.6, İstanbul.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, (1997), "Tababeti Belediye Nizamnamesi", **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, 6 (1), ss.80-83.
- SÜĞÜR, M. (1938), "Sinekler ve Zararları", **İnanç Dergisi**, S.15, s. 8-12.
- ŞAHSUVAROĞLU, Bedii Nuri, (1966), "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri", **İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, C.17, S.2, ss.282-299.
- ŞAHSUVAROĞLU, Bedii Nuri, (1986), **Tıbbi Deontoloji**, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İstanbul.
- ŞAKİR, Kemal, (2014), **Tarihî, Coğrafi, İctimaî, Sıhî, İktisadî Nokta'-i Nazardan Denizli**, Tahir Kodal (Yay.Haz.), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.
- ŞAR, Sevgi, (2005), "Anadolu'da Halk Hekimliği Uygulamaları", **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi**, C.13, S.2, ss.131-136.
- ŞEMSİOĞLU, Cevdet, (2016), 20.Yüzyıl Başlarında Denizli, Haluk Şemsioğlu (Yay. Haz.), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.
- TANYELİ, Uğur, (1989), "Denizli Kentinin Yapısal Evrimi (11-15.yy)", **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyum Bildirileri (27-30 Eylül 1988)**, Denizli Valiliği Yayınları, Denizli, ss.341-348.
- TERZİOĞLU, Arslan (2000), "İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi", **İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, C.63, S.2, İstanbul, ss.1-60.
- TEVETOĞLU, Fethi, (1987), **Atatürk'le Samsuna Çıkanlar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- TIKIROĞLU, Ziya, (2005), **Belleklerden Gerçeklere Denizli**, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları No:13, Denizli.
- TOKER, Tarhan, (1967-1968), **Denizli Tarihi**,Yenigün Matbaası, Denizli.
- TOKER, Tarhan, (1983), **Kuvayı Milliye ve Milli Mücadelede Denizli**, Denizli Sanayi Odası Yayınları, Denizli.
- TOKER, Tarhan, (1986), **Denizli Sağlık Tarihi, Sağlık Hizmetleri, Sağlık Kurum ve Kuruluşları**, Denizli Devlet Hastanesi Yardım Derneği Yayını:1, Denizli.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, (2008a), "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S.13-14, ss.1-26.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, (2008b), "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", **Türkiye Parazitoloji Dergisi**, C.32, S.4, ss.351-359.
- TUNAYA, Tarık Zafer, (1952), **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Hürriyet Vakfı Yayınları, Ankara.
- TURAN, Mustafa, (1999), **Yunana Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923)**, AAM Yayınları, Ankara.
- TURNA, Nalan, (2011), "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", **Studies of the Ottoman Domain**, C.1, S.1, ss.1-36.
- Türk İstiklâl Harbi I. Cilt**, (1965), T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi II. Cilt**, (Batı Cephesi) 2. Kısım (1974a), T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi II. Cilt**, (Batı Cephesi) 4. Kısım, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (1974b), T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi VII. Cilt**, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), (1975), T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

- TÜRKMAN, Saim, (1998), "Kuva-yı Milliye'nin İaşe İkmali ve Heyeti Temsiliyenin Kaynakları", **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, C.6, S.22, Ankara, ss.201-210.
- TÜTENK, A. Akif, (1949), **Milli Mücadele'de Denizli**, Öğretmenler Yardımlaşma Derneği Yayınları, İzmir.
- UĞURLU, Mehmet Cemil, (1997), "14 Mart Tıp Bayramı'nın Düşündürdükleri", **Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, C.50, S.1, ss.1-5.
- ULUDAĞ, Osman Şevki, (1991), **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi**, İlter UZEL (Sad.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ULUĞTEKİN, Murat ve M. Gül ULUĞTEKİN, (2013), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928**, Ankara.
- UNAT, Ekrem Kadri, (1995), "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, ss.55-65.
- UYAR, Hakkı, (2007), "Tek Parti Döneminde Denizli'de Siyasi Hayat", **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 1, 6-7-8 Eylül**, PAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Denizli, ss. 561-579.
- UYSAL, Mehmet Ali, (2016), **Her Yönüyle Denizli Kazası**, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.
- UZLUK, Feridun Nafiz, (1958), **Genel Tıp Tarihi**, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÜLKER, Necmi, (1989), "XX. Yüzyıl Başında Denizli Sancağı", **I. Merkez Efendi Sempozyum Bildirileri (27-29 Haziran 1989)**, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, ss.173-187.
- ÜLMAN, Yeşim Işıl, (2005), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Aydın'ın Portresi (1861-1940) Dr. Besim Ömer Akalın", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S.10-11, ss.435-464.
- ÜLMAN, Yeşim Işıl, (2007), **Türkiye'de 19. ve 20. Yüzyıllarda Tıp Tarihinin Ana Hatları (1827-19232)**, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40. Yılda 40 Kitap Serisi, Üniversite Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, Fikret vd. (1979), **Bütçe Kanunları 1920-1929**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları No:1978/190, Ankara.

ÜSTÜN, Yakup, (1993), **Türkiye'yi Parçalama Planları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

VEHBİ, Ali, (2017), **Acıpayam: Garbikaraağaç Halkının Asırlık Tarihçesi ve Köylerimize Işığı Serpilen Maarifin Temeli Yüreğilde Nasıl Kuruldu**, Bilal Ofset, Denizli.

YALÇIN, Emrullah, (2015), "Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası", **Toros Üniversitesi İİSBFSBD**, C.2, S.4, ss.75-104.

YILDIRIM, Nuran, (1985), "Tanzimattan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul, ss.1320-1338.

YILDIRIM, Nuran, (1994a), "Hastaneler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, C. IV, İstanbul.

YILDIRIM, Nuran, (1994b), "Sağlık Hizmetleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, C. IV, İstanbul.

YILDIRIM, Nuran, (1994c), "Tebhırhaneler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, C. 7, İstanbul.

YILDIRIM, Nuran, (2004), "Tersane-i Amire Fabrikalarında Tabhır Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı", **Dünü ve Bugünü İle Haliç Sempozyumu Bildirileri, 22-23 Mayıs 2003**, S. F. Göncüoğlu (Ed.), Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss.421-431.

YILDIRIM, Nuran, (2006), "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", **Toplumsal Tarih**, S.145, ss.18-29.

YILDIRIM, Nuran, (2010), "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, C.XI, S.1-2, ss.273-283.

YILDIRIM, Nuran ve Gürkan, SERT, (2010), "Eczacılık Mevzuatımızın Tarihsel Sürecinde Eczane Açma/Eczacı Olma Koşulları ve Hekim-Eczacı İlişkisi (1852-1953)", **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, C.11, S.1-2, ss.291-303.

YILDIRIM, Sema ve Behçet Kemal, ZEYNEL, (Ed.) (2010), **TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, No:1, Ankara.

YILDIRIM, Yavuz, (1988), "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları",

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.VIII, S.II, Ankara, ss.123-142.

YILDIZ, Bilal, (2014a), "Denizli Belediye Tabibi Şakir Efendi İbn-i Hacı Ahmet Aga (ö.1898)", **Pamukkale Tıp Dergisi**, C.7, S.2, ss.87-105.

YILDIZ, Bilal, (2014b), "Osmanlı Döneminde Denizli Sancağında Gayrimüslim Doktor ve Sağlık Görevlileri", **Pamukkale Tıp Dergisi**, C.7, S.1, ss.1-17.

YILMAZ, Özgür, (2017), "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", **Mavi Atlas**, C.5, S.1, ss.172-200.

TEZLER

ALTIPARMAK, Süleyman, (2008), "Cumhuriyet Dönemi Denizli Sosyal Tarihi (1923-1950)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Afyon Kocatepe Üniversitesi**, Afyon.

ALTAY, Sadet, (2015), "Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımasında Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **AÜTİTE**, Ankara.

BABAOĞLU, H. İbrahim, (1996), "XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayeti Salnamelerinde Denizli Sancağı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Pamukkale Üniversitesi**, Denizli.

BABUÇÇU, Merve, (2015), "Osmanlı Devleti'nde Askerî Sağlık Hizmetleri (1876-1908)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi**, Kahramanmaraş.

COŞKUN, Tülin, (2007), "Cumhuriyet Dönemi Denizli'nin İdari Tarihi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Pamukkale Üniversitesi**, Denizli.

DEMİR, Tanju, (1997), "18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başında Denizli", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Ege Üniversitesi**, İzmir.

GÜRSEL, Ali, (1998), "Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Hacettepe Üniversitesi AİTE**, Ankara.

İNAN, Süleyman, (1997), "XIX. Yüzyıl Sonlarında Aydın Vilayet Salnamelerine Göre Denizli Sancağı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Pamukkale Üniversitesi**, Denizli.

- KARABIYIK, Hümeýra, (2012), "Denizli'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Gazi Üniversitesi**, Ankara.
- KILIÇ, Recep, (2007), "Milli Mücadele'de Denizli ve Denizli Olayı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Afyon Kocatepe Üniversitesi**, Afyon.
- KUTLUDAĞ, Şerif, (1997), "Denizli'nin Güney İlçesi ve Havalisi Folkloru", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Pamukkale Üniversitesi**, Denizli.
- ÖNGEL, Gülnur, (1997), "Denizli Halk Hekimliğinde Ocaklar", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Pamukkale Üniversitesi**, Denizli.
- TEKİN, Gürkan, (2011), "Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **AÜTİTE**, Ankara.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, (2007), "Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politikasının Kırsal Kesim Üzerine Etkileri (1929-1939)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **AÜTİTE**, Ankara.
- ÜYÜK, Doğan, (2015), "İzmir Sağlık Tarihine Bir Katkı: "İzmir Etıbbâsının Birinci İctimâ'ı (Transkript)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **DEÜAİİTE**, İzmir.
- YILDIRIM, Cevriye, (2013). "Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti İzmir Merkezi'nin Kuruluş ve Faaliyetleri (1911-1945)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Uşak Üniversitesi**, Uşak.
- YILDIZ, Ali, (2015), "Termal Turizm İşletmelerinde İnovasyon: Pamukkale-Karahayıt Örneği", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi**, Çanakkale.
- YILDIZ, Bilal, (2013), "Denizli Sancağı'nda Gayrimüslimler (1876-1923)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Süleyman Demirel Üniversitesi**, Isparta.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- BARDAKÇI, Murat, (2013), "İlk Tıp Fakültemizde Kadavra İçin İmama Rüşvet Teklif Edildi", <http://www.haberturk.com/gundem/haber/861489-ilk-tip-fakultemiz-de-kadavra-icin-bir-imama-rusvet-teklif-edilmisti>, (27.12.2017)

- Sağlık Bakanlığı, (2018), “Bakanlarımız”,
<https://www.saglik.gov.tr/TR,11490/bakanlarimiz.html>. (30.03.2018)
- Çiçek Hastalığının Tarihi, (2016), <http://www.viralenfeksiyon.com/cicek-hastaligi-tarihi-255.htm> (12.01.2018)
- Denizli Devlet Hastanesi, (2017), “Tarihçe”,
<http://www.denizlidh.saglik.gov.tr/TR,30780/tarihce.html>, (30.11.2017)
- Denizli Valileri, (2018), <http://www.denizli.gov.tr/gecmis-donem-valilerimiz>
 (03.05.2018)
- Erdoğan, İlkay, (y.t.y.), “G.Ü. Fakültesi’nde Müze, Eczane ve Eczacılık Tarihi Köşesi”, <http://gazi.edu.tr/posts/download?id=202150> (08.03.2018)
- İSİS, Nil, (y.t.y.), “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı’da Salgın Hastalıklar ve Sağlık Politikaları Üzerine Değerlendirmeler”,
[httpS://www.academia.edu/5802324/18. ve 19. Y%C3%BCzy%C4%B1llarda Osmanl%C4%B1_da_Salg%C4%B1n_Hastal%C4%B1klar_ve_Sa%C4%9Fl%C4%B1k_Politiklar%C4%B1_%C3%9Czerine_De%C4%9Ferlendirmeler](httpS://www.academia.edu/5802324/18._ve_19._Y%C3%BCzy%C4%B1llarda_Osmanl%C4%B1_da_Salg%C4%B1n_Hastal%C4%B1klar_ve_Sa%C4%9Fl%C4%B1k_Politiklar%C4%B1_%C3%9Czerine_De%C4%9Ferlendirmeler).
 (15.03.2018)
- “İskorbüt Hastalığı Belirtileri ve Tedavisi”, (2015),
<https://www.hastalikvesaglik.net/iskorbut-hastaligi-belirtileri-ve-tedavisi/>.
 (03.04.2018)
- “İspanyol Gribi”, (2018), <https://www.grip.gen.tr/ispanyol-gribi.html>. (01.06.2018)
- “Kâğıt Paranın Tarihçesi, (2017),
<http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banknotlar/Banknotlarla+ilgili+Genel+Bilgiler>, (31.12.2017)
- “Karantina Tarihçesi”, (2016), <http://www.beybut.com/karantina-tarihcesi/> (31.01.2018)
- “Protozoon Nedir”, (2018), <https://www.saglik.im/protozoon-nedir/> (13.03.2018)
- “Raynaud (Reyno) Hastalığı Belirtileri ve Tedavisi”, (2018),
<https://www.poliklinik.org/raynaud-reyno-hastaligi-belirtileri-ve-tedavisi.html>
 (11.06.2018)
- “Taun Hastalığı”, (2018), <http://www.halisece.com/sorulara-cevaplar/1062-taun-hastaligi.html>. (10.01.2018)

“Tifo ve Paratifo Nedir”, (2010), <http://www.dunyabulteni.net/genel/131237/tifo-ve-paratifo-nedir>. (05.06.2018)

“Yılancık Hastalığı Nedenleri, Belirtileri ve Tedavisi”, (2018), <https://www.saglikocagim.net/ylanck-hastalg-erizipel-nedenleri-ve/> (05.06.2018)

DİZİN

A

Abdülaziz, 38
 Acıpayam, 37, 39, 41, 49, 59, 62, 63,
 85, 90, 92, 108, 128, 130, 132, 142,
 149, 150, 153, 155, 156, 197
 Ahi Evran, 37
 Ahmet Hulusi Efendi, 87, 88, 89, 90,
 94, 96, 107, 167
 Ahmet İzzet Efendi, 87, 91
 Akif Atlamaz, 143
 Alparslan, 69
 Anadolu Selçuklu Devleti, 7
 Anofel, 24
 Avni Ertan, 97, 99

B

Baklan, 37
 Baron Von Der Goltz, 23
 Besim Ömer Paşa, 53, 72
 Bozkurt, 41, 96, 144
 Buldan, 37, 39, 41, 46, 47, 49, 51, 58,
 62, 63, 85, 87, 92, 103, 104, 120, 128,
 130, 132, 147, 148, 149, 156, 157,
 158, 161, 163, 187

C

Charles Ambroise Bernard, 33, 55
 Charles Edwards, 2

Ç

Çal, 37, 39, 49, 51, 58, 60, 61, 62, 85,
 87, 90, 91, 92, 93, 128, 130, 132, 147,
 148, 149, 156
 Çameli, 41
 Çardak, 41
 Çiçek, 15, 16, 20, 21, 27, 43, 49, 72, 75,
 76, 77, 78, 111
 Çivril, 41, 92, 93, 128, 131, 132, 148,
 150, 151, 156, 158

D

Demirci Mehmet Efendi, 98
 Denizli, 15, v, vi, vii, viii, x, 3, 4, 5, 12,
 19, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,

45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55,
 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
 66, 71, 72, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
 108, 120, 127, 128, 129, 130, 131,
 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159,
 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167,
 168, 169, 171, 172, 173, 174, 176,
 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184,
 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191,
 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198,
 199, 200

Denizli Belediyesi, 39, 42, 44, 65, 66,
 91, 97, 133, 134, 136, 161, 176, 196,
 197

Denizli İl Özel İdaresi, 97, 100, 135,
 136

Dizanteri, 24, 35, 46, 72, 75, 76, 77, 78,
 79, 111, 154

E

Evliya Çelebi, 32

F

Fahri Akçakoca, 162, 163
 Fatih Sultan Mehmet, 17
 Feham Paşa, 46
 Frengi, 15, 21, 22, 23, 24, 27, 76, 111,
 117, 118, 121, 122, 146, 152, 153
 Fuat Tuksal, 141
 Fuat Umay, 75

G

Garbî Karaağaç, 39
 Gıyasi Şarman, 97
 Güney, 25, 41, 42, 81, 103, 143, 154,
 158, 199

H

Hacı Hasan Efendi, 98
 Hacı Tefvîk, 87, 89, 96, 108

Haçlı Seferleri, 20
 Halit Aksoy, 141
 Hamdi Berkman, 101, 137, 138, 141,
 143, 146, 147
 Hasan Hayri Paşa, 39
 Hekim, 188
 Heyet-i Millîye, 94, 95
 Hierapolis, 161
 Hilal-i Ahmer, v, viii, ix, x, xi, 4, 53,
 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
 108, 155, 156, 157, 158, 167, 168,
 173, 175, 183, 184, 187, 189, 191,
 197, 200
 Hilal-i Ahmer Cemiyeti, v, ix, x, xi, 4,
 53, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 155,
 156, 157, 158, 167, 168, 173, 175,
 184, 191
 Honaz, 37, 103, 156
 Hüsni Muhiddin Artuner, 136, 177
 Hz. Muhammed, 17

I

II. Abdülhamid, 35, 48, 56, 69, 86, 193
 II. Beyazıt, 22
 II. Mahmut, 10, 11, 12, 28, 55
 II. Meşrutiyet, 14, 25, 40, 41, 184
 II. Murad, 36
 III. Selim, 7, 9, 165

İ

İbn-i Battuta, 37
 İbrahim Tali, 80, 95, 186
 İnançoğulları, 37, 96
 İskorbüt, 76, 78
 İsmail Fevzi Paşa, 96, 97
 İspanyol Nezlesi, 77
 İspeçiyâr, 32

K

Kabakulak, 76, 78
 Kale, 37, 41, 158
 Kambur İzzet Bey, 88
 Karantina, 17, 19, 27, 28, 29, 30, 31, 36,
 50, 74, 76, 113, 200
 Karl Ambroise Bernard, 10
 Kazım Samanlı, 94, 138
 Kemal Şakir (Saraçoğlu), 94, 141, 153

Kızamık, 16, 76, 78
 Kızılay, viii, ix, xi, 4, 53, 94, 95, 101,
 102, 103, 105, 106, 155, 158, 182,
 184, 187, 189, 200
 Kızılhisâr, 132
 Kinin, 26, 35, 75, 77, 119, 148, 150,
 151, 157
 Koch, 35
 Kolera, 11, 15, 18, 19, 27, 28, 30, 35,
 45, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 63, 72,
 75, 76, 77, 171
 Kristof Kolomb, 21, 22
 Kuva-yı Millîye, 91, 93

L

Laodikeia, 161

M

Mazhar (Müfit) Germen, 94
 Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane, 12
 Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, 12, 13, 33,
 94
 Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, 14, 33, 34,
 44, 53, 55, 58, 59, 63, 185, 189
 Memleket Hastanesi, v, viii, x, 4, 94,
 96, 97, 98, 99, 100, 101, 137, 139,
 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147,
 168, 177, 178, 179, 180, 185, 193
 Mondros Mütarekesi, 70, 71, 85, 87
 Muhiddin Sügür, 143
 Mustafa Behçet Efendi, 10, 20
 Mustafa Kemal, viii, 2, 14, 70, 72, 75,
 80, 84, 90, 93, 98, 110, 113, 117, 124,
 125, 126, 127, 129, 130, 131, 136,
 145, 146, 158, 167, 169, 181, 186,
 189, 191

N

Nakip Ziya, 97, 141
 Nurettin Paşa, 87

O

Osmanlı Devleti, v, 3, 7, 8, 9, 10, 11,
 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35,
 36, 38, 39, 40, 43, 45, 48, 49, 55, 59,
 63, 69, 70, 72, 76, 96, 101, 104, 165,

166, 185, 186, 189, 191, 192, 194,
199

P

Pamukkale, 15, xi, 5, 43, 44, 96, 162,
163, 164, 184, 187, 198, 200
Paratifo, 78, 200
Paris Barış Konferansı, 71, 85, 87
Pasteur, 35

R

Refik Saydam, 73, 80, 114, 115, 116,
118, 121, 124, 125, 136, 153, 185,
191, 194

S

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 73,
120, 131, 195
Sâlib-i Ahmer, 101, 104
Sanayi Devrimi, 16
Sarayköy, 15, 37, 39, 46, 47, 48, 49, 51,
58, 61, 62, 63, 85, 86, 87, 90, 91, 92,
93, 94, 103, 104, 128, 130, 132, 148,
149, 152, 156, 157, 158, 184
Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti,
73, 74, 100, 115
Sıtma, 15, 16, 24, 25, 26, 27, 43, 57, 72,
76, 80, 111, 117, 118, 119, 120, 121,
146, 148, 150, 151, 152, 157, 160,
169
Süheyl Ünver, 2
Syphilis, 22

Ş

Şarbon, 154
Şark Meselesi, 69, 71, 192, 193, 197
Şefik (Aker) Bey, 86

T

Tabib Şükrü Efendi, 44
Tanzimat Fermanı, 11
Tavas, 37, 39, 41, 49, 51, 59, 61, 62, 85,
87, 90, 92, 128, 130, 132, 143, 149,
150, 154, 156, 157, 158
TBMM, xii, 4, 26, 34, 73, 74, 75, 82,
84, 88, 94, 98, 110, 113, 115, 117,
118, 119, 121, 124, 125, 130, 183,
185, 198
Tebhırhane, 30
Tevfik Berkman, 139, 141
Tifo, 27, 35, 72, 75, 76, 78, 111, 153,
160, 200
Timur, 36
Trahom, 76, 111, 117, 123, 146, 152,
153

V

Veba, 15, 16, 17, 26, 28, 45, 47, 49, 54,
72, 76
Verem, 15, 72, 76, 80, 117, 118, 120,
121, 148, 152, 160, 169

Y

Yılancık, 76, 78
Yıldırım Beyazıd, 36